

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

BICENTENARUL REVOLUȚIEI FRANCEZE

REVOLUȚIA FRANCEZĂ ÎNTRE PARTICULAR ȘI UNIVERSAL
IMAGINEA EI ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

NICOLAE LIU

DESTINUL UNUI EROU ÎN REVOLUȚIE: ROBESPIERRE

DUMITRU ALMAȘ

TEROAREA REVOLUȚIONARĂ ÎN FRANȚA (1792-1794) ÎNTRE EXAGE-
RARE ȘI REALITATE. PUNCTE NOI DE VEDERE

MIHAI MANEA

REVOLUȚIA FRANCEZĂ ȘI LUMEA HISPANICĂ

EUGEN DENIZE

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

IDEE POLITICE, FORME DE GUVERNĂMÎNT ȘI INSTITUȚII RE-
PREZENTATIVE ÎN ISTORIOGRAFIA ITALIANĂ RECENTĂ (1984-1988)

ȘTEFAN DELUREANU

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

CARTEA ROMÂNEASCĂ
ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

11

TOMUL 42

1989

NOIEMBRIE

ACADEMIA ROMÂNĂ

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții. Prețul unui abonament anual este de 180 lei. „Revista de Istorie” apare de 12 ori pe an

Cititorii din străinătate se pot abona la „Revista de Istorie” adresându-se la ROMPRESFILATELIA. Departamentul Export-Import-presă. P. O. Box — 12—201. Telex 10376 prsfir — București, Calea Griviței nr. 64—66.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa colectivului de redacție al revistei „REVISTA DE ISTORIE”.

Colectivul de redacție :

ION APOSTOL — *redactor șef-adjunct*, MIHAI OPRITĂSCU, NAGY PIENARU.

Adresa Redacției :

B-dul Aviatorilor , nr. 1

71246 — București, tel. 50 72 41

www.dacoromanica.ro

REVISTA DE ISTORIE

TOM 42, NR. 11
Noiembrie 1989

BICENTENARUL REVOLUȚIEI FRANCEZE

- NICOLĂE LIU, *Revoluția franceză între particular și universal. Imaginea ei în spațiul românesc* 1071
DUMITRU ALMAȘ, *Destinul unui erou în Revoluție : Robespierre* 1089
MIHAI MANEA, *Teroarea revoluționară în Franța (1792 - 1794) între exagerare și realitate. Puncte noi de vedere* 1105
EUGEN DENIZE, *Revoluția franceză și lumea hispanică* 1119

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

- Ideii politice, forme de guvernăință și instituții reprezentative în istoriografia italiană recentă (1984 - 1988) (*Ștefan Delurcanu*) 1135

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

- Laboratorul de demografie istorică în anul optilea de activitate (*Coslin Feneșan*); Al V-lea Congres internațional de Studii Sud-Est europene; Congresul mondial dedicat bicentenarului Revoluției franceze (*Nicolae Liu*) 1143

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

- ION TODERAȘCU, *Unitatea românească medievală*, vol. I, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1988, 243 p. ilustr. (*Alexandru Ligor*) 1155
C. BOTEZ, I. SAIZU, *Aceștiuni ale României după războiul de independența*, Edit. Junimea, Iași, 1989, 260 p. (*Damian Hurzeanu*) 1157
* * * *Histoire de France*, Éditions du Seuil, Paris, 1987, 507 p. (*Ovidiu Bozgan*) 11. 8
JACQUES GODECHOT, *Le comte d'Antraignes un espion dans l'Europe des émigrés*, Librairie Arthème, Fayard, Paris, 1986, 326 p. (*Sener-Mircea Catalan*) 1162

REVISTA D'ISTORIE

TOME 42, N° 11

Novembre 1989

LE BICENTENAIRE DE LA RÉVOLUTION FRANÇAISE

- NICOLAE LIU, La Révolution française entre le particulier et l'universel. Son image dans l'espace roumain 1071
DUMITRU ALMAŞ, Le destin d'un héros pendant la Révolution : Robespierre 1089
MIHAI MANEA, La terreur révolutionnaire en France (1792 - 1794) entre exagération et réalité. Nouveaux points de vue 1105
EUGEN DENIZE, La Révolution française et le monde hispanique 1119

PROBLÈMES DE L'HISTORIOGRAPHIE CONTEMPORAINE

- Idées politiques, formes de gouvernement et institutions représentatives dans l'historiographie italienne récente (1981 - 1988) (*Ştefan Delureanu*) 1135

CHIRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

- Le laboratoire de démographie historique pendant son huitième année d'activité (*Costin Peneşan*); Le VIe Congrès international d'études Sud-Est européennes; Le Congrès mondial consacré au bicentenaire de la Révolution française (*Nicolae Liu*) . . . 1143

LE LIVRE ROUMAIN ET ÉTRANGER D'HISTOIRE

- ION TODERAŞCU, *Unitatea românească medievală* (L'unité roumaine au Moyen Âge), vol. I, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1988, 243 p. + ill. (*Alexandru Ligor*) 1155
C. BOTEZ, I. SAIZU, *Acţiuni ale României după războiul de independenţă* (Actions de la Roumanie après la guerre d'indépendance), Edit. Junimea, Iaşi, 1989, 260 p. (*Damian Hurezeanu*) 1157
* * * *Histoire de France*, Éditions du Seuil, Paris, 1987, 507 p. (*Ovidiu Bozgan*) . . . 1158
* JACQUES GOLJECIOT, *Le comte d'Antraigues un espion dans l'Europe des émigrés*, Librairie Arthème, Fayard, Paris, 1986, 326 p. (*Sever-Mircea Catalcn*) 1162

BICENTENARUL REVOLUȚIEI FRANCEZE

REVOLUȚIA FRANCEZĂ ÎNTRE PARTICULAR ȘI UNIVERSAL IMAGINEA EI ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

NICOLAE LIU

Contribuție excepțională la dezvoltarea istorică a societății omenești, marcînd o epocă de răsruce în direcția modernizării acesteia, Revoluția Franceză „a jucat rolul de accelerator și de catalizator al muncii surde a istoriei”, ca să folosim fericita expresie a unui cunoscut istoric contemporan al mentalităților epocii¹. Înscriindu-se în șirul exploziilor revoluționare din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ea a devenit un numitor comun pentru mutațiile fundamentale social-politice dintr-o întreagă perioadă istorică, cu victoriile, carențele, deziluziile sale, deschizînd în același timp drumul revoluțiilor înnoitoare ale viitorului.

Aflat pe acest drum înnoitor, poporul român își alătură glasul popoarelor iubitoare de libertate și progres care omagiază Bicentenarul Revoluției Franceze.

Cu atît mai mult cu cît imaginea ei s-a născut în conștiința sa încă din timpul evenimentelor fierbinți din Franța anilor 1789—1799, fiindu-i adesea un exemplu și un stimulent în lupta sa seculară.

I

Fenomene istorice izolate nu există. Fiecare își definește particularitățile funcțional, într-un sistem diacronic și sincronic, în raport cu alte fenomene deosebite sau asemănătoare.

Dintre marile probleme care apar în lumina acestor considerații în fața istoricului Revoluției Franceze, ne-am propus să ne oprim asupra rolului particularului și al generalului, al naționalului și al universalului în provocarea, desfășurarea și receptarea revoluției.

Unii observatori contemporani au insistat asupra caracterului său neașteptat. Observațiile au fost utilizate nu odată ca argument pentru caracterul accidental, de fenomen care putea fi evitat, atribuit de cei care nu se împacă cu importanța majoră acordată în general acestui moment istoric.

Dar fără a neglija elementul surpriză, Revoluția Franceză, așa cum s-a subliniat recent, n-a însemnat „o bubuitură de tunet într-un cer senin”². Mai mult, cercetările din ultimul secol au demonstrat fără putință de tăgadă o îndelungată pregătire a furtunii. Atît spiritual cît și material. Fie că se acceptă sau nu durata de „un secol și mai bine” propusă de Albert Mathiez pentru acest proces istoric³. Sau dacă și astăzi unele premise ale epocalei răsturnări social-politice continuă să fie discutate și reevaluate.

Pe plan socio-economic „l’Ancien Régime”, vechiul regim dominant în Franța pînă acum două veacuri, corespundea în general cu ceea ce numim astăzi societate feudală tirzie, fundamentată mai ales pe exploatarea seniorială a fondului funciar, cu alte cuvinte pe raporturile de producție dintre nobilime și țărănime. Pe plan politic, el se definea ca monarhie absolută, sprijinită pe privilegiile nobilimii și clerului și sacralizată de biserică. Sint trăsături comune mării majorități a statelor europene din secolul al XVIII-lea.

Cea mai importantă excepție o oferea Anglia, devenită irevocabil din 1688 monarhie constituțională și parlamentară, regim politic mixt fundamentat pe colaborarea dintre aristocrație și marea burghezie și pe cointeresarea în dezvoltarea unor noi mijloace de producție. Ea apare din anii 1760—1780 ca leagănul revoluției industriale.

Revenind în Franța, și aici orînduirea feudală ceda treptat pasul noilor necesități și condiții economice. Dar nobilimea nu înțelegea colaborarea pe picior de egalitate cu burghezia și căuta să se opună cu orice preț ascensiunii ei. Mai mult, încerca să recîștige din pozițiile pierdute în trecut. De aceea pînă în pragul Revoluției nu se produc, cu unele excepții decît microameliorări la nivel general. Deși se pot asigura reușite și înnoiri locale sau creșterea temporală a producției. Creștere datorită adesea progresului demografic.

Dincolo de specificul local, determinat de condiții naturale deosebite, particularismul social-economic, politic și cultural continuă să-și spună cuvîntul ca moștenire a vechilor așezăminte medievale, constituind alături de privilegiu, una din caracteristicile fundamentale ale vechiului regim.

S-a subliniat, ca o particularitate a Revoluției Franceze, că ea a izbucnit într-o țară căreia nu i-a lipsit avîntul economic ⁴. Dar tocmai acesta a făcut să crească discrepanțele între clase și alte categorii sociale. Fie datorită eșecului speranțelor de reușită socială și politică a noilor îmbogățiți din rîndul burgheziei, fie prin faptul că efectele avîntului economic n-a coborît sensibil pînă la baza piramidei sociale, formată din masele producătoare țărănești și orășenești. În plus, din anii '70 rătăcirile devin din ce în ce mai numeroase pentru a culmina în epoca declanșării Revoluției.

În aceste condiții, particularismele economice ale diverselor regiuni mai mari sau mai mici, limitările de tot felul ale circulației mărfurilor specifice vechiului regim stînjenesc nu numai dezvoltarea economiei de schimb. Ele pot produce în orice an mai dificil al producției agricole, cum s-a și întîmplat, efecte dezastruoase. Spirite luminate ale vremii, fiziocrații cerși reușesc să impună la începutul domniei lui Ludovic al XVI-lea măsuri de liberalizare a comerțului cu grîne. Ceea ce era teoretic ideal, cade la proba practică. Luate într-un moment nepotrivit, ele provoacă turburări în regiunea Parisului de teama foametei — așa zisul „război al făinii” — și în ultima instanță demiterea ministrului bine intenționat, dar prea îndrăzneț, Turgot. Istoria se repetă în 1787, cînd se încearcă restabilirea libertății exportului de grîne. Prețurile cresc vertiginos datorită speculațiilor, grînarele se golesc, de unde lipsa pe piață, urcarea generală a prețurilor, foametea între două recolte slabe. Ceea ce afectează nivelul de trai al celor mulți, la țară ca și în aglomerațiile urbane. Parisul, cu cei peste 600 000 de locuitori ai săi, este și acum, în preajma Revoluției, cel mai vulnerabil. Criza producției agricole duce la criza industrială de consum. La rîndul ei

criza industrială era augmentată prin consecințele tratatului comercial franco-englez din 1786 care înlăturase măsurile de protecție a producției naționale. Tendințele de generalizare ale crizei economice acționează ca un ferment asupra crizei social-politice, care determină izbucnirea Revoluției.

Deși monarhia absolută reprezenta în principiu unitatea regatului, a statului, persistau în Franța prerevoluționară nenumărate particularități politico-administrative moștenite de tip regional. Stat alcătuit prin adăugiri succesive (cuceriri, alianțe matrimoniale, moșteniri etc.), Franța vechiului regim s-a caracterizat printr-o luptă permanentă între tendințele centralizatoare și tentativele de apărare și salvare cu orice preț a particularităților și „libertăților” provinciale. S-a adoptat de obicei o soluție de mijloc, noua organizare suprapunându-se mai mult sau mai puțin peste cea veche. Desigur cu reducerea privilegiilor și a originalității provinciale în măsura în care împiedicau funcționarea instituțiilor centralizatoare. E drept că formele vechi erau adesea respectate într-un sistem în care forma și ceremonialul contează enorm, dar se goleau treptat de conținut. Alături de conducerea provincială, a apărut cea militară a guvernămintelor și cea civilă a generalităților. Deși introducerea acestora din urmă, încredințată intendenților regali, a întâmpinat rezistențe nu numai în timpul lui Ludovic al XIV-lea, ea ajunge să se impună pe prin plan, atît financiar cît și administrativ. Alteori formele vechi sînt utilizate în scopuri noi. În așa-numitele adunări de stări provinciale, acolo unde funcționează, se cere consimțămîntul pentru subsidiile solicitate de rege, iar încasarea impunerilor e încredințată personalului local, efectuîndu-se prin metodele tradiționale. Alături de adunările de stări, parlamentele, deși cu atribuții juridice, exprimă voința aristocrației provinciale și în problemele administrației de stat, dovedindu-se chiar mai combative.

Ca și obligațiile senioriale ale țărănimii, impozitele către stat sînt numeroase și încîlcite, cuantumul lor variînd uneori de la regiune la regiune. Intrate mai curînd în componența statului, provinciile periferice plăteau fiscalul mai puțin decît cele din vechile posesiuni capetiene. Ceea ce le face să reziste la tentativele de uniformizare. S-a ajuns pînă la urmă — cum s-a observat — la un adevărat „imbroglio administrativ”, harababură ilustrată deosebit de elocvent în materie juridică⁵. Ea se datora suprapunerilor de atribuții, prin numeroasele și variatele dependențe, particularismelor locale excesive. Cînd s-au fixat de la centru circumscripțiile electorale pentru Adunarea stărilor din 1789, pe baza circumscripțiilor judiciare existente (baillages și sénéchaussées) s-a constatat pe alocuri o neconcordanță flagrantă cu realitatea.

Nu se poate nega existenței unor particularități regionale tradiționale sau luptei pentru recîștigarea „libertăților” locale o anume contribuție la crearea climatului de efervescentă favorabil declanșării Revoluției. Dar scopurile regionalismului promovat pînă la Revoluție erau departe de a fi profund revoluționare. Deși au existat și excepții. Ca hotărîrile adunării de reprezentanți ai stărilor din Dauphiné de la Vizille, care avea loc la 21 iulie 1788 împotriva voinței regale, în castelul celui mai puternic dintre capitaliștii din regiune. Ea nu se mulțumea să decreteze restabilirea în drepturi a stărilor din provincie și convocarea lor, ci solicita, asociîndu-se celor care cereau convocarea Adunării stărilor generale, dublarea reprezentanților stării a treia, neprivilegiate, în frunte cu burghezia, față de

celelalte stări privilegiate, clerul și nobilimea, propunea o soluție pentru abolirea privilegiilor fiscale și primirea nobililor în orice funcție. Discutată și aprobată de cea de a doua Adunare a notabililor din noiembrie, ideea dublării deputaților stării a treia a fost adoptată definitiv de Consiliul regal din 27 decembrie 1788.

O contribuție de același gen cu conflictele dintre autoritatea centrală și autoritățile regionale sau locale a adus-o în pregătirea climatului revoluționar lupta surdă sau deschisă dintre monarh și „iubita sa nobilime”, considerată spadă și stilp de susținere al regalității. Descoperind călcăiul lui Ahile al monarhiei absolute în situația financiară dezastruoasă, nobilimea își propune să smulgă noi libertăți și privilegii. S-a ajuns astfel în anii 1787—1789 la așa numita „revoltă nobiliară” considerată de unii istorici prima fază a Revoluției⁶. Supralicitarea revoluționară n-a rezistat timpului. Obiectivele nobilimii, clasă guvernantă, în lupta ei împotriva monarhiei erau în general bazate pe menținerea sau „restaurarea” poziției sale în lumina unor drepturi din trecut, deci contrară înnoirii revoluționare. Excepția de la Vizille, apărută în focul luptei, urmărind în fond ciștigarea sprijinului burgheziei, nu s-a generalizat.

Ne aflăm de fapt în fața unei crize politice a clasei guvernante și a „virfurilor” societății care alături de agravarea situației claselor asuprite spre sfârșitul veacului al XVIII-lea sau de creșterea conștiinței drepturilor și a spiritului combativ, caracterizează noua situație generală a regatului Franței ca pre-dar și pro-revoluționară.

S-a remarcat că „revoluția s-a săvârșit în mintea oamenilor cu mult înainte de a fi tradusă în fapte”⁷ și că acțiunea pregătitoare a parlamentarilor și reprezentanților stărilor „ar fi fost sortită eșecului fără un context intelectual favorabil”⁸. În sfârșit că „Revoluția de la 1789 nu poate fi înțeleasă dacă se neglijează rolul filozofilor”⁹. Termen care nu era limitat în epocă la sensul restrâns de azi, ci desemna pe iubitorul de înțelepciune în general, înarmat cu rațiune, spirit critic și independența spiritului în descifrarea naturii și educarea societății. În vederea îndrumării acesteia cu ajutorul științei pe drumul progresului vital nelimitat.

E drept că marii reprezentanți ai filozofiei iluministe — Montesquieu, Voltaire, Rousseau — s-au stins pe rând, dar domnia lui Ludovic al XVI-lea coincidea cu răspîndirea tot mai largă a operei lor și cu apariția unor numeroși discipoli sau continuatori. Când Parlamentul din Paris era aclamat drept apărător al libertăților publice împotriva absolutismului, ca în 1788, era și fiindcă proclamațiile sale erau pătrunse spiritual de discursul filozofilor și Montesquieu era de fapt cel aclamat.

Fenomen spiritual innoitor, pentru care rațiunea și natura sînt intim legate, cea dintîi reprezentînd principala modalitate de cunoaștere a celei de a doua, în vederea construirii pe pămînt a lui *civitas hominis*, înlocuind vechea aspirație spre celesta *civitas dei*, orientarea iluministă a gîndirii și culturii franceze și-a găsit cea mai amplă reflectare în celebra *Enciclopedie* elaborată sub conducerea lui Diderot și d’Alembert. Marele merit al acestui „Dicționar rațional al științelor, artelor și meseriilor, alcătuit de către o societate de oameni de litere”, constă în tentativa de inventariere sistematică și vulgarizare a universalității cunoștințelor umane, care să permită o nouă ierarhizare a valorilor, menită să pună pe *homo faber* în centrul universului. Era argumentarea printr-un bilanț critic

general a unui nou umanism, fundamentat pe reunirea „celor mai onorate arte” și „celor mai sublime științe” cu studiul „artelor mecanice” potențat practic de progresul tehnice, pentru a se realiza în ultimă instanță fericirea terestră. O fericire care nu se voia numai individuală, ci a tuturor, al cărei instrument imediat trebuia să fie progresul material pentru binele comun. O mutație optimistă în idei care va pretinde schimbări sociale corespunzătoare. La care Enciclopedia chema pe măsura amplitudinii difuzării sale nu numai Franța, ci întreaga Europă.

Practic calea propusă de iluminism era cea a reformei. Prin legi, etică și o educație civică superioară. Sperată îndeosebi de la despotismul luminat.

Dar iluminismul conținea în sine și propriile sale contradicții care ies la lumină în practica socială și contribuie, cum observa Paul Hazard, la descompunerea lui ¹⁰. Filozofii își dau seama spre sfârșitul secolului că rațiunea nu se suprapune întocmai naturii, că ea nu poate înlocui forța morală a credinței, iar alături de calea rațională și uneori împotriva ei se impune cea a simțurilor, a sensibilității. Utopia proliferază între cei ce propovăduiesc progresul și vorbesc de omul mașină și cei care laudă bunul sălbatec al începuturilor societății și blamează civilizația. Revenirea de la curtea suveranului luminat al Prusiei sau de la aceea a Semiramidei nordului înseamnă nu odată dezamăgire pentru filozofii iluminiști. Speranțele unora se îndreaptă spre liberalismul englez, atenția altora asupra exemplului tinerei democrații americane. Dar glasul cel mai ascultat prin forța democratică și originalitatea lui este cel al genevezului J. J. Rousseau. El își va găsi adepții cei mai inflăcărați în primii ani ai primei Republici Franceze, care nu întâmplător se va pronunța pentru depunerea cenușii autorului *Contractului social* la Pantheon. Alături de cea a patriarhului de la Ferney.

O trăsătură generală a iluminismului a fost cosmopolitismul. El se bazează ca argument pe caracterul unitar al speciei umane, dincolo de diferențele de neam și contribuie astfel la cultivarea culturii și limbii franceze pe plan european, preferate de elitele social-politice și intelectuale ¹¹. Revoluționarii francezi nu vor uita să se folosească de această moștenire în activitatea lor de propagandă și în campaniile lor europene, după ce vor declanșa războiul împotriva tiranilor, hrănindu-se cu iluzia că toate popoarele se vor ridica la chemarea „fraților” lor. Ei nu-și vor ascunde dezamăgirea atunci când acestea nu vor răspunde la apel sau chiar se vor opune în numele intereselor lor naționale.

Un rol important în pregătirea ideologică a Revoluției Franceze l-a jucat răspândirea de broșuri și pamflete politice care nu menajează nici puterea de stat în pofida cenzurii regale. Înființarea de cluburi, cafenele, „ateliere” francmasonice se adaugă la înnoirea activității academiilor provinciale sau la propaganda prin presă degajată treptat de cătușele cenzurii cu prilejul alegerilor pentru adunarea Stărilor generale din primăvara lui 1789.

Chemată să continue după un sfert de mileniu tradiția medievală pentru stabilirea unor noi impozite regale, această adunare a dat posibilitatea unui test social-politic în special prin alcătuirea caietelor de doleanțe ale alegătorilor din întreaga Franță. Unii istorici au contestat semnificația acestora, punând în discuție existența unor modele, sau faptul că ele nu se

ating de persoana regelui. Cei mai mulți recunosc totuși că aceste documente constituie o sursă importantă de informație pentru cunoașterea oamenilor și epocii, folosindu-le ca atare¹².

Caietele prezintă revendicări în funcție de particularitățile locale sau cele de stare socială. În caietele sătești, de pildă, principalul adversar este seniorul locului și se cere ușurarea sau chiar desființarea redevențelor și altor obligații feudale. Nu e cruțată însă nici fiscalitatea regală. Deși persoana regelui nu intră în discuție, absolutismul e condamnat sub diferite forme, reclamându-se adesea o constituție și o reprezentare națională instituționalizată. Dacă în caietele nobilimii se exprima grija pentru păstrarea inegalităților sociale, chiar dacă se renunță uneori la cea fiscală, caietele clerului, deși se apropie de revendicările stării a treia, atacă libertatea gândirii, precum și pătrunderea unor idei noi, ca aceea de toleranță.

Dintre conceptele pe care Revoluția Franceză le va înnoi ca semnificație se regăsesc în caietele de doleanțe și cele de *patrie* sau *națiune*. Deși deocamdată ele erau utilizate mai mult pentru particularizarea regională (nation provençale, nation bretonne etc.). „Appel à la nation provençale” se intitula gazeta publicată de Mirabeau la Aix en Provence, „Appel à la nation artésienne” cea redactată de Robespierre la Arras. Dar în același timp și unul și altul fac parte din forțele politice noi ale așa-zisului „partid patriot” sau „partid național” sub care contemporanii înțelegeau un grup favorabil reformelor și influențind, în acest sens pe alegătorii deputaților în Adunarea stărilor generale. Nu era deci vorba de un partid în sens modern, dar titulatura sa extindea în sens modern termenul de „patriot” sau de „național” la nivelul întregii țări.

Dacă în caietele de doleanțe spiritul național e dominat de cel provincial în numele tradiției (nobilimea se pronunța la Rouen, adresându-i-se regelui Franței ca duce al Normandiei pentru „menținerea constituției naționale a ducatului”, cu alte cuvinte ratificarea „Cartei normande” din 1315¹³), multe dintre broșurile care apar pînă în primăvara lui 1789 folosesc cuvîntul *națiune* și în titlu. În cunoscutul său libel din ianuarie 1789 *Qu'est-ce que le Tiers-État* Sieyès reia idei ale lui Quesnay, dar depășește poziția fiziocraților, după el o națiune neputînd exista decît prin cei care îi sînt utili: producători sau administratori aparținînd stării a treia. Se opunea astfel un concept nou celui nobiliar de națiune. „Dacă s-ar desființa ordinul privilegiat, națiunea n-ar fi cu ceva mai puțin, ci cu ceva mai mult”¹⁴. Și mai departe: „Națiunea există înainte de toate, ea e originea a toate. Voința ei e întotdeauna legală, ea e legea însăși. Înainte de ea și deasupra ei nu există decît dreptul național”¹⁵. Era negat astfel absolutismul monarhic.

La rîndul lui abatele Mably, în luarea sa *Des droits et des devoirs du citoyen*, apărută în lunile imediat următoare, ajungea la concluzia că națiunea trebuie să fie izvorul legilor și să supravegheze executarea lor¹⁶.

Pentru drepturile națiunii luptă patrioții, cu alte cuvinte reprezentanții stării a treia împotriva monarhiei și a privilegiatilor în cursul lucrărilor Adunării stărilor generale. La 17 iunie avea loc primul act oficial de răsunset național al împotrîvirii reprezentanților patrioți față de voința regală, constituirea Adunării naționale. Ea devenea la 9 iulie corp legislativ suprem angajîndu-se să elaboreze prima lege fundamentală scrisă a Franței. Tentativa lui Ludovic al XVI-lea de a-și impune propriile decrete și de a

casa hotărârile reprezentanților „rebeli” ai națiunii se soldează cu un eșec. La fel dizolvarea Adunării acestora. Decanul acesteia, academicianul și astronomul Bailly, declară că „națiunea întrunită nu primește ordine”, iar Mirabeau lansează cunoscuta apostrofă: „Sintem aici prin voința poporului; noi nu ne vom părăsi locurile decât prin forța baionetelor”¹⁷.

Legislativ deocamdată, demarajul Revoluției Franceze se lovește acum de o piedică mai abilă. Regele se arată dispus să cedeze, invitând și pe membrii celorlalte stări să-și unească lucrările cu cele ale Adunării Constituante. În același timp însă, procedînd duplicitar, își însușea în secret poziția rigidă a Curții și a reginei, trimițînd în exil pe prea popularul ministru Necker și demitînd pe colaboratorii săi numește un guvern ferm reacționar. În sprijinul hotărîrilor sale erau chemate unitați militare din provincie pentru a înnăbuși orice opoziție și a intimida Adunarea națională. Era momentul în care intervin masele populare pariziene, care iau cu asalt Bastilia, uriașa fortăreață închisoare a Parisului, simbol al arbitrarului monarhiei absolute. Exemplul va fi urmat pe scară națională. Regele cedează, semnînd decretele Adunării și dispunînd retragerea trupelor care amenințau orașele Paris și Versailles. El aprobă constituirea Gărzii naționale pariziene și pînă la urmă recheamă pe Necker și vechiul guvern. Era o înfrîngere pe toată linia. Ziua de 14 iulie în care alianța burgheziei cu masele populare a învins ofensiva forțelor vechiului regim pentru a clădi o lume nouă simbolizează azi nu numai victoria revoluției populare sau municipale, ci Revoluția Franceză însăși. Nu întîmplător, contemporanii numărau anul I al Libertății din momentul căderii Bastiliei.

Dacă s-a spus, și pe drept cuvînt, că Revoluția Franceză a fost fiica iluminismului, pentru gînditorii acestuia libertatea (de opinie, de expresie, de acțiune) era considerată indispensabilă calității umane. Un drept natural, imprescriptibil. Dar nu lăsată la voia întîmplării și a pasiunilor, ci luminată, călăuzită de rațiune pe drumul progresului, în funcție de dreptul la fericire al tuturor oamenilor. Prin aceasta iluminismul se dovedise, așa cum am mai arătat, un nou umanism. Revoluția Franceză a căutat să și-l însușească transformîndu-l din reformist în revoluționar. Cum să regenerezi omul, societatea, cu minile legate? Trebuia dărîmată lumea veche, pentru a construi o lume nouă, superioară. Trebuia creat un *homo novus* revoluționar¹⁸. Luarea Bastiliei, prin jertfa de sînge a celor care vor constitui un permanent ferment în perioada de ascensiune a Revoluției, sauchiloții, masele populare orășenești și demolarea ei imediată erau un simbol și un îndemn care au făcut ocolul întregii Franțe. Dar și al vechiului continent, pînă la lumea Americii. Victoria Revoluției Franceze a fost asigurată de alianța burgheziei cu celelalte componente ale stării a treia și îndeosebi cu marea masă a poporului francez, țărănimea, care se răscoală pentru propriile sale interese antifeudale, în lumina noului drept, proclamat universal, la libertate.

Libertatea a fost prima din marile idei generoase ale vremii, care s-a transformat în ideie forță a Revoluției Franceze, în ideea călăuză a națiunii, identificată cu poporul francez, pe drumul acțiunii sale exemplare de demolare, dar și de construcție materială și spirituală de la sfîrșitul secolului XVIII. Ea figurează, nu întîmplător, în fruntea „drepturilor naturale și imprescriptibile ale omului” înscrise în celebra *Declarație a drepturilor omului și ale cetățeanului* votată la 26 august 1789 de Adunarea Națională.

Declarație de principii vizînd abolirea vechiului regim, acest „catehism național”, cum l-a numit Barnave, reprezintă certificatul de naștere al noii societăți. S-au regăsit primele elemente ale concepției despre drepturile omului în antichitatea greacă, în iudaism și creștinismul primitiv, în evul mediu la Thomas d’Aquino, apoi în epoca Reformei și a Renașterii, pentru a se ajunge la John Locke și la filozofii iluminismului. S-a observat pe drept cuvînt că pînă în ultimele decenii ale secolului XVIII „drepturile omului au fost « degajate », « puse în lucrare » și « trăite » înainte de a fi fost proclamate”¹⁹. Iar Declarația franceză din 1789 a fost precedată de declarații de drepturi constituționale elaborate în timpul sau după Războiul de independență al Statelor Unite ale Americii, inclusiv în Constituția federală din 1789. S-a spus chiar în legătură cu dezbaterile din Adunarea Națională Franceză, că „Declarația americană din 1776 se află în toate spiritele”²⁰. Era vorba de Declarația de independență adoptată de Congres la 4 iulie, în care s-au formulat pentru prima oară drepturile omului și s-a recunoscut dreptul poporului la insurecție. Ea fusese elaborată de Thomas Jefferson, viitor ministru al Republicii Americane la Paris, mai tîrziu președinte al acesteia. În plus, nu întîmplător, Lafayette a fost autorul unuia din principalele proiecte redactate în vederea elaborării Declarației franceze de drepturi. Dar nu e mai puțin adevărat că la baza tuturor acestor declarații s-au aflat principii inspirate de iluminismul francez. Iar dacă declarațiile americane proclamă drepturile cetățeanului pentru Confederația americană sau unul din statele ei „Declarația franceză, dimpotrivă, se vrea universală”. Ea poartă de asemenea urmele unor texte juridice franceze mai vechi²¹. Unii cercetători au văzut în ea nu numai un act de democrație politică, dar și de democrație socială. Pentru Jules Michelet Declarația drepturilor omului și cetățeanului a reprezentat „le Credo d’une nouvelle âge”²². Pentru istoricii francezi de astăzi „ea depășește exemplul american și dă pentru toate așteptările Europei Biblia timpurilor noi”²³. Dincolo de proporțiile exagerate ale termenului de comparație, ideea e similară. De altfel încă din timpul Revoluției Declarația era considerată act sacru fundamental, fiind reprezentată și oficial ca Tablele legii dăruite lui Moise de Iehova pentru poporul ales. Declarația de drepturi din 1789 are nu numai meritul de a se fi perpetuat prin principiile sale fundamentale în principalele acte constituționale franceze din 1791 pînă azi, sau de a fi constituit primul act normativ de acest fel pe plan european. Ea reprezintă și azi un model universal. „Cînd în 1948 — amintea președintelui Franței cu ocazia Bicentenarului Revoluției Franceze — s-a ivit necesitatea reafirmării drepturilor omului, Declarația de la 1789 a fost din nou aceea care a inspirat Declarația universală prezentată la Națiunile Unite”²⁴.

Cele 17 articole ale Declarației revoluționare de drepturi din anul căderii Bastiliei au fost integrate doi ani mai tîrziu ca preambul la prima Constituție franceză. Ca orice legislație de acest fel, aceasta reprezintă aplicarea practică a principiilor, stabilind în amănunt structurile și arhitectura politico-socială a statului și noii societăți.

Dacă libertatea apare în Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului ca primul dintre „drepturile naturale și imprescriptibile ale omului”, dacă ei îi erau consacrate în 1789 cele mai numeroase articole, articolul 1 inscria alături de ea egalitatea: „Oamenii se nasc și rămîn

liberi și egali în drepturi. Distanțele sociale nu pot fi întemeiate decât pe utilitatea comună”. Poate părea ciudat că egalitatea nu mai figurează printre drepturile naturale din articolul următor, deși e un drept înăscut. Inadvertența ar putea fi datorată rapidității redactării în focul discuțiilor contradictorii și în mijlocul unei atmosfere revoluționare. Dar nu mai puțin orientării sociale a redactorilor săi. De aceea n-o mai găsim inclusă decât în art. 6 (egalitatea în fața legii) și în art. 13 (egalitatea fiscală). Acesta din urmă se înscria direct pe linia hotărârilor ședinței Adunării Naționale din noaptea de 4 august 1789 intrată în istorie pentru desființarea prin consens a privilegiilor vechiului regim.

Pe măsura creșterii nivelului politic al maselor și a necesității apropierei conducerii Revoluției de necesitățile lor, în vederea antrenării împotriva forțelor trecutului și în general a adversarilor politici crește și interesul public pentru revendicările lor egalitare. Un rol important în această direcție îl are activitatea politică a Comunei pariziene cu secțiunile sale precum și aceea a cluburilor revoluționare din Capitală și provincie, în frunte cu cel iacobin și cordelier.

Odată cu căderea monarhiei, la 10 august 1792, contemporanii socotesc că trebuie să adauge la anul IV al Libertății și anul I al Egalității. Pentru înlăturarea distincției inechitabile dintre cetățenii activi și pasivi, o importanță deosebită revine necesităților militare în urma declarării războiului și alegerilor pentru Convenția Națională prin vot universal. Ceea ce constituia un avans excepțional, reeditat în alte țări pentru prima dată de-abia în plin secol XIX sau XX. Sub aceste auspicii își începe existența prima Republică Franceză „una și indivizibilă” (25 septembrie 1792).

După evenimentele insurecționale din 31 mai și 2 iunie 1793, Convenția montaniardă introducea în Declarația de drepturi care însoțea noua Constituție, mențiunea că „guvernul este instituit pentru a garanta omului folosirea drepturilor sale naturale și imprescriptibile”, în fruntea cărora se afla acum egalitatea. Expresie liberă a voinței generale, legea e egală pentru toți, fiecărui cetățean i se deschidea în mod egal perspectiva ocupării funcțiilor publice, alegerea căzând însă asupra celor preferați pentru talente și virtuți. Se acorda fiecărui cetățean dreptul egal de a concura la alcătuirea legii, la numirea mandatarilor și agenților săi. Constituția a rămas neaplicată din cauza războiului, deși nu necunoscută. Aplicarea ei va fi revendicată Convenției thermidoriene. Ea nu va fi uitată nici de Babeuf și Conspirația egalilor, care îi deschide drumul societăților secrete.

Încă din primii ani ai Revoluției, o nouă organizare administrativă și-a propus să înlăture inegalitățile regionale, privilegiile și disensiunile locale tradiționale concepând rațional și egalitar o nouă hartă administrativă a Franței, care, cu anumite modificări, continuă să fie valabilă și azi.

S-a vorbit de Revoluția Franceză ca de un fenomen cu multiple fațete descoperite treptat pe măsura trecerii timpului sau în funcție de spațiu. Marșul ascendent, contradicțiile sau involuția ei sînt și azi pentru istorici probleme deschise.

De la început Revoluția s-a voit instaurarea unei noi și adevărate legalități pentru întreg poporul francez. De aici promovarea principiilor democratice ale suveranității naționale, separației puterilor în stat, preluată de la Montesquieu, între legislativă, executivă și judecătorească, garantarea drepturilor naturale și civile, stabilirea calității de cetățean

francez și a raporturilor națiunii franceze cu națiunile străine, a atribuțiilor forței publice și a repartizării impozitelor denumite acum contribuții publice. Erau garantate siguranța persoanei, proprietatea și rezistența la opresiune, pedepsirea aceluiași delict cu aceleași pedepse, fără, deosebire de persoane și se anunța un cod civil comun pentru întreaga țară, viitorul cod Napoleon. Dar nu întotdeauna aceste principii și măsuri constituționale au fost respectate sau aplicate întocmai. Mai mult, un studiu comparativ al celor trei constituții adoptate în timpul Revoluției (din 1791, 1793, 1795) prezintă diferențe sensibile între ele, în funcție de interesele pe care le servesc.

Dacă Constituanta și regimul liberal al Constituției din 1791 încurajează descentralizarea administrativă bazată pe respectarea particularităților locale și generalizarea alegerilor libere, dictatura iacobină centralizează excesiv administrația țării în jurul Parisului. Să restrînge de asemeni dreptul principiul alegerilor libere, aplicat inițial la aproape toate nivelele și în toate domeniile importante ale vieții publice, inclusiv clerul și armata. Când nerespectarea particularităților locale se conjugă cu creșterea disparităților și nemulțumirii economice și cu măsurile guvernului revoluționar împotriva clerului refractar, se ajunge la marile răscoale țărănești, ca aceea din Vendée sau cea a șanilor.

Revoluția conferă sensuri noi cuvintului fraternitate. El definește raporturile dintre luptătorii pentru cauza sa și poate include și alți oameni de bună credință. Fraternitatea poate fi socială, dar și națională, patriotică, sau internațională. La această din urmă accepție contribuie și conștiința mesajului universal al luptei Marii națiuni. Optsprezece personalități ale vieții publice și culturale (Bentham, Campe, Clarkson, Anacharsis Cloots, Gorani, Klopstock, Kosciuszko, Hamilton, Mackintosh, Madison, Thomas Paine, Pestalozzi, Corneille Pauw, Priestley, David Williams, Mary Wilberforce, George Washington, Friedrich Schiller), din Europa și America, primeau în 1792 titlul de cetățean francez, din partea Adunării legislative. Germanul Anacharsis Cloots și englezul Thomas Paine, care militase în sprijinul Războiului de independență al Statelor Unite și scrisese *The rights of man*, vor fi aleși și reprezentanți ai poporului francez în Convenția națională.

În armata Revoluției și a Republicii noua organizare și noile cadre de conducere tind să ateste că oricine slujește Franța cu dăruire patriotică și talent poartă în raniță — după expresia lui Napoleon — bastonul de mareșal. Armatele franceze au fost primite cu brațele deschise în Belgia, Olanda și regiunea Renană, după declararea războiului de către Franța împotriva Austriei și Prusiei, fiindcă promiteau popoarelor asuprite libertate și egalitate. Dar dacă aceste promisiuni n-au fost respectate, atitudinea lor s-a schimbat.

Cu încredere nestrămutată în aceste principii, devenite idei forță menite să sfărîme pretutindeni așezămintele putrede, voluntarii neexperimentați de la Valmy, dar îmbărbătați de comandantul lor cu strigătul „Vive la nation!”, și în acordurile avîntate ale Marseiezei sileau la 20 septembrie 1792 armatele încercate ale unor mari puteri ale vechiului regim, să părăsească teritoriul Franței²⁵. Cea dintîi suveranitate națională europeană primea astfel lauri victoriei. Marele Goethe își va aminti cum,

aflat în legărul prusian, a asistat la „prima victorie a popoarelor împotriva regilor” conchizînd profetic : „Din acest loc și pornind din această zi începe o epocă nouă în istoria lumii”²⁶.

II

Ecourile internaționale ale Revoluției Franceze au fost din cele mai diverse încă din timpul desfășurării sale. Ele au pătruns treptat în Europa Central-Orientală și de Sud-Est, pe diverse „canale”, constituindu-se în imagini specifice. Acestea s-au precizat și amplificat, s-au estompat pe spirala timpului, în funcție de emițător, dar și de receptor. De calitatea releelor, de posibilitățile de transmisie directă. O demonstrează și procesul de formare și înnoire perpetuă — încă insuficient cercetat și cunoscut — al imaginii Revoluției Franceze în conștiința românilor.

Primele contururi ale acestei imagini datează chiar din timpul desfășurării evenimentelor revoluționare din Franța, al războaielor Republicii și Imperiului napoleonian. Deși mîna timpului care o schițează era încă nesigură.

Datorită împrejurărilor istorice și în primul rînd divizării teritoriului național sub dominația și exploatarea unor mari imperii străine, societatea românească se găsea în general pe o treaptă inferioară de dezvoltare economică, socială, politică sau culturală decît cea franceză. Vechiul regim de esență feudală intră și aici treptat într-un proces de descompunere. De unde necesitatea unor transformări și reforme sau influența deschiderii către schimbul de idei și a noilor posibilități oferite de economia de schimb. Acest proces era accelerat în Moldova și Țara Românească, principate autonome sub suzeranitate otomană, prin accentuarea crizei orientale și slăbirea imperiului euro-asiatic, sub loviturile necontenitelor înfrîngerii militare în timpul războaielor purtate pe teritoriul Principatelor. Iar în Transilvania și în celelalte vechi provincii românești care se găseau sub dominația habsburgilor, prin tentativele despotismului luminat de a salva vechiul regim pe calea reformelor.

Secolul Luminilor a contribuit activ, prin reverberațiile sale, la deschiderea orizontului ideologic românesc, a cărei expresie elocventă pe plan național o reprezintă dezvoltarea curentului cultural al Școlii Ardelene. Un caracter național, care se adăuga celui social, îmbracă și marea răscoală populară condusă de Horea (1784) care, descinzînd prin trăsăturile specifice din tradiția răscoalelor țărănești, beneficia de deschiderea creată prin reformele lui Iosif al II-lea și se apropia de ideologia revoluționară prin ultimele revendicări (lichidarea proprietății feudale, impozit generalizat etc.). Nu întîmplător ea a reținut atenția lui J. P. Brissot, viitorul conducător giron-din. Acesta reproșa împăratului austriac, într-un panflet apărut anonim sub formă de serisoare, cruzimea represaliilor și compara programul răsculaților români, pe care îl aprecia pozitiv, cu cel al revoluționarilor americani în timpul Războiului de independență²⁷.

Faptul că în epoca Luminilor franceza era limba de predilecție a elitelor culturale și politice europene e favorabil lărgirii raporturilor române cu spiritualitatea franceză. Secretarul francez al Domnului fanariot, recomandat de ambasada Franței la Constantinopol, era în același timp preceptorul copiilor Domnului, exemplu urmat și de înalți demnitari,

ca și de alți mari boieri. Academia greacă din București introducea învățămîntul limbii franceze și comerțul de cărți franceze s-a intensificat din momentul apariției marilor biblioteci particulare. E adevărat că difuzarea operelor lui Voltaire și a traducerii lor în greacă și româna au atras vîi muștrai din partea patriarhului ecumenic de la Constantinopol. De altfel J. L. Carra, viitorul publicist revoluționar și deputat regicid în Convenție, autorul unei prezentări a Țărilor Române, a trebuit să părăsească postul de secretar al lui Grigore Ghica, Domnul Moldovei, pentru a fi familiarizat pe fiii acestuia cu ideile lui Voltaire ²⁸.

Totuși, în pofida obstacolelor politice, religioase sau de altă natură în mijlocul tulburărilor amplificate de războiul ruso-austro-turc purtat pe teritoriul românesc, s-au precizat primele modalități care au permis Țărilor Române să ia contact cu Revoluția Franceză. Multiplicate progresiv, aceste modalități pot fi grupate, din punct de vedere tipologic, în contacte directe și indirecte.

Contactele directe s-au realizat prin prezența, încă redusă, a unor români pe teritoriul francez: a) pentru studii; b) pentru alte scopuri, precum și prin prezența francezilor din ce în ce mai numeroși în spațiul românesc: a) a emigraților (contrarevoluționari, dar și revoluționari extremiști); b) a călătorilor; c) a artizanilor și negustorilor; d) a percepților sau profesorilor; e) a diplomaților sau persoanelor însărcinate cu alte misiuni oficiale; f) a prizonierilor de război. Dincolo de contactele personale stabilite în afara Franței și a Țărilor Române, corespondența între intelectuali români și francezi (asupra constituirii și îmbogățirii bibliotecilor etc.), prezența cărților și a presei franceze în România completează imaginea rezultată din contactele directe.

În ce privește contactele indirecte, existau mai multe căi pentru a le stabili: a) raporturile de coabitare cu greci, germani, unguri; b) contactele cu participanții la războaiele ruso-austriece-turce; c) participarea la societăți secrete; d) emigrația poloneză în Țările Române; e) românii care se aflau în străinătate pentru studii; f) cărțile și presa străină.

Printre tinerii români, puțin numeroși, care studiau în Franța în epoca Revoluției și Imperiului, un caz aparte este acela al lui Paul Iorgovici din Banat care sosea la Paris în 1790 venind din Italia și a asistat, se pare, la executarea lui Ludovic al XVI-lea ²⁹. Reîntors în țară tînărul om de litere s-a impus prin contribuții filologice, dar și prin ferma sa atitudine de apărare a drepturilor poporului său. Convins de importanța presei în linia națională, el se asociază cu medicul oculist Ioan Molnar Piuaru pentru editarea unui ziar românesc la Viena, care ar fi putut fi difuzat și în Principate. Din nefericire nu s-a păstrat nici un exemplar din acest ziar din care un număr ar fi fost trimis pentru aprobare autorităților ³⁰. Pretextul invocat de guvernatorul Transilvaniei G. Banfi pentru a-l interzice a fost expansiunea rapidă a „principiilor celor mai periculoase de nesupunere ale francezilor”. Alte tentative de întemeiere a unor gazete românești, atît în țară, cît și în străinătate, vor întîlni obstacole de tot felul, în așa fel încît această necesitate națională nu va fi realizată durabil decît începînd cu d. ceniul 3 al secolului următor.

Viena reprezenta în epocă o adevărată placă turnantă pentru Europa între est și vest. De acolo veneau în Principate publicații franceze sau germane și tot acolo apăreau periodice ca „A Besci magyar kurir”, sau

ziarul grec „Efimeris”, publicat de frații Markides Pulio, beneficiind de colaborarea și subscripțiile unor mari boieri greci și români din Principate. Printre colaboratorii ziarului se găsea și viitorul mare cărturar Iordache Golescu. Pe această cale, au pătruns probabil cele dintii informații în legătură cu adunarea Stărilor generale sau mersul Revoluției Franceze. Tot astfel se făcea cunoștință cu *Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului* și cu alte texte constituționale în dezbatere. De asemenea se putea lua cunoștință de titlurile cărților privind Revoluția Franceză aflate în depozit la Viena. Un transport din acestea în Țara Românească era confiscat la cererea consulului austriac la București, în februarie 1797³¹. Presa locală din Transilvania în limbile germană și maghiară, precum și ziarul „Le Courier de Moldavie” apărut la Iași, pentru armata rusă de sub comanda lui Potemkin³² conțin de asemenea informații despre Revoluția Franceză.

Un rol aparte în informarea exactă asupra ideilor și desfășurării Revoluției a revenit primilor agenți consulari francezi la București și Iași (1796—1798)³³. S-au distins în această activitate Emile Gaudin cu sprijinul comercial al lui Hortolan, apoi consulul Fleury (București) și viceconsulul Parrant (Iași). De influența reprezentanților Republicii Franceze a fost legată și activitatea lui Rigas Velestinlis, martir al cauzei naționale grecești, pentru care Țara Românească a fost o a doua patrie³⁴. Manifestul său revoluționar din 1797 era tipărit împreună cu un proiect de constituție a viitoarei Republici Helenice, în elaborarea căreia pot fi regăsite modelele constituționale franceze din timpul Revoluției. Proiectele antiotomane grecești de tipul celui propus de Rigas au găsit adepți și printre români, dintre care unii au primit probabil cu simpatie și alte proiecte revoluționare străine, cum erau cele ale emigrației polone sau ale iacobinilor maghiari. Totuși, din epoca Revoluției Franceze, mișcarea patriotică românească își caută o cale proprie spre progres.

Din această epocă s-au păstrat probabil două texte revoluționare românești traduse din limba franceză. Unul dintre ele neidentificat, celălalt constând într-un *Cuvînt de deșteptare ce au spus cetățeanul Carnot, fruntașul franțozesc pe Cîmpul Marsului*, care așa cum am demonstrat recent a fost pronunțat la 27 iulie 1796, aniversarea loviturii de stat thernidoriene. El reprezintă primul text de retorică revoluționară în limba română³⁵.

Circulația literaturii politice revoluționare franceze în românește, dovedită prin cele două exemple menționate mai sus, se adaugă observației făcute în aceeași epocă de viceconsulul Parrant despre farmecul pe care Revoluția îl exercita asupra „pușinilor boieri care pot să raționeze”, aprobînd-o în parte sau admirîndu-i progresele. El își exprima speranța că „principiile franțuzești” al căror studiu începuse să atragă pe tinerii de la Curte, tindea să exercite „dulcea și binefăcătoarea sa influență”³⁶. Rezultatele acestei influențe devin manifeste mai puțin la nivelul marilor boieri și mai mult la acela al boierilor de rang inferior. Pe aceștia îi găsim antrenați într-o adevărată campanie de pamflete și alte scrieri satirice și incendiare. Aceasta se manifesta cu pregnanță în 1804 cînd era lansată o scriere anonimă conținînd „cuvinte înfricoșate”, emanație a ideilor „nesupunerii franțozești”. Faptul a îngrijorat nu numai pe Domn și Divanul său, ci și Înalta Poartă. În corespondența primită cu acest prilej de mitropolitul Veniamin Costache, președintele Divanului domnesc, apare

cea mai veche utilizare cunoscută a neologismului „revoluție” în limba română³⁷. La București situația nu era mai caldă. Corespondența diplomatică austriacă menționează existența unei „fete a jacobinilor” la Curtea domnească, din 1793³⁸.

Marea lecție a antichității clasice era neobosit invocată de propaganda revoluționară franceză. Alături de exemplul grec și ca moment superior acestuia, Republica Franceză oferea lumii resurecția modelului republicii romane. Am atras atenția cu alte ocazii³⁹ asupra rolului important pe care l-a jucat asocierea ideii romanității cu spiritul revoluționar francez în mentalitatea românească a timpului. Mai ales noua pătură de intelectuali din Transilvania, care în lipsa unei burghezii mai numeroase și bine constituite se erija în purtător de cuvânt al națiunii, devine receptivă pe această cale față de exemplul francez. Într-o epocă în care nobilimea maghiară, dominantă în Transilvania, încerca să folosească dreptul la insurrecție proclamat de Revoluția Franceză pentru a-și etala revendicările privind restituiră privilegiiilor feudale puse în discuție de reformele lui Iosif al II-lea, reprezentanții poporului român din Transilvania inserau în memoriul național din 1791, atit ecouri ale Luminilor, cât și convingeri ieșite din cunoașterea orientării revoluționare franceze. Memoriul, cunoscut sub numele de *Supplex Libellus Valachorum* pleda în favoarea recunoașterii perfectei egalități în drepturi cu națiunile „recunoscute” din Transilvania⁴⁰. Și eliar dacă împăratul Leopold al II-lea a rămas surd la cererile românilor, acest memoriu a constituit un solid punct de plecare pentru lupta națională românească, fiind urmat de memoriile din 1792 și 1804.

Politica promovată de absolutismul luminat a determinat pe boierii din Principate să se angajeze ei înșiși, într-o campanie de memorii și propuneri de reforme care pot fi urmărite pină și după 1848. Printre memoriile redactate la începutul acestei campanii se aflau două adresate lui Napoleon, mai întâi ca prim consul și apoi ca împărat. Cel adresat din Moldova în epoca păcii de la Tilsit se pronunță în favoarea unui stat național unitar și independent sub protecția sa⁴¹.

Literatura timpului n-a fost nici ea străină de turburările stimulate de exemplul Revoluției Franceze. Dovadă realizarea cea mai de seamă în acest domeniu a mării mișcări culturale a Școlii ardelenе, epopeea burlescă *Tiganiada*. Operă barocă, impregnată de spirit voltairian, aceasta acorda un spațiu larg dezbaterii asupra celei mai bune forme de guvernământ, cu referințe directe la Convenția montaniardă. Poemul se încheia cu deviza „La libertate sau la moarte” rostită pentru „pământul și gloria română” de ducele cu nume simbolic Romândor și prin adunarea poporului înarmat sub drapelul revendicărilor naționale. Similitudinea dintre acest angajament și celebra deviză a jacobinilor și sanchiloților parizieni nu era fortuită.

Documentele austriece ale epocii războaielor împotriva Franței revoluționare și napoleoniene atestă nu numai odată atracția exercitată de Revoluția Franceză pe diferite căi în rindurile maselor populare românești din Transilvania, care s-ar fi pregătit să reediteze răscoala lui Horea⁴². Astfel, o anchetă întreprinsă în regiunea Munților Apuseni, pe marginea zvonului că în iarna lui 1800 se va declanșa o răscoală mai puternică decit cea din 1784, descoperea tulburări mai vechi, provocate de recrutările pentru războaiele împotriva Republicii Franceze și de speranțele de dezrobire socială născute în rindurile țărănimii la apropierea armatelor acesteia

Concluzia anchetei consemna cu îngrijorare circulația unei legende după care însuși împăratul Iosif al II-lea, care ar mai fi încă în viață, ar dori să facă să vină francezii pentru a îndrepta situația țării, precum și difuzarea sloganului „Bonaparte nu-i departe/ Vine să ne dea dreptate”, a cărui prezență era de asemenea semnalată de alte surse în Principatele Române.

Pentru a preveni sau înnăbuși asemenea manifestări s-a recurs nu numai la măsuri coercitive, ci și la presiunea morală exercitată prin predici sau alte mijloace de propagandă. S-au păstrat până la noi proclamații imperiale, ordine și circulare, pamflete ca acela din 1799, diferite broșuri politice antifranceze tipărite în românește. Se cunosc azi parte din aceste surse de informații sumare, în general denaturate, celebrând victoriile lui Napoleon și căderea acestuia, dar privind și Revoluția Franceză⁴³. Plecând de la aceste informații, cărora le-a adăugat cele provenite din propaganda greacă pronapoleoniană, ca și tot felul de zvonuri sau anecdote aflate în circulație în mediul popular, dar și la nivele mai înalte, curiozitatea nepotolită a cronicarului Dionisie Eclesiarhul de la Episcopia din Rîmnicu Vilcea a înseilat o povestire coerentă și pitorească, apreciată azi mai mult pentru savoarea sa de literatură naivă⁴⁴.

Cu toate că imaginea Revoluției Franceze nu s-a precizat cu claritate din pricina lacunelor informaționale și a fost nu odată umbrită de prejudecăți și de propaganda contra revoluționară, sau ascunsă de luminile schimbătoare ale legendei — când ea n-a fost eclipsată de mitul napoleonian, — trăsăturile ei reale puteau fi sesizate de pe atunci. Se asista chiar — cum am văzut — la cristalizarea unei tipologii a căilor de acces și a modalităților de influențare asupra conștiinței românești, pe care posteritatea o va dezvolta.

Înfringerea militară suferită de Franța napoleoniană și Congresul de la Viena au marcat o sensibilă diminuare a prestigiului francez pe plan european. Pe de altă parte, prin constituirea Sfintei Alianțe, contrarevoluția aducea Europei, după expresia plastică a marelui poet Pușkin, „selavia liniștită”. Totuși, chiar și această diminuare a prestigiului politic n-a putut influența decisiv atracția exercitată de cultura și civilizația franceză în Țările Române. Cum au dovedit mișcările revoluționare din prima jumătate a secolului XIX și mai ales Revoluția de la 1848, experiența revoluționară franceză de la 1789 n-a fost uitată la constituirea modelelor de transformare ale societății românești. Imaginea ei este vie și astăzi în conștiința noastră.

NOTE

¹ Michel Vovelle, *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalité sous la Révolution Française*, Éditions Sociales, Paris, 1985, p. 265.

² Jacques Godechot, *L'ère des Révolutions*, în : *L'état de la France pendant la Révolution (1789—1799)*, sous la direction de Michel Vovelle, La découverte, Paris, 1988, p. 12.

³ Albert Mathiez, *Revoluția Franceză*, trad., Edit. Politică, București, 1976, p. 17.

⁴ Albert Mathiez, *ibidem*, p. 270; François Furet, Denis Richet, *La Révolution Française*, Fayard, Paris, 1973, p. 19.

⁵ Pierre Goubert, Daniel Roche, *Les Français et l'Ancien Régime*, t. I. *La Société et l'État*, Armand Colin, Paris, 1964, p. 271 și urm.

- ⁶ Denumirea „La révolte nobiliaire” a fost lansată în 1922 de A. Mathiez (cf. *op. cit.*, p. 31). Ulterior ea devine „La révolution aristocratique”. G. Lefebvre, *La Révolution Française et les paysans*, în „Cahiers de la Révolution Française”, 1934, nr. 1, p. 10.
- ⁷ Albert Mathiez, *op. cit.*, p. 29.
- ⁸ Jean Tulard, *Les révolutions de 1789—1851*, Fayard, Paris, 1985, p. 15.
- ⁹ *Ibidem*.
- ¹⁰ Paul Hazard, *Gindirea europeană în secolul al XVIII-lea*, trad., Univers, București, 1981, p. 268 și urm.
- ¹¹ Louis Réau, *L'Europe française au siècle des Lumières*, Albin Michel, Paris, 1971, p. 257; R. Pomcau, *L'Europe des Lumières. Cosmopolitisme et unité européenne au XVIIIe siècle*, Paris, 1966, passim.
- ¹² Vezi și B. Hyslop, *Répertoire critique pour les cahiers de doléances de 1789*, Paris, 1933. În favoarea caietelor parohiale s-a pronunțat și Albert Soboul, în lucrarea sa *La civilisation et la Révolution Française, I. La crise de l'Ancien Régime*, Arthaud, Paris, 1970, p. 192 și urm.
- ¹³ Edme Champion, *La France d'après les Cahiers de 1789*, Armand Colin, Paris, 1921, p. 47.
- ¹⁴ Sieyès, *AVIS aux Français sur le salut de la patrie*, Champion, Paris, p. 30.
- ¹⁵ *Ibidem*, p. 67.
- ¹⁶ Raymond Mas, *La nation : état de la question à la veille de 1789*, în *La légende de la Révolution*, Actes du Colloque international de Clermont Ferrand (juin 1986), recueillis et présentés par Christian Croisille et Jean Ehrhard, Clermont Ferrand, 1988, p. 55.
- ¹⁷ Jacques Godechot, *La prise de la Bastille, 14 juillet 1789*, Gallimard, Paris, 1965, p. 208 și urm.; Michel Vovelle, *La chute de la monarchie, 1787—1792*, Éditions du Seuil, Paris, 1972, p. 121.
- ¹⁸ Vezi și Michel Vovelle, *La mentalité révolutionnaire*, Paris, 1985, partea a treia „Vive la Révolution : l'homo novus, ou la découverte du nouveau monde”.
- ¹⁹ Jean Morange, *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen (26 août 1789)*, ed. II, P.U.F. Paris, 1988, p. 9.
- ²⁰ François Furet, Denis Richet, *La Révolution Française*, Fayard, Paris, 1973, p. 90.
- ²¹ Vezi prezentarea lui Jacques Godechot la Constituția din 1791, în *Les constitutions de la France depuis 1789*, Garnier-Flammarion, Paris, 1979, p. 25.
- ²² J. Michelet, *Histoire de la Révolution Française*, I, Robert Laffont, Paris, 1979, p. 188.
- ²³ François Furet, Denis Richet, *op. cit.*, p. 91.
- ²⁴ *Interview with Mr. François Mitterand, Président of the French Republic*, „The Unesco Courier”, 1989, iunie, p. 7 (nr. special dedicat aniversării Revoluției Franceze).
- ²⁵ Marc Bouloiseau, *La République jacobine, 12 août 1792—9 thermidor an II*, Éditions du Seuil, Paris, 1972, p. 52 și urm.
- ²⁶ Fragment din *Campania din Franța*, relatată retrospectiv în 1820. *La Révolution Française vue par les Allemands*, textes traduits par Joël Lefebvre, Presses Universitaires, Lyon, 1987, p. 165.
- ²⁷ *Seconde lettre d'un défenseur du peuple à l'empereur Joseph II*, Dublin, 1785, locul de apariție fictiv.
- ²⁸ J. L. Cirra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Iași, 1777, p. 219
- ²⁹ Paul Iorgovici, *Observații de limbă românească*, ed. critică de Doina Bogdan Dascălu și Crișu Dascălu, Facla, Timișoara, 1979, p. 40.
- ³⁰ Mircea Popa, *Ioan Molnar Piuariu*, Dacia, Cluj-Napoca, 1976, p. 61.
- ³¹ Hurmuzaki, *Documente privilegiate la istoria românilor*, vol. III, partea I, p. 815—816. Lista cărților confiscate poartă data de 5 februarie 1797.
- ³² Se cunosc numerele 1, 2, 3, 4, 7, apărute între 18 februarie și 1 aprilie 1790.
- ³³ Cel care a atras atenția asupra importanței înființării Consulatului Francez pentru raporturile Revoluției Franceze cu Principatele Române a fost Pompiliu Eliade în lucrarea sa fundamentală, azi învechită pe alocuri, *De l'influence française sur l' esprit public en Roumanie* Paris, 1898 Contribuții prețioase în partea a doua din lucrarea lui Germaine Lebel, *1 France et les Prin ipauté Danubiennes du 16e siècle à la chute du Napoléon I-er*, Paris, 1955.
- ³⁴ L. Vranoussis, *Rigas, un patriot grec in Prince pa'e*, București, 1980, p. 5.
- ³⁵ Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 573.
- ³⁶ Hurmuzaki, *op. cit.*, supl., vol. II, p. 183.
- ³⁷ Cf. V.A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. II, București, 1900, p. 25—27.
- ³⁸ Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XIX, partea I, p. 680. Corespondență diplomatică datată 26 decembrie 1793.

³⁹ Nicolae Liu, *Ideea continuității și spiritul revoluționar francez în crearea modelului de republică română*, „Muzcul național”, V, 1981, p. 217—224.

⁴⁰ Studiul fundamental privind acest memoriu, la D. Prodan, *Supplex Libellus-Valachorum*, Edit. științifică, București, 1967 și ed. în limba engleză.

⁴¹ Emil Virtosu, *Napoleon Bonaparte și dorințele moldovenilor la 1807*, „Studii, Revista de istorie”, XVIII, 1965, p. 403—420. Memoriul a fost recent atribuit lui I. Budai Deleanu, cf. Mircea Popa, *L'image de Napoléon en Transylvanie à l'époque des Lumières*, în *La culture roumaine à l'époque des Lumières*, t. II, Edit. Univers, București, 1985, p. 164—166.

⁴² Ion Sabău, *Din lupta jărănimii transilvănene împotriva sarcinilor militare în timpul războaielor duse de imperiul habsburgic împotriva Revoluției Franceze (1792—1797)*, „Studii, Revista de istorie”, XIII, 1960, p. 227.

⁴³ Prezentarea celor mai importante dintre aceste publicații de propagandă în studiul nostru *Nicolae Bălcescu et la légende napoléonienne en Roumanie*, „Revue roumaine d'histoire” XI, 1972, p. 585.

⁴⁴ Cf. Dionisie Eclisiarhul, *Cronograful Țerei Românești*, Râmnicu Vâlcea, f.a., p. 146 și urm.

LA RÉVOLUTION FRANÇAISE ENTRE LE PARTICULIER ET L'UNIVERSEL. SON IMAGE DANS L'ESPACE ROUMAIN

Résumé

La première partie de l'étude se propose d'établir plusieurs jalons concernant l'image de la Révolution Française considérée d'un point de vue moins abordé — celui du rapport entre le particulier et le général, et de ses degrés socio-politiques.

Par-delà le spécifique déterminé par les conditions naturelles, les particularités socio-économiques, politiques, administratives et culturelles, les restes des anciennes structures médiévales ont souvent survécu; elles ont représenté à côté des privilèges hérités l'une des composantes caractéristiques de l'ancien régime à la fin du XIXe siècle. De là une lutte permanente entre la monarchie qui se voulait absolue et ces particularités qui ont agi l'une contre les autres en essayant de s'anéantir réciproquement et qui, impuissantes, ont eu recours souvent à la superposition plus ou moins imparfaite des institutions centrales aux organismes anciens, locaux ou régionaux. À leur tour, les différentes classes et couches sociales ont continué à lutter pour le pouvoir.

Dans ces conditions, le „divorce” entre la monarchie et son principal appui, la noblesse, manifesté finalement par la „révolte” aristocratique, prépare la voie à la révolution bourgeoise. La bourgeoisie sait grouper autour de ses propres intérêts les autres classes sociales mécontentes et rendre à ses revendications un sens national et universel.

L'analyse attentive du phénomène révolutionnaire français mène à la conclusion qu'il y a plusieurs interdépendances évidentes entre l'individuel, le national et l'universel, aussi bien dans la théorie que dans la pratique socio-politique qui élimine les dysfonctions de l'ancien régime et crée les bases d'une société nouvelle qui constituera un modèle valable pour une longue période historique.

La seconde partie de l'étude présente la manière dont l'espace roumain a récepté la révolution, les contacts que la Révolution Française établit par diverses voies avec les Roumains des principautés et de Transylvanie. Bien que l'image de la Révolution de 1789 fût parfois nébuleuse et en général imparfaite à cause des conditions historiques de réception, elle a laissé dans la conscience roumaine, dès cette époque, des traces profondes qui mèneront au début du XIX-e siècle à des projets de réforme, mais aussi à deux révolutions.

DESTINUL UNUI EROU ÎN REVOLUȚIE : ROBESPIERRE

DUMITRU ALMAȘ

În cele două veacuri care s-au scurs de la izbucnirea și desfășurarea revoluției franceze din 1789 istoricii i-au reliefat și mai pronunțat caracteristicile, i-au analizat și mai adânc consecințele în istoria universală.

Incontestabil că această revoluție burgheză a fost cel mai complex, mai important și mai bogat în consecințe dintre evenimentele sociale, politice, ideologice din istoria modernă. Mai întâi pentru că, în cadrul ei, burghezia franceză și-a făcut loc, prin violență, la conducerea statului, înlocuind nobilimea și monarhia de drept divin cu republica iacobină. A desființat privilegiile și a lansat „Declarația drepturilor omului și cetățeanului”, a proclamat libertatea tuturor cetățenilor și egalitatea în fața legilor. A pus bazele sociale, politice și ideologice unei noi orînduiri, cea burgheză. A deschis drum liber economiei capitaliste. A pornit să dezvolte impetuos noile mijloace de producție : industria, băncile, comerțul. Cu un cuvînt a înscris în istorie un nou timp : cel al capitalismului. Deci a fost una din cele mai interesante și mai hotărîtoare experiențe din istoria umană de pînă atunci.

De la altitudinea celor două sute de ani trecuți, timp în care s-au desfășurat mai multe revoluții, istoricii privesc evenimentul cu o altă optică, determinată de mult diversificatele consecințe, mult îmbogățite cu experiențele și datele atîtor evenimente, cîte a trăit omenirea de la 1789 încoace. În final în mersul înainte al istoriei, revoluția franceză s-a împus ca o biruință și o înfrîngere umană totodată.

Pentru desfășurarea ei a fost nevoie de mari sacrificii materiale, umane și morale. Notăm că s-au săvîrșit multe erori și crime zadarnice. S-au jertfit mulți oameni de valoare în lupta pentru împingerea fluxului revoluționar înainte. Și alte multe pentru refluxul social și politic, după ce furtuna revoluției a ridicat valul cel mai înalt posibil. Toate aceste schimbări și treceri le-au săvîrșit oamenii care le-au plătit cu viața și cu biruința sau frîngerea idealurilor lor. Oameni pînă atunci anonimi, dar pe care furtuna revoluției i-a scos în frunte, i-a făcut să călărească pe culmile valurilor într-un echilibru precar și primejdios, pînă cînd i-a răsturnat și i-a înghițit adîncurile neființei.

Așa au fost Mirabeau și La Fayette, Danton și Camille Desmoulin, Hébert și Jacques Roux, Marat și Chaumette, Tallien, Fouché. Dar destinul cel mai tragic al omului, al conducătorului, al marelui erou în revoluție este, fără doar și poate, Maximilien Robespierre. El a intruchipat revoluția franceză în tot ce a reprezentat ea în istoria Franței și a omenirii, ca realizări pozitive și ca acțiuni negative, ca lumină și umbră, ca necesar

și inutil, ca ideal și aberație, ca rațional și absurd. A fost adevăratul prototip al luptătorului social politic, al eroului care, împins de un fanatism nestăpinit, a căutat să împingă transformările sociale și politice pînă dincolo de limitele posibile, dincolo de legile obiective din epoca dată. De aceea am socotit că, în acest an aniversar, am putea reaminti datele esențiale din cuceririle revoluției din 1789, prezentînd un portret al lui Robespierre și al citorva din cei care l-au secundat.

Chiar de la începutul activității Adunării Naționale Constituante, văzîndu-l cu cită ardoare și sinceritate se bătea pentru introducerea votului universal în Constituția din 1791, Mirabeau a spus despre Maximilien Robespierre: „Va ajunge: crede tot ce spune”. E greu de precizat ce înțelegea exact marele tribun din primele momente ale revoluției, prin expresia „va ajunge”. Destul că i-a intuit și prorocit destinul. Între cunoscuți, micul Robespierre avea faima că știe de-a rostul „Contractul social” al lui J. J. Rousseau. Era, deci, adeptul celei mai radicale dintre „filozofii” iluministe, ideologia micii burghezii, a intelectualilor săraci, a republicanilor. În alegerile pentru Adunarea stărilor generale din primăvara anului 1789, a candidtat în orașul său Arras. Și, de aici încolo va fi prezent în arena politică, fără întrerupere, pînă la sfîrșitul vieții. A participat la momentul hotărîtor al transformării Adunării stărilor generale în Adunarea Națională Constituantă. A văzut revoluția populară de la 14 iulie 1789 și căderea Bastiliei. A contribuit la evenimentele din noaptea de 4 august 1789, cînd s-a hotărît desființarea tuturor privilegiilor nobilimii și s-a dat apoi „Declarația drepturilor omului și cetățeanului”. A militat pentru formulări cit mai liberale în Constituția din 1791.

La dizolvarea Constituantei, Robespierre a propus ca nici un membru al acestei adunări să nu candideze pentru Adunarea legislativă, forul politic următor, prevăzut în Constituție ca un instrument de guvernare nou, debarasat de orice influență a predecesorilor. Propunerea a fost acceptată și respectată. Așa că Robespierre n-a participat la lucrările Legislativei. A activat însă în clubul St. Jacques, clubul iacobin, printre fruntași, alături de Danton, Desmoulins, Marat. Deși nu iubea tumultul popular a contribuit la deslănțuirea mișcărilor populare de la 10 august 1792 și la cele din septembrie, cînd s-a inițiat, în locul „despotismului regal”, „despotismul libertății”.

În 1792 a urmărit și a criticat cu asprime din clubul iacobin, activitatea Adunării legislative, dominată de girondini.

S-a ridicat cu vehemență împotriva lui Brissot și a tuturor girondinilor care făceau o acerbă propagandă pentru război. „Un popor care și-a cucerit libertatea după zece veacuri de luptă, spunea Brissot grandilocvent, are nevoie de război; îi trebuie un război ca să o curețe de viciele despotismului, îi trebuie război ca să nimicească tot ce ar putea-o corupe”. Preconiza, ca toți girondinii, un război scurt și tîmăduitor a multor racile socio-politice, rămase de la vechiul regim: „războiul popoarelor împotriva regilor”. Credeau că, în desfășurarea lui va fi demascată regele ca un complice cu monarhofeudalitatea și așa va putea fi „cumințit”. Își făceau iluzia că popoarele, toate, așteptau doar semnalul spre a se ridica, tumultoase împotriva tiranilor de pretutindeni: „A venit momentul unei noi cruciade: cruciada libertății universale”... Se rostea, mai departe, același Brissot. Vreți să distrugeți într-o singură lovitură aristocrația,

refractarii, nemulțumii? Distrugeți Koblenzul”¹. Adică sediul guvernului alcătuit de nobilii emigranți.

Paradoxal, dar și familia regală privea problema războiului, ca o cale a propriei salvări. Scria Maria Antoaneta către prietenul ei Fersen: „Imbecilii! Nu văd ei oare că tot ce fac este în folosul nostru?” Deci și „Curtea împinge țara la război, cu speranța ascunsă că aceasta se va sfârși printr-o înfringere a Franței și se va permite restaurarea puterii absolute”².

Robespierre a văzut complexitatea situației și primejdia pentru revoluție. Ca să-i combată pe girondinii care socoteau că „războiul este, la ora actuală, o binefacere națională”³, el a ținut atunci, la iacobini, patru mari discursuri pentru îndepărtarea ideii, a propagandei războinice și pentru apărarea păcii. Întreba: „De ce vreți să abateți luarea aminte a poporului de la problemele interne și vreți să-l antrenați în cursa războiului aventuros?” Demonstra că regele e un mincinos pervers, care vrea să readucă despotismul în Franța cu ajutorul monarhilor europeni. Că La Fayette e un trădător notoriu care a păcălit poporul. Că sediul răului nu-i la Koblenz, ci aici, la Paris, că-i absurd să fie propagate revoluția și libertatea la alte popoare, când ele nu sînt consolidate încă deplin în rîndul francezilor, la ei acasă. Că armata Franței e dezorganizată: n-are arme, n-are echipament, e lipsită de instrucție și de avînt de luptă. Are, în schimb un comandament aristocrat, refractar revoluției și, deci poate trăda în orice clipă. Și continua să argumenteze că războiul era cea mai mare și mai perfidă cursă pentru revoluție și pentru popor. Războiul nu putea decît să deschidă calea și să aștearnă patul despotismului: „Veți avea un Cezar sau un Cromwell!” Deci chiar dacă Franța biruie în războiul cu feudalitatea coalizată, libertatea riscă, totuși să se prăbușească sub loviturile unui general ambițios, ale unui dictator faimos, ieșit din creuzetul războiului. Respingea cu tărie iluzia girondină că popoarele Europei s-ar putea ridica la luptă pentru libertate, imediat ce armata franceză va apărea la graniță. Și proorocea cu o impresionantă forță de previziune: „Cea mai extravagantă idee ce poate naște în capul unui om politic este de a crede că e de ajuns ca un popor să intre înarmat în casa altui popor străin, pentru ca acesta să-i adopte legile și constituția. Numeni nu iubește misiunarii înarmați: primul sfat pe care-l dau natura și prudența este de a-i respinge ca dușmani”.

În 1792, Robespierre se manifesta ca un aprig apărător al păcii, din rațiune de tactică și strategie revoluționară; convins că Franța zguduită de seismul social-politic nu putea, nu era încă pregătita să reziste în fața unei coaliții monarho-feudale, care cuprindea întreaga Europă. Revoluția neavînd răgazul triumfului complet și al coeziunii interne, se afla într-o stare precară, ușor de înfrînt de rege, de nobilime și de monarho-feudalitatea europeană.

Legile istoriei și ale propriului destin au făcut ca tocmai el, Robespierre, în calitate de membru al Comitetului Salvării Publice, ca unul dintre „decemviri”, ca revoluționarul cel mai influent în Convenție și în Clubul iacobin, în anii 1793—1794, să declare „patia în primejdie”, să fie în fruntea celor care au organizat revoluția de la 10 august 1792, să inspire decretul înrolării în masă, să creeze, cu ajutorul prietenilor: Saint-Just, Carnot, Billaud-Varenne, Prieur de la Côte d’Or și a noilor gene-

rali : Pichegru, Jourdan, Hoche, Bonaparte — o armată populară, să înfăptuiască „organizarea victoriei”, în cumplitul război cu toată reacțiunea internă care cuprinsese două treimi din Franța și cu armatele coaliției care treceau hotarele dinspre toate punctele cardinale.

Robespierre a fost alături de Danton, adevăratul tribun al însuflețirii poporului pentru apărarea Franței revoluționare, scontînd victoria prin orice mijloace, începînd cu utilizarea la maximum a energiei colective a poporului, în scopul suprem : salvarea patriei și a revoluției.

Instrumentul principal a fost dictatura iacobină, care a pus în practică teroarea politică, economică, morală. Se preconiza „despotismul libertății pentru a zdrobi despotismul regilor”, iar Danton justifica teroarea : „Să fim teribili pentru a dispensa poporul de a fi”.

Astfel imperatiuele apărării naționale și victoria revoluției au format un tot indisolubil. Primejdia izvora patriotism, iar patriot însemna a fi luptător împotriva nobilimii trădătoare, adică revoluționar. În acest scop era extrem de necesară alianța burgheziei iubitoare de țară și de libertate cu poporul sanchiloșilor dornic de o schimbare radicală a soareii lor, și toți trebuiau antrenați împotriva regalității și convingși că noul stat, republica, e forma ideală de conviețuire. Războiul dus de coaliție era socotit cea mai nenorocită manifestare a „despotismului împotriva libertății”. Răsturnînd termenii, Robespierre teoretiza : „Revoluția este războiul duș de libertate împotriva dușmanilor ei”.

În plină ofensivă a armatelor coaliției și a contrarevoluției interne, iacobinii, prin triumvirii : Marat, Danton, Robespierre au determinat abolirea monarhiei, în ședința Convenției din 21 septembrie 1792 și proclamarea „Republicii Franceze una și indivizibilă”. Pentru iacobinii cei mai înverșunați, ca Grégoire, „regii sînt, pe plan moral, ceea ce monștrii sînt pe plan fizic ; curțile regale sînt atelierul crimei, focarul corupției și birlogul tiranilor ; istoria regilor este martiriul națiunilor”. Formula lui Robespierre a fost mai simplă și iluzorie, de concepție idealist-rousseauistă : „regalitatea este desființată, nobilimea a dispărut, domnia egalității începe” Discursurile lui Saint-Just la procesul regelui nu au fost mai puțin violente decît a lui Grégoire : „Revoluția începe cînd tiranul sfirșește”. Iar Robespierre teoretiza : „Sufletul Republicii este virtutea, este dragostea de patrie, devotamentul mărinimos care topește toate interesele particulare în interesul general. Dușmanii republicii sînt lași, egoiști, ambițioșii și corupții”⁴. Robespierre și adepții lui știau foarte bine că atașamentul față de Republică era în funcție de starea economică și de succesele în război. Revoluția trebuia să aducă libertatea, egalitatea și fericirea. În discursul despre subsistență, din 29 noiembrie 1792, Saint-Just declara : „Fericirea este un lucru nou în Europa” și „un popor care nu-i fericit n-are patrie”⁵.

Robespierre a fost printre matadorii republicii iacobine, deși, în fond nu avea decît funcția de membru în Comitetul Salvării Publice. A inspirat Constituția din 1793, socotită cea mai democrată din lume — „constituția neaplicată”. A jucat un rol principal în doborîrea girondinilor și tot el a fost cel care a inpusionat permanent Comitetul Salvării Publice, în toate împrejurările dificile.

În vara anului 1793, după asasinarea lui Marat, după împotmolirea morală a lui Danton în defetism, după „oboseala” primilor entuziaști,

care dăduseră de gustul averii și al puterii corupte, Robespierre a apărut, în rîndul iacobinilor și al sanchiloților, ca revoluționarul cel mai intransigent, mai îndrăzneț, mai cinstit, „omul virtuții”, „incoruptibilul”, „singurul om din istoria Franței care a meritat acest calificativ”⁶. Cum remarcă unul dintre primii revoluționari însetați de avere : banii îl speriau pe Robespierre, ceea ce în fața poporului de sanchiloți era o însușire supremă și o sacră virtute pentru un conducător. La Club și în Convenție se afirma, tot mai mult, drept oratorul cel mai bogat în însușiri și nuanțe, cel mai clarvăzător și mai energic dintre iacobini. Deși n-avea nici pe departe vigoare brutală, violența doboritoare a lui Danton ori iscusința retorică a lui Vergniaud care captau, înrobeau auditoriul. Nu se putea compara cu „titanul” revoluției ori cu demostenii ei, girondinii totuși în lupta oratorică „micul Robespierre” intuia realitatea, sesiza fulgerător de repede slăbiciunile adversarilor, se strecura prin fisura lor morală și lovea cu argumente derutante, buimăcitoare. Găsea totdeauna cuvîntul care închide gura adversarului, dezarmează, stigmatizează, ucide. Îl înzestra o uriașă capacitate de muncă, se dovedea om cu voință de fier, organizator remarcabil, cu mult simț practic. Conștiincios ca nimeni altul, a impus Comitetului Salvării un ritm de muncă drăcesc, epuizant. Mulți îl blamau, dar fără acest ritm, Franța n-ar fi putut fi salvată în 1789—1794. Onest și cast, drept și de bună credință pînă la extrema limită, răbdător și cinstit, aproape incredibil și nepermis de cinstit în acea nouă lume de afaceriști odioși, de speculanți fără rușine, Robespierre se pricepea să minuiască, pe rînd, cu abilitate și fără rival : ironia, sarcasmul, minia, intriga, forța, teroarea. Știa să fie distant și familiar, grav și vesel, insinuant și persuasiv. Un caracter integru, cu totul și cu totul dezinteresat, hrănit pînă la absurd cu principii moral-filozofice rousseau-iste. Dacă Danton avea mai multă sete de viață decît principii, Robespierre era principiul personificat. Dogma lui izvora din „Contractul social ; o accepta integral și voia s-o aplice ea pe o lege supremă. Iar dacă el se socotea adeptul inflexibil al lui J. J. Rousseau, în Convenție și-a aflat un ucenic încă mai fanatic : foarte tinărul și frumosul Saint-Just, devenit „sabia lui Robespierre.”

De o rară stăpînire de sine, s-a impus ca un dictator și a cîtezat să lovească din față, așa după cum a știut să manevreze și din umbră. A dispus de o mare capacitate de adaptare la întreg fluxul revoluționar dintre 1789 și 1794 : a crescut și s-a dezvoltat odată cu acest flux, călărind pe culmea valului, de la început pînă în ultima clipă, cea mai mîltă, a revoluției.

Cînd la Paris s-a cunoscut manifestul amenințător al generalului prusac Braunschweig, la Clubul iacobin Robespierre a declarat : „Cînd poporul este asuprit, cînd nu se mai poate bizui decît pe sine însuși, acela care nu l-ar îndemna să se răscoale ar fi un laș. Atunci cînd toate legile sînt nesocotite, cînd despotismul ajunge la culme, cînd buna credință și pudoarea sînt călcate în picioare, poporul trebuie să se răzvrătească. Acest moment a sosit”⁷. Această cuvîntare a lui Robespierre a fost prologul revoluției parisiene de la 10 august 1792. Pentru principiile, pentru credințele lui politice și morale n-a cruțat pe nimeni. Era, de aceea, în aceeași măsură, dogmatic, aspru, orgolios, teribil de orgolios și irascibil. Adversarii afirmău că și-a ghilotinat toți prietenii, începînd cu cei din copilărie și din tinerețe. Nu era întrutotul adevărat. Totuși, faptul părea

verosimil. Şi asta înfiora, în 1794, ca o monstruoasă la ordinea zilei, circumdând fantomatic prin Paris şi chiar prin întreaga Franţă. Din toate punctele de vedere era antipodul lui Danton, uriaşul „Atlas” al revoluţiei din anul 1792. Unul vesel, debordant de viaţă, voluntar intempestiv şi violent; celălalt, calculat, rece, viclean. Şi ca atitudine politică: Danton, un demagog de geniu; Robespierre, un neclintit şi dogmatic, democrat mic-burghez, fanatizat de virtuţi utopice pe care voia să le aplice adona. Istoricii îl acuză că, în raporturile cu Danton, Robespierre a lovit din umbră şi l-a privit apoi, ca un paianjen, cum se zbate în plasa propriilor impulsivităţi temperamentale şi ambiţii politice; iar când „uriaşul” s-a încurcat complet în lanţurile violenţei, l-a delegat pe Saint-Just să-i facă un necruţător rechizitoriu final, încărcat de compătimităţi ca o orăţie funebră. Dacă a procedat aşa, a crezut că slujeşte mai mult principiul libertăţii şi virtuţii, decât ambiţia persoanelor. Deşi era ambiţios, foarte ambiţios, pe Danton l-a doborât nu pentru că-i întuneca gloria, ci a făcut-o din cumplită-i ură împotriva viciului, a corupţiei, a exchivării, a friicii din faţa primejdiei, care-l cuprindea pe Danton. L-a doborât în numele virtuţii, pe cel care începuse să se îmbogăţească din specula cu banii statului. Dar mai mult decât ambiţia l-a stăpinit, fără reticenţe, gândirea lui Rousseau. Dacă ştia pe dinafară *Contractul social*, a căutat să-l şi aplice până la virgulă. Obsedat tiranic de perfecţia morală, de ideea virtuţii, era în stare săucidă, să ardă necinstea, corupţia şi deznăţul. Necruţător a lovit în „putrezi”, în „indulgenţi”, în „demagogi”. Neînţelegând că reprezentau în fond, aspiraţiile confuze ale maselor, pe care el însuşi îşi întemeia puterea, a lovit şi în „turbaţi”.

Teroarea a fost pusă „la ordinea zilei”, începând de la 5 septembrie 1793, în urma unei manifestaţii populare, care a silit Convenţia să dea legea suspexţilor, una din piesele de bază ale acestui sistem dictatorial, lege sub incidenţa căreia putea cădea oricine.

Aceasta se poate s-o fi înţeles Robespierre când a pus sub puterea acestei cumplite legi şi pe dantonişti şi pe „turbaţi”. Un război pe două fronturi, cu intenţia de a triumfa „Republica virtuşilor”.

Îl înfricoşa teroarea, totuşi a aplicat-o cu feroare, ca apărător al virtuţii, egalităţii, libertăţii, republicii, revoluţiei, patriei, şi al victoriei. A creat, atunci, un adevărat curent, o direcţie fără de care revoluţia franceză n-ar fi fost aşa cum a fost în perioada dictaturii iacobine: burghezodemocrată. De aceea J. Jaurès formula: „Robespierismul este în toată republica, în toată clasa judicioasă şi clarvăzătoare şi natural în popor. Raţiunea-i simplă: pentru că robespierismul înseamnă democraţie, şi aceste două cuvinte sînt perfect identice”⁸.

Mi s-a părut necesar acest succint portret al lui Robespierre ca o premisă în raţionamentul pe care îl vom face asupra evenimentului numit, în istoria revoluţiei franceze, 9 Thermidor. Dictatura iacobină a reprezentat momentul cel mai adînc şi mai popular al revoluţiei burgheze din Franţa. Se părea că, într-un an de zile, scopul guvernului extraordinar, instaurat la 2 iunie 1793, era atins: armatele, victorioase pretutindeni, mutaseră războiul dincolo de graniţă. Contrarevoluţia internă din Vandeea şi Lyon era zdrobită. Producţia agrară se arăta bună. Industria dădea tot mai multe mărfuri. „Pîinea egalităţii”, „postul civic” (lipsa de carne)/ aplicarea legilor maximului în comerţ, toate începeau să apară ca o frînă.

în producție. Mulți cetățeni regretau libertatea comerțului. Măsurile excepționale sufocau calea dezvoltării libere a capitalismului. Dar în fruntea schimbărilor se ridicau o samă de profitori, de intriganți, compromiși în speculă, în malversații, în afaceri oneroase, pe seama statului, ori în relații dubioase cu străinii. Biruitoare, revoluția se împotmolea în propria-i victorie. Blocul iacobin începea să se destrame. În al său „Vieux Cordelier”, Camille Desmoulins denunța pe teroriști drept „complicii conștiinței sau involuntari” ai lui Pitt. Cerea libertatea, care nu-i „o nimfă de la Operă” (aluzie la sărbătorirea Cultului rațiunii din 10 noiembrie 1793), nu-i nici „o bonetă roșie, o cămașă murdară sau niște zdrențe”, ci este „fericirea rațiunea, egalitatea, justiția, declarația drepturilor, sublima constituție”. În numele libertății și al omeniei cerea suprimarea legii suspexilor. Ca să fie consolidată libertatea și ca să fie învinsă Europa intervenționistă, trebuie renunțat la teroare și creat un „comitet al clemenței”. În schimb hebertiștii, cordelierii, „turbații”, au cerut intensificarea și menținerea teroarei, „cu ghilotina în frunte”, până la sfârșitul tuturor tiraniilor de pe glob. Ei au început să acuze Comitetul Salvării și pe robespieriștii de moliciune: „adormiții”. Obsedat de imaginea unei Republicii ideale, Robespierre a căutat să navigheze între Scylla și Carybda, între slăbiciune și temeritate, între moderatism și exces, între „indulgenți” și „turbați”. Se flata că va izbuti să păstreze cumpăna dreaptă și să salveze libertatea și toate cuceririle revoluției; în cadrul unei republici condusă de oameni dreți și virtuosi. Preconiza o îmbinare între virtute și teroare, concepută ca „justiția promptă, severă, inflexibilă”. Întreba retoric: „Până când furia despoților să fie numită dreptate și dreptatea poporului barbarie sau represiune? ... Indulgență pentru regaliști! strigă unii; milă pentru scelerați! ... Nu! Milă pentru inocență, pentru cei slabi, pentru nenorociți, milă pentru umanitate”. „Guvernul popular, spunea el, era amenințat tot mai mult de două grupuri de răzvrățiți: unul împinge la slăbiciune, celălalt la excese”, „unul vrea să transforme libertatea în bacantă, celălalt în prostituată”.

S-a produs atunci un proces de supralicitare a reformelor, pentru atragerea maselor. Declarând că „acei care fac revoluțiile numai pe jumătate nu fac decât să sape un mormînt”, Saint-Just prezenta celebrele decrete din ventôse, prin care se confiscau bunurile suspexilor, ale „dușmanilor Republicii” și împroprietărea pe săraci. Proprietarii, fie nobili fie burghezi, s-au alarmat: aplicarea acestor decrete ar fi însemnat un uriaș transfer de proprietate și o directă amenințare a marii proprietăți, în genere. Astfel și „dantoniștii”, „indulgenții” s-au simțit direct vizați. Mai ales că teroarea s-a înăsprit. „Zeilor li-i sete” scria Desmoulins.

Robespieriștii au încercat întâi să deçoace pe extremiștii hebertiștii; sînt declarați „ultrarevoluționari”, „agenți ai străinătății”, primejdiosi republicii și patriei. Iar la 4 germinal (24 martie 1794), hebertiștii sînt judecați, condamnați și ghilotinați, Clubul cordelier, închis.

Faptul a produs mare satisfacție în rindurile burgheziei vechi, dar mai ales în rindurile „noilor îmbogățiți”. Dar, spre uimirea tuturor, la jumătatea lui germinal (4—5 aprilie 1794) a urmat a doua lovitură: judecarea și ghilotinarea „indulgenților”, a dantoniștilor.

Robespieriștii păreau biruitoari.

Iluzie funestă, căci, de fapt, ei și-au nimicit sprijinul principal : clubul cordelierilor, au nedumerit sanchiloteria parisiiană și au pus în derută mica burghezie. Au îngustat baza socială a republicii iacobine, făcînd-o să plutească în gol, ca o corabie fără vise și fără vele.

În genere, opinia publică era mai degrabă uluită decît îngrijorată ori satisfăcută. Sub impulsul lui Robespierre, care intuia primejdia, Convenția iacobină a trecut la măsuri reformatoare de mare anvergură ; dar lipsită de o bază populară, de o concepție clară și realistă, nu izbutea să lichideze, în primul rînd, mizeria maselor. Nu izbutea să oprească iureșul insolit al speculei, al îmbogățirilor ilicite. Nu putea sătura lăcomnia de avere a burgheziei care avea în mîină economia și răspundea, în fapt, de conducerea revoluției și care nu voia cu nici un preț să piardă prilejul de a-și asigura puterea, de curînd acaparată.

Robespierre a venit și cu un paleativ idealist și ineficient : „cultul Ființei supreme”, instaurat la 20 prairial (9 iunie 1794), în cadrul unor grandioase festivități, după un program regizat de pictorul David. Serbarea introducerii acestui „cult” a fost o comedie solemnă, o formă ciudată și ineficientă de a pune capăt ultrarevoluției și teroarei, de care mai ales el, Robespierre era sătul, dacă nu chiar îngrozit, ca ucenicul vrăjitor. Jucînd un stîmjenitor rol principal, — a defilat în fruntea conventionalilor, la distanță — în 20 prairial, ca o întruchipare vie a Republicii și a virtuții ; a plantat „Arborele Libertății”, și a declarat că „a închis prăpastia revoluției”. Totuși, încredințat că „imoralitatea este baza despotismului, virtutea este esența Republicii”, proorocea : „apărătorii libertății vor fi proscrisi atîta timp cît hoarda pungășilor va domina”.

În locul dictaturii singeroase încerca să impună o „dictatură religioasă și morală”⁹, iluzoriu dominată ideologic de „Ființa supremă”. 20 prairial s-ar putea numi ziua triumfului lui Robespierre, dacă lingușirile fără jenă și venerația fără temei n-ar fi fost semnele perfide ale foarte apropiatei căderi.

În aparență, în primăvara anului 1794, cum se exprima Barère, se părea că victoriile „se îndirjeau pe lingă Robespierre”¹⁰. Cele 13 armate cucereau, spre toate punctele cardinale, răsunătoare victorii. La 8 messidor (26 iunie) Jourdan zdrobea armata lui Cobourg la Fleurus. La 22 mesidor, biruitori împotriva Coaliției, Pichegru și Jourdan intrau, împreună în Bruxelles, apoi, primul îi alunga pe anglo-olandezi spre nord, iar al doilea îi respingea pe austrieci peste Meuse. Saint-Just se număra printre făuritorii acestor victorii, alături de Carnot și de Robespierre. Contrarevoluția era înfrîntă în interior și în exterior. Să căutau căile pentru încheierea păcii.

Dar, peste capul lui Robespierre, Convenția a dat legea cumplită din 22 prairial (10 iunie) prin care toate infracțiunile antirepublicane erau pedepsite cu moartea. Teroarea, instrument de guvernare politică, economică, socială, militară își atingea culmea ; devenea „marea teroare”. Timp de șase săptămîni, de la 21 prairial la 9 thermidor — cît s-a aplicat această lege, „a fost un masacru : 40, 50, 60 de capete pe zi. În 49 de zile ghilotina a făcut, în Paris, 1376 victime”². „Capetele cădeau ca ardeziile”, spunea Fouquier-Tinville,

În conștiința populară acest abuz a dus la un „desgust de eșafod”.

Problema păcii în urma răsunătoarelor victorii contra coaliției, ca și exercițiul „marei teorii” au produs grave disensiuni în sinul Comitetului Salvării Publice, în Convenție, în Clubul iacobin, în presă — Centrul atacului : „dictatorul Robespierre” Până ieri fideli colaboratori ca Billaud-Varenne și Collot d’Herbois se ridicau acum împotriva lui, tot mai fără frică. Saint-Just, Couthon, Hanriot, Lebas, rămăneau tot mai izolați.

Pe front, Carnot și Prieur de la Côte d’Or protestau împotriva metodelor dure practicate de Saint-Just¹¹. De asemeni, a izbucnit un grav conflict între Comitetul Siguranței generale și Comitetul Salvării publice, ca o formă în plus a dezagregării unității iacobine.

În fond, guvernul Convenției se destrăma prin „despuierea” de membrii săi marcanți. Cum observa Saint-Just, în discursul din 9 thermidor (27 iulie 1794) : „Couthon mereu absent”, „Prieur de la Marne lipsea de opt luni”, Saint-André este la Port-la-Montagne ; Lindet e înnormintat în biroul lui ; Prieur de la Côte -d’Or, într-al lui ; eu eram la armată ; și restul, din cei care exercitau autoritatea tuturor, mi se pare că încercau să profite de absența tuturor”. De aceea în Convenție venea cu o propunere neliniștitoare : „Aveți de pedepsit nu numai trădătorii, ci chiar și indiferenții ; aveți de pedepsit pe oricine e pasiv în republică și nu face nimic pentru ea”¹². În fața furtunii ce se anunța, se presimțea, unul cite unul se depărta de „dictator”.

Lindet rămănea îngropat în birourile sale pentru că era dantonist Barère șovăia, gata să se ralieze celui mai tare. Fouché pindea un adăpost cât mai sigur : poate la comandamentul unui general. Simțind ostilitatea, intuind primejdia, Robespierre a încetat să mai participe la ședințele Comitetului Salvării : comportarea prevaricatorilor îl sufoca. În lipsa lui, toți cei care „n-aveau conștiința curată” s-au înțeles și s-au coalizat împotriva-i. În frunte : Fouché, tiranul de la Lyon, Fréron și Barras compromiși în furturile de la Marsilia, Tallien, suspect încă din timpul proconsulatului de la Bordeaux. La aceștia s-au mai adăugat Billaud-Varenne și Collot d’Herbois, membri ai Comitetului Salvării. Toți îmbrăcau haina nevinovăției, intrigau ca să atragă „mlaștina” din Convenție și conspirau ca să-și salveze capetele de sub amenințarea „incoruptibilului” și a grupului său. Și prindeau curaj cu cât îl vedeau tot mai retras. Dacă, ar fi comunicat cu Clubul iacobin și cu Convenția, Robespierre s-ar fi înțeles asupra unui singur punct : să întrerupă mersul înainte al revoluției, prin sistarea teroarei practicate de cei ce păreau încă ultrarevoluționari dar în fapt, se temeau tot mai mult de ghilotina pe care ei înșiși o mînuiau.

Robespieristii lucizi au văzut situația grea și paradoxală în care se aflau. Saint-Just a caracterizat-o printr-o metaforă tragică : „Revoluția a înghețat, au rămas doar bonetele frigiene purtate de ambiție”. De ambiție și de frică.

După îndelungi ezitări, speriat el însuși de toate excesele, la 8 thermidor (26 iulie) Robespierre a apărut în Convenție și a rostit un discurs program și un vehement rechizitoriu, în același timp. Socotea că guvernul revoluționar trebuia menținut, întărit, continuat ca un instrument de doborîre a prevaricatorilor și trădătorilor. Dar totodată, în această filipică-program, denunța, în fața Convenției și a opiniei publice, fără a rosti nume, pe cei vinovați de proasta administrare a finanțelor, de intrigile „șperțurilor”, de erori în „conducerea războiului” ; acuza și poliția coruptă și abu-

zivă. Deși nu le rostea numele, s-au simțit vizați toți cei cu conștiința pătată: Cambon (finanțele), Fouché, Tallien, Fréron, Legendre, Barras (afaceriști și spertari), Carnot (războiul), Vadier, Amar (siguranța generală) etc. În același timp, Robespierre lovea și în Comitetele care n-au aplicat încă legile din ventôse privitoare la distribuția pământurilor. Comitetul Siguranței Generale primea un epitet extrem de ofensator, de grav: „o bandă de pungăși”. Mai mult decât atât: semnală „existența unei conspirații împotriva libertății publice, o coaliție criminală care lucrează în sinul Convenției și care are complici chiar în Comitete”¹².

Ca să se lichideze conflictele interne, propunea o acțiune energetică de epurare a Comitetului Salvării Publice și de pedepsire a trădătorilor. Recomandă reinnoirea birourilor Comitetului Siguranței Generale și subordonarea lui Comitetului Salvării. Totul trebuia făcut cu scopul de a înfăptui „unitatea de guvernământ sub autoritatea supremă a Convenției naționale care este centrul și judecătorul, zdrobind astfel toate răzvrătirile cu puterea autorității naționale, ca să fie scoase de sub ruinele lor guvernul dreptății și al libertății. Se apăra împotriva învinuirii aduse de adversari: „Mă numesc tiran. Dacă aș fi înadevăr, toți s-ar tîri la picioarele mele”. Se îngrijea de soarta republicii . . . „dacă încape pe mâini perfide, republica devine ea însăși instrumentul contrarevoluției”. Tîlul suprem al discursului era un apel la unire în jurul Convenției pentru salvarea republicii.

În primele momente, cuvîntarea aceasta vehementă și patetică i-a procurat un mare și entuziast succes în Convenție. S-a strigat: „Trăiască Republica!” „Complotiștii la ghilotină!” Și s-a votat imprimarea acestui discurs programatic, deși, în sinea lor, majoritatea convenționalilor îl simțeau ca pe un rechizitoriu. De fapt, după trezirea din vraja verbului retoric specific lui Robespierre, toți prevaricatorii puteau să înțeleagă că a sosit momentul: ori ei, ori „incoruptibilul”. Așa că, discursul rostit ca o sabie împotriva adversarilor s-a preschimbat într-o autosentință de condamnare la moarte a oratorului. A fost prologul ghilotinării lui Robespierre. Scuturîndu-se de fiorii entuziasmului incidental și din buimăceala fricii, complotiștii au trecut la acțiune. Întîi au manevrat pentru aminarea tipării discursului, hotărînd să se ceară, pentru aceasta, și părerea Comitetelor. Adică tocmai avizul celor vizați în discurs, fără a fi nuniți, deși sub fiecare adjectiv se găsea cel puțin cite unul din membrii comitetelor. Robespierre știa prea bine că nici Convenția, nici comitetele nu mai erau cele care-i oferiseră locul prim în sărbătoarea „Cultului Ființei supreme”, adulîndu-l fără limită și fără rușine. Toți lingușitorii s-au preschimbat, peste noapte, în dușmani. Îl pindea cea mai mare primejdie.

Din nevoia autoapărării s-a grăbit să repete discursul de la Clubul iacobin. Adică și-a agravat situația. Aici a sfîrșit patetic, dar și dureros, ca un resemnăt cîntec de lebedă: „Frați și prieteni, discursul pe care l-ați auzit este testamentul meu. Azi m-am lămurit deplin: dușmanii mei sau mai degrabă ai republicii sînt așa de numeroși, liga ticăloșilor este așa de puternică încît nu mai sper să scap. Dar mor fără regret: vă las amintirea mea, vă va fi scumpă și veți păstra-o” . . .

Emoționat, auditoriul l-a ovaționat cu foarte multă căldură, huiduind pe Billaud Varenne și Collot d'Herbois, ca adversari ai revoluției, ai cinstei, ai virtuții. Și această victorie a fost tîot o iluzie primejdioasă. Mai ales că, în cursul nopții de 8 spre 9 thermidor, a intervenit și cearta dintre

Saint-Just, Billaud-Varenne și Collot d'Herboise. În schimb, un mare număr de deputați din „mlaștină”, membrii Comitetului Siguranței generale, ultimii dantonisti și ultimii girondini, ca și cameleoni ca Barère ori „cirtioși ai revoluției” ca Sieyès ori Thibaudeau s-au alăturat coaliției. În frunte au apărut Tallien, „proconsulul de la Brodeaux”, despre care se spunea că voia să salveze de la eșafod pe frumoasa Theresa Cabarrus ¹⁴, Fouché, Boissy d'Anglas, Barras, Fréron, Boudon. „Dacă nu pierе Robespierre, veți pieri voi !”, amenința Fouché. Louis Villat socotește că aceasta a fost o „coalitie de circumstanță a cărei singură inspirație directoare pare să fi fost frica”. De fapt era vorba de coaliția „noilor îmbogățiți”, de „complotul corupților”, al „putrezilor” care se speriau de perspectiva adâncirii revoluției și de perpetuarea teroarei pe care ei însuși o practicaseră cu ferocitate. Adică își temeau viațile și averile proaspăt și ilicit câștigate. Ca să scape ei, trebuia să piară tiranul. Adică Robespierre, devenit atunci stindardul cel mai înalt al revoluției. Cum formulează istoricul Louis Madelin : „Niciodată istoria n-a strîns un grup așa de considerabil de oameni între putere și eșafod. Dacă ei cad, cad în abis” ¹⁵.

În dimineața zilei de 9 thermidor (27 iulie) în ședința Convenției naționale, președinția a încăput pe mâinile lui Collot d'Herbois și apoi a lui Thuriot. Saint-Just care și-a pregătit discursul în cursul nopții, a cerut cuvîntul. Dar abia a rostit cîteva propoziții și s-a și declanșat, zgomotoasă, obstrucția. Cel dintîi l-a întrerupt Tallien : „Să sfîrșim vîlul în întregime !”. Și a denunțat „soarta nenorocită în care se află treburile publice”.

Profitînd de atmosfera care se crea, Billaud-Varenne a dezvăluit existența în Clubul iacobin a unor oameni care erau gata să „sugrume Convenția națională” și să instituie o dictatură personală. Și l-a înfățișat pe Robespierre ca pe unul din cei care atentează la viața reprezentanților poporului. Robespierre a cerut cuvîntul, dar strigăte furioase l-au împiedicat să vorbească. Vociferările cutezau să-l numească direct „tiranul”. Rotînd un pumnal, Tallien a cerut Convenției punerea sub acuzare a lui Robespierre, „noul Cromwell”. În mijlocul acestei adunări dezlănțuite abil manevrate, complotiștii au obținut votarea unui decret de arestare a lui Hanriot, comandantul gîrzii naționale și a lui Dumas, președintele Tribunalului revoluționar, cunoscuți ca robespieriști. În repetate rînduri Robespierre a mai încercat să ia cuvîntul. S-a adresat patetic „purilor”, „virtuoșilor”, dar fără nici un rezultat. Glasul lui, mult mai slab decît al „urlătorilor” din mlaștină nu se putea face ascultat. Se zbătea în gol. Împotriva președintelui Adunării, care sporea tumultul sunînd într-una clopoțelul, Robespierre s-a adresat, clocotînd într-o supremă dar nepuțincoasă furie: „Pentru ultima dată, președinte de asasini, îți cer cuvîntul !” Sufocat de minie, epuizat, vedea cum Convenția pe care o dominase un an și jumătate, îi decretează punerea sub acuzare, în strigătele sălbatice ale „mlaștinii”, în sfîrșit trezită din somnolența-i nativă : „Trăiască Republica !”

Fratele său, Augustin Robespierre, și Lebas au cerut să-i împărtășească soarta. „Nu vreau să port batjocura unui atare decret, a zis Lebas. Arestați-mă !” Peste cîteva ore au fost arestați și Saint-Just și Couthon.

Cînd îl scoteau din Convenție, în strigăte de „Trăiască Republica !”, Robespierre a rostit un verdict dur prin adevărul lui : „Republica e pierdută ! Tilharii triumfă !” ¹⁶ . . .

La 9 thermidor a triumfat complotul „noilor îmbogățiți”. Aceasta însemna prăbușirea republicii egalitariste și utopice a virtușilor. Se întâmpla așa cum se temuse totdeauna „incoruptibilul”: după ce lucise o clipă și pentru popor, libertatea pierdea ferecată în lanțurile noii clase — burghezia bogată și coruptă „noi îmbogățiți”.

În rindul sanchiloților arestarea robespierristilor a produs o totală și ciudată confuzie, semn că nici aici „virtutea” abstractă nu era prea populară. Iar complotiștii au luat rapide și drastice măsuri de siguranță. Clubul iacobin a declarat ședință permanentă. În Parisul popular au răsunit, ca o neîncetată avertizare, clopotele de alarmă; barierele au fost închise. Totuși, dispunând încă de concursul mulțimii, Comuna insurecțională a eliberat robespierristii închiși de Convenție și i-a dus în triumf la Primărie. Se declanșă lupta violentă între grupările revoluționare. Primarul, Lescot-Fleuriot, a ordonat arestarea lui Fouché, Carnot, Tallien, Colloț d'Herbois, Hanriot a adunat mulțimea în piața Primăriei. Dar Robespierre a șovăit; s-a temut de insurecția singeroasă; îl speria mulțimea care cerea zdrobirea Convenției. Convingerea lui era că această adunare că reprezentantă a poporului, merită respect, deci trebuia să și-o apropie și s-o călăuzească prin rațiune, prin logică, prin cuvânt, nu prin forță. Nu urmărea război civil, ci o întoarcere în Convenție pe brațele poporului, așa cum făcuse Marat cu un an în urmă, ca un martir al libertății și al virtuții.

Dar Convenția era acum dominată de complotiști. Avea cu totul alte condiții materiale, alte interese, alte viziuni și altă morală. Iacobinii, exercitând puterea, nu mai erau iacobini: mulți dintre ei deveniseră „noii îmbogățiți”.

Temându-se ca nu cumva mașele să sară în sprijinul robespierristilor, convenționalii i-au scos în afara legii și l-au însărcinat pe Barras, ajutat de Bourdon, să-i zdrobească imediat, cu forța armată. Pentru înșelarea maselor de sanchiloti au răspândit fel de fel de zvonuri privitoare la Robespierre, una mai absurdă decât cealaltă. Au înconjurat Primăria cu forțe armate și au izolat-o de foburguri. Totuși o mulțime mare s-a adunat în fața Primăriei. S-a întâmplat însă să cadă o ploaie torențială, care a risipit mulțimea, folosind prilejul, la ora două după miezul nopții, trupele lui Barras și Bourdon au pătruns cu forța în Primărie. Sergentul Meda a tras un foc de revolver asupra lui Robespierre, zdrobindu-i falca. Lebas și Hanriot s-au sinucis. Ceilalți au fost arestați din nou și duși la Consiërgerie, chiar în celula în care stătuse și Danton. Legendre. În același timp, a evacuat sala Clubului iacobin care ținea ședință permanentă. Din închisoare, fără judecată, au fost duși direct la ghilotină.

Pentru primul lot de 22 robespierrști, au tocmit un cortegiu foarte ostil pe străzile pe unde a trecut „ultima căruță”. „Persoane de cea mai bună clasă” au închiriat ferestrele caselor, ca să privească spectacolul: drumul „tiranului” spre ghilotină. Burghezia bogată, „noii îmbogățiți”, au invadat pur și simplu străzile, beți de satisfacție. Foburgurile murmurau; dar, necunoscând adevărul, n-au mai intrat în acțiune. S-au rătăcit în ceața confuziei. De altfel le lipseau și conducătorii.

Victoriosii de la 9 thermidor au regizat în continuare înșelarea maselor pro robespierriste, intensificând zvonurile cele mai abominabile despre

„tirănul” Robespierre și „clica” lui. Tot grupul era făcut vinovat de ghilotinarea „turbaților”, a hebertiștilor, a dantonistilor. Era deci direct vinovat de confuzia care cuprindea mulțimile pariziene. Toți „impurii”, toți exteroriștii, toți speculanții fără rușine, toți „tilharii” și „afaceriștii” cercau să-și spele crimele cu singele lui Robespierre. Ghilotinarea lui Robespierre se împlinea ca o tragică poruncă a istoriei, istorie pregătită de el însuși. Pentru că el însuși își îngustase suportul social; își tăiasse singur craca de sub picioare, ghilotinându-și prietenii și colaboratorii. Nici Republica n-a mai trăit mult : „Cu Robespierre ei (thermidorienii) au ucis, pentru un secol, Republica democratică”¹⁷

Nici mica burghezie, nici virtutea, nici marea lui fidelitate față de revoluție și de republică nu l-au putut salva. Cu atât mai puțin . . . cultul „Ființei supreme”.

De ce s-a întâmplat așa ?

Robespierriștii încercaseră să împingă roata istoriei mai departe decât îngăduiau legile istoriei aceluia veac. Scoși din actualitate de propria lor goană revoluționară, robespierristii au lunecat în utopie ca într-o prăpastie fără fund. N-au înțeles că, la acea dată, condițiile erau coapte doar pentru o revoluție burgheză. Cea mai mare revoluție burgheză prin uriașele ei consecințe în istoria întregii lumi.

Demagogii biruitori la 9 thermidor declamau încă lozinci sonore în munele revoluției și al libertății. De pildă, Barère : Robespierre a pierit pentru că „încercase a zăgăzui cursul teribil și maiestos al revoluției”. Iar Tallien felicită Convenția cu grandilocvență : „Această zi este una din cele mai frumoase pentru libertate ! . . . Ziua morții tiranului înseamnă o sărbătoare a fraternității”. Adică de fapt a fraternității care unise „noii îmbogățiți” împotriva robespierristilor și a maselor pe care ei s-au întemeiat. Aceeași oameni vor deveni, peste un an regaliști și peste patru bonapartiști, Fouché, apoi Talleyrand și alții mai mărunți vor fi, o vreme, chiar stâlpii imperiului lui Napoleon I.

Ghilotinarea „cozii lui Robespierre” a continuat și în zilele următoare. Guvernul Convenției s-a preschimbat în guvernul complotiștilor din 9 thermidor, al afaceriștilor fără scrupul, al celor care, acaparând puterea nu voiau s-o mai piardă. O Convenție thermidoriană a „noilor îmbogățiți” care întorcea Franța înapoi la girondinism. Și chiar mai înapoi : un guvern contrarevoluționar, care nici măcar n-a suprimat teroarea, ci doar a îndreptat-o cu ascuțișul împotriva democraților, a maselor.

Orbit de strălucirea principiilor rousseau-iste, vrăjit de ritmul avântat al revoluției din anul 1793, de succesele în lupta cu coaliția feudală din afară, Robespierre n-a văzut, n-a înțeles când a devenit utopie și s-a prăbușit. S-a prăbușit în prăpastia „virtuții”, ucis de „pungașii”, de „noii îmbogățiți” ai revoluției și ai realității sociale și politice. S-a prăbușit pentru că se întemeia pe o gândire strălucitoare dar nerealistă, găunoasă : statul micilor proprietari, egali, virtuoși și patrioți. 9 thermidor a fost o lovitură contrarevoluționară ; a doborât republica iacobină care, în 1794, a apărut ca un edificiu splendid, atârnat în „golul ideilor” și în abisul așteptor al viselor anacronice. Legile obiective ale istoriei s-au dovedit încă odată mai tari decât iluziile generoase ale celor mai strălucitoare minți, ale celor mai înalte principii și mai sfinte virtuți.

Căderea robespierriştilor, făurarii cei mai intransigenți ai dictaturii iacobine, se datora contradicțiilor din societatea timpului. Îndată ce și-a atins scopul — salvarea patriei — dictatura iacobină întemeiată pe masele populare și-a epuizat rațiunea de a mai dăinui. Puterea reintra în mîna burgheziei, a „noilor imbogățiți”.

„Revoluția a pierit în vijelia care l-a smuls pe Robespierre de pe scena istoriei”. De altfel își îndeplinesc cu prisosință sarcinile: „descătușarea societății moderne burghize” ... făcînd „făndări temelii feudalismului, secerînd capetele feudale înălțate pe ea”. (Marx). Teroarea zdrobise raporturile vechi de producție: arena era liberă pentru instaurarea noilor raporturi — cele capitaliste.

Republica se mai păstra încă. Dar, așa cum se rostise Robespierre în filipica-program din 8 thermidor: începuse „pe mîinile perfidiei”, ale „corupților”. Adică a lui Barras, Tallien, Fouché, Fréron, Boissy d'Anglas. Își pierduse resortul care o însuflețise și idealul care-i făcuse frumusețea. Devenise „ea însăși instrumentul contrarevoluției”. Desfășurarea inebranabilă a istoriei, al cărei instrument principal era atunci burghezia, a transformat utopica republică iacobină în contrariul ei: l-a înlocuit pe Robespierre „incoruptibilul” cu Barras, cel mai corupt, cel mai venal dintre thermidorieni, care, peste un an, va fi unul din cei cinci directori. Astfel thermidorienii au confiscat pentru dinșii victoriile dobîndite împotriva contrarevoluției interne și externe. Încă o dovadă că burgheziei i-ar fi fost imposibil să-și efectueze propria-i revoluție, dacă iacobinii și masele populare nu i-ar fi luat-o înainte și n-ar fi împins-o cu mult dincolo de țel.

După 9 thermidor numai „speculanții fără rușine” au putut respira mai liber. Dar, apoi, în cinci ani de balansare între iacobinism și regalism, republica Directoratului a pregătit lovitura de la 18 brumar, care a promovat la putere un general glorios și ambițios, Bonaparte. Acesta va supune Franța dictaturii militare, instaurînd Consulatul și Imperiul. Lovitura de la 9 thermidor a fost prologul loviturii de la 18 Brumar. Ideea de libertate și egalitate pentru întregul popor a inclinat steagul în fața ideii de glorie pentru împărat și pentru Franța burheză, stăpînă pe Europa.

Ori Robespierre tocmai de aceasta s-a ținut cel mai mult: ca de pe urma unui război, pe care nu l-a vrut, pentru nimic în lume, dar pe care, totuși, în bună parte l-a condus și l-a câștigat, să profite un general ambițios care, smulgînd puterea și amețit de victorii, împins de o sete de glorie fără linită, să gonească, dintr-un capăt în altul al Europei.

Cunoștea Robespierre ca nimeni altul *Contractul social*, deci și sfatul prevenitor: „Cel mai puternic nu este niciodată atît de puternic încît să rămînă mereu stăpîn, dacă nu transformă forța în drept și supunerea în datorie”. Nici cei care l-au doborât, nici cei care l-au urmat n-au știut să împlinească deplin acest deziderat. Totuși imaginea și faima lui Robespierre a stăruit îndelungă vreme în lume, ca un revoluționar radical, model. De altfel, chiar pe Napoleon Bonaparte, W. Pitt și aristocrația europeană l-a socotit un „Robespierre călare”. Sau „urmașul și ucigașul revoluției”. Dar așa cum au fost, cu lumini și umbre, prin ei omenirea a făcut, totuși, un mare pas înainte, creînd o nouă orînduire, cea burheză,

capitalistă, în sinul căreia a crescut clasa muncitoare cu noile ei principii și idealuri de viață. Care au determinat multe evenimente sociale și politice din secolul al XIX lea și al XX lea, înscrise totuși în principiile generale din „Declarația drepturilor omului și cetățeanului:

N O T E

- ¹ A. Mathiez, *La Révolution française*, t. I, Paris, 1928, p. 195.
- ² A. Soboul, *Revoluția franceză*, Edit. științifică, București, 1962, p. 208
- ³ Idem, p. 209
- ⁴ Georges Lefebvre, Raymond Guyot, Philippe Sagnac, *La Révolution française*, Paris, 1930, p. 230.
- ⁵ Saint-Just, *Discourse et rapports*, Ed. Sociales, p. 80
- ⁶ A. Soboul, *op. cit.*, p. 287.
- ⁷ A. Soboul, *op. cit.*, p. 272
- ⁸ J. Jaurès, *Histoire Socialiste de la Révolution française*, tome VIII, Paris, 1924, p. 180.
- ⁹ Louis Villat, *La révolution et l'Empire (1789 - 1815)*, Paris, 1940, p. 281
- ¹⁰ Louis Madelin, *La Révolution*, Paris, 1951, p. 367
- ¹¹ Saint-Just, *Discours et rapports*, Ed. sociale, p. 214 - 215
- ¹² *Ibidem*, p. 215
- ¹³ Louis Villat, *op. cit.*, p. 288.
- ¹⁴ George Lefebvre, *op. cit.* p. 259.
- ¹⁵ Louis Madelin, *op. cit.* p. 403
- ¹⁶ Mathiez, *op. cit.*, tom III. p. 219
- ¹⁷ Idem, III, p. 223.

LE DESTIN D'UN HÉROS PENDANT LA RÉVOLUTION : ROBESPIERRE

Résumé

Le tumulte de la Révolution a propulsé sur la scène politique des personnalités jusqu'alors anonymes, les a installées sur les a cimes des vagues dans un équilibre incertain et dangereux, ensuite les renversées; la destinée la plus tragique fut celle de Maximilien Robespierre.

Celui-ci a incarné la Révolution française et tout ce qu'elle a représenté dans l'histoire de la France et de l'humanité : les réalisations positives et les actions négatives, l'ombre et la lumière, le nécessaire et l'inutile, l'idéal et l'aberration, le rationnel et l'absurde. Robespierre a été le véritable prototype du combattant socio-politique, de l'héros qui, animé par un fanatisme indomptable, a cherché à pousser les transformations sociales et politiques au-delà des limites du possible, au-delà des lois objectives de l'époque.

Robespierre, qui jouissait de la réputation de savoir par coeur *Le Contrat social* de J. J. Rousseau, était l'adepte de la plus radicale des „philosophies” des Lumières, de l'idéologie de la petite bourgeoisie, des intellectuels pauvres, des républicains.

Député dans l'assemblée des États généraux, dans l'Assemblée Nationale Constituante, il a assisté à la chute de la Bastille et a été impliqué dans tous les moments décisifs de la Révolution : les événements

d'août 1789, lorsqu'on a aboli les privilèges féodaux ; „La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen” ; l'élaboration de la Constitution de 1791. On remarque aussi son attitude antigirondine.

À côté de Danton et Marat, Robespierre a été le principal représentant de la dictature jacobine, dont le but suprême était le salut de la patrie et de la Révolution ; il a eu un rôle principal dans la chute des Girondins et dans l'élaboration de la Constitution de 1793.

Aveuglé par l'éclat des principes rousseauistes, charmé par le rythme impétueux de la Révolution en 1793, par les succès dans la lutte contre la coalition féodale de l'extérieur, Robespierre n'a pas compris que ses actions devenaient utopiques ; il fut renversé par „les nouveaux riches” à cause des contradictions existantes dans la société française de l'époque.

TEROAREA REVOLUȚIONARĂ ÎN FRANȚA (1792—1794) ÎNTRE EXAGERARE ȘI REALITATE. PUNCTE NOI DE VEDERE

MILAI MANEA

Turnantă decisivă pe calea evoluției societății europene către capitalism, revoluția burgheză din Franța (1789—1794) nu încetează să pasioneze pe specialiști, ce au adoptat în urma unor cercetări laborioase noi puncte de vedere privind compoziția socială a forțelor revoluționare, mentalitatea acestora, semnificația și impactul Terorii asupra vieții cotidiene a locuitorilor Franței la confluența a două secole¹. Revoluția a semnificat nu doar dispariția unor inegalități sociale, conturarea unui tip uman deosebit, un imens transfer de proprietate funciară, ci și nașterea unei noi înuagini despre viață și mai ales moarte cu repercusiuni vizibile în mentalul colectiv². Pentru numeroși contemporani revoluția s-a deosebit izbitor prin componenta sa singeroasă, ceea ce l-a determinat pe Michel Vovelle să o denumească „*revoluția-masacră*”³. Sub lozincă „Dușmani ai egalității, primiți premiul crimelor voastre!”⁴ Teroarea a marcat profund existența cotidiană⁵. Ea este însă și astăzi un capitol insuficient elucidat, și în care consecințele dramatice sînt de cele mai multe ori exacerbate. Produs organic al revoluției, rezultat al condițiilor interne și externe, fenomenul Terorii a fost întrevăzut de multe ori nefondat drept izvorul ideologic al regimurilor de dictatură din secolul nostru. Pînă către 1792—1793 în teoria și practica revoluționară s-a conturat necesitatea unor măsuri dure împotriva adversarilor revoluției, pentru salvagardarea unor cuceriri greu plătite⁶. Unii lideri revoluționari au legitimat și justificat încă în epocă necesitatea Terorii. La 23 august 1792 Merlin de Thionville declara că „pentru a lupta cu dușmanii, toate mijloacele sînt bune”⁷. Membru al Convenției Naționale, Thibaudeau sublinia că teroarea a rezultat din revoluție. La 27 iulie 1793 Jacques Roux scria în „Le Publiciste de la Republique” că „doar îndreptînd împotriva trădătorilor teroarea, vom asigura independența patriei”⁸. În același sens se exprima și Billaud-Varenne în raportul din 18 noiembrie 1793 în Convenția Națională. „Dacă tiranii se ferece de teroare, aceasta . . . nu va lovi. . . decît poporul. Din contră, într-o republică în formare, cînd mersul revoluției îl silește pe legislator să pună teroarea la ordinea zilei, ea este pentru a răzbuna națiunea . . . ; și eșafodul . . . este în sfîrșit ceea ce trebuia să fie: mormîntul trădătorilor, intriganților, ambițioșilor și regiilor”⁹. Saint-Just consemna laconic că „ceea ce constituie Republica este distrugerea totală a celor ce i se opun”¹⁰. Robespierre a fost printre cei mai infocați avocați ai Terorii. La 12 august 1793 în Comitetul Salvării Publice el dezvăluia necesitatea sa. „Fie ca mîna legii, venind cu o rapidi-

tate teribilă asupra capului conspiratorilor, să lovească cu teroarea pe complicitii lor”¹¹. La sfârșitul lui 1793, același considera violența o practică de guvernămînt pînă la încheierea păcii. „Revoluția este războiul libertății contra dușmanilor săi; Constituția este reginul Libertății victorioase... Guvernul revoluționar are nevoie în mod special de o activitate extraordinară deoarece se află în război. El este supus unor reguli mai puțin uniforme și mereu altele și mai ales deoarece este silit să folosească rapid și fără încetare... mijloace în fața pericolelor noi și amenințătoare... Guvernul revoluționar datorează la toți cetățenii cinstiți protecția națională; el nu datorează dușmanilor poporului decît moartea”¹². Cel mai patetic discurs rostit de Robespierre în favoarea Terorii a fost cel din 5 februarie 1794 în Convenție: „Dacă resursa guvernului popular în timp de pace este virtutea, ... în timp de război ea este atît virtutea, cît și teroarea; virtutea, fără care teroarea este funestă; teroarea, fără care virtutea este neputincioasă. Teroarea nu este altceva decît dreptatea promptă, severă, necruțătoare; ea este deci o emanație a virtuții... Indulgența pentru regaliști, grație pentru scelerati ... *Nu!* Iertare pentru nevinovați, teroare pentru cei slabi, ... pentru cei nefericiți, iertare pentru umanitate”¹³. În secolul trecut și la începutul secolului nostru Teroarea a incitat numeroase reflexii. Pentru Aulard, care a respins dominația teoriei violenței în revoluție, Teroarea a avut loc totuși într-un cadru de legalitate¹⁴. Albert Mathiez a întrevăzut în mijloacele violente o armă politică utilizată în împrejurări excepționale, în cadrul războiului intern, adîncit de conflictul burghez-mase populare¹⁵. Albert Soboul a denumit-o „un instrument de apărare națională și revoluționară, contra rebelilor și trădătorilor”¹⁶. În schimb, Decaux și Castelot au caracterizat-o drept „o generoasă tentativă de egalitarism social”¹⁷. Cu siguranță că violența a fost prezentă în cadrul revoluției din 1789-1794 și a lovit necruțător pe căi și cu metode tradiționale, dar și novatoare, aristocrația laică și ecleziastică, dușmanii interni și externi, cu un termen generic *suspectul*, ce ascunde totuși o realitate complexă. Contrarevoluția, în esență catolică și monarhistă, a dominat pe tărîmul acțiunii practice și a teoriei Franța și Europa la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea¹⁸. Ea a fost expresia opoziției între tradiție și revoluție, între autoritate și rațiune¹⁹, și a încumbat o acțiune tacită, dar în principal politică, ideologică, tradusă prin nașterea unei emigrații²⁰ în rîndul nobilimii, clerului și chiar a păturilor mijlocii. În Provinciile Unite, Anglia, lumea germană, Rusia, Elveția, Italia, Imperiul Habsburgic, Spania, Portugalia și Statele Unite ale Americii s-a deplasat un important contingent uman, după unele aprecieri, 100—150 000 refugiați din care 1 din 5 sau 6 în Anglia²¹.

În anii 1792—1793 pe fondul dezbaterii în jurul limitelor revoluției, între marea burghezie, adeptă a unor măsuri restrînse și masele populare, ce s-au pronunțat pentru adîncirea și radicalizarea transformărilor, criza internă a îmbrăcat forme periculoase. La 13 iulie 1793 Charlotte Corday l-a asasinat pe „Prietenul poporului”, Jean-Paul Marat, ceea ce a întărit psihoza trădării și convingerea generală despre pericolul contrar evoluționar. Foamea endemică și criza financiară, agravată prin deprecierea asiguratului, a înrăutățit considerabil situația, încît hébertiștii au denunțat pe speculanți. La frontiere s-au succedat însuccesele militare. Astfel la 18

martie 1793 Domouriez a fost înfrânt la Neerwinden, iar Belgia a fost ocupată de austrieci. Numai peste două săptămâni același general francez a trădat și s-a refugiat la austrieci²². Prusienii au traversat Rinul și au asediat garnizoana franceză de la Maiența, silită să capituleze în vară. Spaniolii au ocupat Roussilon. În vestul țării hotărârile privind mobilizarea unor importante efective militare au provocat încă din martie 1793 tulburări populare foarte grave. Ele s-au extins în iunie la Marsilia, Nîmes, Toulouse, Bordeaux. Contrarevoluția a cuprins Lyon, Caen și Toulon. La 8 iunie Marea Britanie a decis blocusul porturilor franceze și confiscarea navelor neutre în drum spre acestea. O atare conjunctură gravă a necesitat măsuri extraordinare. La 10 octombrie Convenția a hotărât ca „guvernul provizoriu al Franței va fi revoluționar pînă la încheierea păcii”²³. La 30 octombrie Danton a amenințat că poporul „va face o a treia revoluție”²⁴. Caracterul represiv al regimului revoluționar s-a adîncit pe măsura radicalizării revoluției. Privind direct Teroarea Ternaux consideră că data de început a acesteia a fost 20 iunie 1792²⁵. Mathiez o asociază legii maximumului general, deoarece pentru a acredita o legislație economică excepțională, a fost nevoie de o consolidare a autorității centrale. Deci Teroarea politică și economică s-au confundat și chiar întrepătruns²⁶. Belloni pune evenimentul în legătură cu legea din 17 septembrie 1793 cu privire la suspecți²⁷. Mona Ozouf întreprinde chiar o periodizare a Terorii în trei etape, adică: masacrele din septembrie 1792, Teroarea legală din august 1793, Marea Teroare din prairial anul II²⁸. Oricum, în limite generale și în forma sa clasică, Teroarea s-a desfășurat între septembrie 1793 – iulie 1794, ca o justiție necruțătoare la un moment decisiv al revoluției și din care nu au lipsit excesele, ce trebuie sesizate însă în cadrul real al desfășurării evenimentelor și nu exagerate.

Măsurile în sprijinul revoluției au urmat pe măsura creșterii pericolului intern și extern. În 1792 o comisie extraordinară a fost însărcinată să elaboreze o lege privind pe suspecți, și prin care municipalitățile puteau ancheta, „crimele contra securității statului”, iar cetățenii au fost invitați să denunțe pe trădători²⁹. La 11 august 1792 s-a constituit un Consiliu General cu rol de conducere și format din Roland, Danton, Servan, Lebrun, Clavières, Grouvelle. Peste o săptămână Mathieu, Osselin, Lavau, Pépin-Desrouettes, Dubail, Desvieux, Coffinhal, Vilain-Daubigny s-au reunit într-un tribunal extraordinar, nucleu al justiției revoluționare³⁰. Primul acuzat condamnat și executat din decizia instanței a fost la 21 august 1792 Colletot d'Angrenont, urmat de Laporte și Du Rozoy³¹. La 15 august Merlin de Thionville a sugerat Convenției ca soțiile și copiii emigranților să fie „ostatecii națiunii”³². La 29 – 31 august s-a organizat la Paris primul control de proporții pentru a depista eventualii suspecți, soldat cu arestări între 3 – 8 000 persoane³³. La 2 octombrie s-a decretat formarea Comitetului Siguranței Generale, menit alături de Comitetul Salvării Publice să vegheze asupra cuceririlor revoluției. A continuat la 9 octombrie și respectiv 5 decembrie instituirea pedepsei cu moartea pentru emigranții capturați cu arma în mînă și exportatorii de cereale. În slujba revoluției s-a pus și o întreagă rețea de mijloace de informație, ca: „Les Révolutions de Paris”, „Le Moniteur”, „L'Ami du peuple”, „Le Patriote français”, „Le Courier de l'égalité”, „Le Thermometre du jour”, „Le Courier des départements”, „Le Bulletin du tribunal criminel”. La începutul lui septembrie 1792 la Paris în principal, dar și la Lyon, Meaux, Caen, Reims, Charleville

au avut loc primele masacre în închisori, apreciate de Frédéric Bluche nu ca o reacție spontană a maselor, ci „un act de violență irațional, dar și strategic”³⁴. La Paris în închisorile La Force, L'Abbaye, Conciergerie, Carmes au fost măcelăriți aristocrați, preoți refractari la Constituția Civilă a clerului, dar și meșteșugari, negustori, de către grupuri de indivizi, precum Deprée, Dubois, Mayeur, Lion, Ledoux, Lachêvre, Maillet, Bourre, Damiens, Godin, Merceina, Debesche, Joly, Debrienne, Hacville, Pernot, Cortet, Bugleu, Richard, Bonau, Carté, Leroi, Veziou, Stanislas Maillard³⁵, a căror spontaneitate a fost catalizată spre extrema violență, dar care au înspăimântat pe girondini ce au văzut în ele opera maselor dezlănțuite și greu de stăpinit. Ele s-au adăugat registrului motivațional ce a generat permanenta perfecționare a regimului revoluționar în funcție de necesitățile momentului, istoric³⁶. Teoria guvernului revoluționar edificată în focul revoluției s-a bazat pe „aplicarea legilor” și înlăturarea „arbitrariului și tiraniei”³⁷. Robespierre declara în 1793 că „războiul nu poate fi lung. Există un capăt al sacrificiilor unei națiuni generoase; dar dacă vrem să obținem succese rapide, dacă vrem ca tiranii să fie răsturnați neîntârziat, trebuie schimbat sistemul actual de guvernare; trebuie ca execuția legii să fie incredințată unei Comisii fidele . . ., o comisie atît de sigură, că nu va putea ascunde Convenției numele trădătorilor, nici . . . trădările”³⁸. Teroarea s-a sprijinit pe un mecanism bine structurat, și în care au intrat Convenția³⁹, Comitetul Salvării Publice, cu rol executiv și de intermediar între Convenție și miniștri⁴⁰, Comitetul Siguranței Generale cu un efectiv de 30 membri și 15 membri supleanți sub președenția lui Herault⁴¹, secțiunile Parisului⁴², comitetele revoluționare, a căror capacitate decizională a sporit mai întii în comune și apoi în departamente, ca de exemplu Paris, Ardennes, Indre, Aisne, Haute-Marne, Seine-Inferieure, Pas-de-Calais, Maine-et-Loire, Loir-et Cher, Nord, Eure, Puyde-Dome⁴³. Pentru o supraveghere eficace teritoriul francez a fost divizat în patru regiuni, de care au răspuns membrii ai Comitetului Siguranței Generale⁴⁴. Ghilotina a fost instrumentul teribil de execuție asociat indisolubil Terorii și care a fost găzduită mai întii în Place de Grève și în Place du Carrousel, pentru ca de la 13 august 1792 să rămână definitiv în ultima incintă⁴⁵. La insistențele lui Collot d'Herbois la 27 iulie 1793 s-a votat legea, ce a pus sub controlul statului toate produsele de primă necesitate, a prevăzut pedeapsa capitală pentru acaparatori și un corp de 48 comisari speciali în secțiunile Parisului⁴⁶. La 29 septembrie s-a adoptat legea maximului general în legătură cu prețurile și salariile, ceea ce a dat naștere în cadrul revoluției unei Terori economice, după expresia lui Louis Villat, dar cu precădere unei masive speculații⁴⁷.

Încă la 10—11 martie 1793 s-a luat decizia formării unui „tribunal eriminal extraordinar revoluționar” contra dușmanilor revoluției⁴⁸. Acesta a desfășurat ședințe cu decizii executorii în 24 ore și care nu au făcut obiectul recursului. La 5 septembrie sub presiunea maselor conduse de Hébert, Pache și Chaumette, tribunalul s-a reorganizat prin înființarea a patru secții, ce au lucrat alternativ, s-a decis mărirea la 16 a numărului de judecători, numirea lui Fouquier-Tinville în calitate de acuzator public⁴⁹. La 9 aprilie 1793 s-a publicat legea privind numirea de „reprezentanți” ai poporului în misiune „pe lingă fiecare corp de armată, dotați cu puteri nelimitate în aplicarea maximului general, reinnoirea aparatului

militar și administrativ local, insuflarea unui spirit nou, revoluționar. Între 1792—1795 au fost consemnate 32 misiuni cu participarea a 52 de reprezentanți⁵⁰. Acțiunea s-a bucurat de o reală importanță într-o etapă decisivă pentru revoluție. La 19 octombrie 1793 Leplanche, trimis în Lo iret și Cher afirmă că „am gândit că trebuie să mă comport revoluționar. Am impus peste tot teroarea, am taxat pe bogați și aristocrați”⁵¹. La 6 noiembrie 1793 aflat la Strasbourg, Milhaud scria Convenției că „teroarea este la ordinea zilei pe această frontieră; tribunalele revoluționare și militarii se întrec contra egoiștilor și complotiștilor”⁵². Forțele armate au răspândit și consolidat Teroarea prin activitatea unor generali tineri, atașați ideilor revoluției — Carnot, Jourdan, Hoche, Pichegru⁵³. Apoi poliția a fost întărită și după 3 octombrie 1793 s-a îndreptat în principal contra girondinilor. La nivel spiritual Teroarea a luat forma calendarului revoluționar, a cultului Pînței Supreme, celebrat la 8 iunie 1794 printr-o impresionantă punere în scenă a fenomenului desceștinizării⁵⁴.

Deșigur, statuarea Terorii a ceut liderilor revoluționari un efort deosebit. În septembrie 1793 s-a suspendat libertatea individuală și inviolabilitatea domiciliului, în scopul „de a merge să fie căutați dușmanii în birlogul lor zi și noapte . . . și pentru a-i aresta”⁵⁵. Legea cu privire la suspecți din 17 septembrie 1793⁵⁶ a generalizat Teroarea prin realizarea de liste de suspecți pe arondismente și nominalizarea rudelor emigranților sau a celor din urmă însăși⁵⁷. Ea a fost draconică înăsprită prin legile din 22 prairial anul II, ce au simplificat procedura judiciară prin suprimarea interogatoriului prealabil, a apărătorului și martorilor, impunerea unei unice „dovezi materiale sau morale” pentru o sentință, ce urma să fie moartea sau achitarea⁵⁸. Rezultatele nu au întârziat să se arate, căci Barras consemna răspicat că „trebuie să ghilotinăm ori să ne așteptăm la sfârșit”⁵⁹. La 3 octombrie 1783 raportorul Comitetului Siguranței Generale, Amar a supus atenției Convenției listele a 95 de „proscriși”. La 6 octombrie unul dintre aceștia Gorsas a fost judecat și executat. Alți 20, printre care Brissot, Claude-Fauchet, Boyer-Fonvrède, i-au urmat la 30 octombrie la eșafod. Restul au rămas în închisoarea La Forcé pînă la 27 iulie 1794, mereu amenințați cu moartea. Ultimele luni ale anului 1793 au adus pe eșafod alte personalități — Marie Antoinette (16 octombrie), Philippe Egalité (6 noiembrie), doamna Roland (8 noiembrie), Bailly (10 noiembrie), Duport (28 noiembrie), Barnave și Kersaint (4 decembrie)⁶⁰. La 24 martie 1794 a fost rindul adeptilor lui Hébert. În urma actelor excepționale la sfârșitul lui 1793 contrarevoluția a dat înapoi la Marsilia, Lyon, Bordeaux, în Vendeea, iar la frontiere forțele franceze au înregistrat victorii la Hond-schoote, Wattignies, Wissembourg. La 16 octombrie Tallien intrat în Bordeaux se lăuda că a acționat „să cadă capetele speculanților . . . și a făcut populația să se bucure de binefacerile indulgenței naționale . . .”⁶¹. În vara anului 1794 Robespierre a dominat în chip absolut guvernul revoluționar, dar odată victoria obținută atît pe plan intern cît și extern, Teroarea nu mai era de justificat. Împingerea ei către limitele maxime de iacobini a îndepărtat masele populare de conducătorii revoluției și a facilitat indirect lovitură de stat de la 27 iulie 1794 (9 thermidor anul II), care a abrogat Teroarea, iar la 8 august a condus la ghilotină pe Fouquier-Tinville și 15 judecători ai fostului tribunal revoluționar.

Cauzalitatea și efectivul demografic asupra căruia s-a repercutat Teroarea trebuie privit cu multă circumspecție în funcție de originea socială a celui ce a furnizat informația. Alături de numeroase documente emanând din cercurile regaliste, multe exagerate, dispunem de actele tribunalului revoluționar, memorii, jurnale, însemnări de călătorie, care analizate obiectiv pot oferi date importante și în special concluzii surprinzătoare. Populația Franței s-a cifrat la sfârșitul secolului al XVIII-lea între 23 milioane de locuitori, după Calonne, și 27 milioane, conform aprecierilor lui Sédillot ⁶². Ea s-a concentrat în proporție de 85 % în zonele rurale și restul în cele 38 orașe cu peste 100 000 locuitori sau în cele 15 orașe cu între 15—30 000 locuitori ⁶³. Cu o densitate între 800—900 locuitori pe kilometru pătrat și o rată a natalității de 37 la 1 000 indivizi, contingentul uman al Franței preroluționare a fost printre cele mai numeroase din Europa ⁶⁴, iar între 1789—1816 datele atestă paradoxal în ciuda unor evenimente tragice și a unor variații regionale în vest, nor-est și Midi, o creștere între 3,2 și 4 milioane de persoane ⁶⁵. Motive economice, politice, financiare și militare au impus efectuarea unor investigații asupra populației prin recensămintele din 1790 și 1793, ultimul desăvârșit abia în 1795 și care au reliefat sporul de locuitori de la 27,2 milioane la 31,9 milioane în 96 departamente, iar în orașe 5,8 milioane de suflete. Au fost exceptate zonele aflate în conflict ca Vendeea, Valenciennes, Sarrelouis ⁶⁶. Dar a afectat oare atât de dur Teroarea dispozitivului locuitorilor, încît dacă am acorda încredere afirmației lui Fouquier-Tinville, „capetele cădeau ca țiglele de pe case” ⁶⁷? Nu putem ignora excesele în împrejurări vitrege, dar noile cercetări atestă concluzii cu totul surprinzătoare privind apartenența socială a victimelor și cuantumului acestora. S-ar cuveni o restituire integrală a adevărului istoric în limitele inerente unei lupte necuțătoare pentru forjarea unei noi realități istorice. Cele mai recente luări de poziție au dezvăluit că grosul celor uciși în cadrul Terorii nu au fost membri ai fostelor stări privilegiate, clerul și nobilimea, ci ai păturilor mijlocii și inferioare, victime ale odioaselor denunțuri ⁶⁸. Jean-François Fayard se pronunță pentru repartitia următoare a celor executați — 9% cler, 20% nobilime, și 71% starea a treia ⁶⁹. Studiul de caz pe zone și privilegii, poate întregi imaginea asupra impactului Terorii. Între 1792—1794 în districtul Saint-Pol în 131 comune au fost arestate 1360 persoane, între care 250 preoți deportați și 21 excluși din funcție, iar 25% ghilotinați ⁷⁰. Vezi tabelul 1

Rezultă că comuna cea mai afectată a fost Saint-Pol, lucrătorii au suferit cele mai grele pierderi umane, iar luna floréal a anului II a fost cea mai violentă. La Paris ghilotina a funcționat cîte 6 ore pe zi și a pus capăt vieții a circa 2 000 persoane ⁷². Masacrele din 2—4 septembrie 1792 pot fi astăzi interpretate pe baza unor date noi furnizate de Soboul, Lebrun și Bluche ⁷³. În închisorile de la depozitul Primăriei, Carmes, La Force, Châtelet, Conciergerie, Bicêtre, Saint-Firmin, Bernardin, Salpêtriere, dar nu și la Saint-Lazare, Sainte-Pélagie, Palais Bourbon, din 488 deținuți și-au pierdut viața, după datele lui Lenotre, 378 persoane, din care doar 1 femeie, Marie Gredeler ⁷⁴. Ternaux înscrie și numele a 43 tineri între 12—17 ani căzuți în masacru ⁷⁵. Datele comparate între 966 și 1458 victime au relevat că explozia de nemulțumire populară sfârșită sîngeros în septembrie 1792 a dorit „să facă dreptate în numele poporului” ⁷⁶. Vezi tabelul 2

Tabelul 1
Repartiția execuțiilor din districtul Saint-Pol între 1792 – 1794⁷¹

Nr. crt.	În funcție de comună	Nr. persoane executate	În funcție de apartenența socială și profesională	Nr. pers. executate	În funcție de perioada de timp	Nr. persoane executate
	Aubigny	7	nobili	19	iunie 1793	1
	Fleury	2	funcționari	11	august 1793	2
	Framecourt	2	negustori	9	septembrie 1793	12
	Frévent	22	țărani	7	1-a luna a anului II	5
	Heuchin	3	lucrători	53	pluvioasă an II	1
	Magnocourt-sur-Canche	6	preoți	4	ventilose an II	3
	Monchy-Breton	3	profesii neindicate	3	germinal an II	4
	Pernes	20	„ „		floréal an II	39
	Saint-Pol	36	„ „		prairial an II	30
	Saulty	4				
	Auchel	1			messidor an II	9
	Total	106		106		106

Tabelul 2

Aprecieri privind victimele masacrelor din septembrie 1792 la Paris⁷²

Nr. crt.	Autorul	Numărul de victime estimat
1.	Comitetul de Supraveghere	1079
2.	Peltier	1005
3.	Prudhomme	1035
4.	Bartélemy	966
5.	Cranier de Cassagne	1458
6.	Mortimer-Fernaux	1368
7.	Gustave Lenotre	378
8.	Albert Soboul	1100
9.	Frédéric Bluche	1300

Activitatea tribunalului revoluționar din Paris a fost subiectul unei vaste dezbateri în istoriografia franceză de data recentă. Între 6 aprilie 1793 și septembrie același an au fost calculate 260 persoane, din care doar 66 au fost deferite ghilotinei⁷³. În ultimele trei luni ale lui 1793 s-au rostit 177 condamnări la pedeapsa capitală⁷⁴, printre care 21 deputați girondini Gensonné, Gaudet, Goras, Brissot, Petion, Salles, Veigniaud, Barbaroux, Lanjunais, Lasource, Giangeneuve, Rabaud Saint-Etienne, Lidon, Birotteau, Buzot, Chambon, Lesage, Lehardy, Louvet, Valezé, Clavières, Lebrun, foști membri ai Comisiei celor doisprezece Gardien, Kervelégan, Boileau, Bertrand, Vigée, Mollevaut, Bergoing, Gomaine, Larivière⁸⁰, dar s-a achitat circa jumătate din cei arestați⁸¹. Între ianuarie-iunie 1794 ritmul condamnărilor s-a intensificat. Mai întâi hébertiștii, apoi dantonisti, prin-

țesa Elisabeta, sora regelui. Între 11 iunie-26 iulie 1794 au fost trimise la ghilotină 1376 persoane, mai mult decât în toate cele 14 luni anterioare ⁸². În concluzie, în conformitate cu actele tribunalului între 1793—1794 s-au judecat 4021 cazuri. Pentru 2585 au fost pronunțate pedepse capitale, 1306 achitați, 36 deportați, 72 închiși, 22 trimiși în judecata altor tribunale ⁸³. Calculele lui Lebrun și Fayard au dus la rezultate apropiate — total 5343 persoane inculpate, dintre care 2747, adică 51,44% date pe mîna călăului, 239, adică 4,47% deportate sau închisoare peste 10 ani, iar 2357, adică 44,09 % achitate ⁸⁴. În provincie purtătorii Terorii au fost reprezentanții în misiune, tribunalele populare, filialele Clubului iacobinilor, comisiile militare ⁸⁵. La Lyon Collot d'Herbois și Fouché au instaurat un regim torționar, căruia i s-au jertfit 2 000 locuitori, dintre care 30% au fost servitori, muncitori în industria linii. La Marsilia represiunea a fost dirijată de Fréron. Sub conducerea sa comisia supranumită Brutus a furnizat șafodului 123 victime. I-a urmat Maignet, care a arestat 358 indivizi, din care 128 au fost ghilotați. La Bordeaux comisia militară numită de Lacombe și Tallien a pronunțat 200 condamnări la moarte. La 18 aprilie 1793 la insistențele lui Villers și Fouché s-a instalat la Nantes un tribunal revoluționar, înlocuit apoi de Comisia Bignon, care în cinci luni a ordonat execuția a 2910 persoane ⁸⁶. Bilanțul a fost agravat de opera nefastă a lui Jean Baptiste Carrier care în spiritul unei politici de decimare sistematică a locuitorilor de pe Loira, a inițiat așa numitele „băi patriotice”, de fapt înecarea în Loira a numeroși prizonieri, doar în ianuarie 1794 2—4 000 indivizi, din totalul de 5 000 care a fost consemnat ⁸⁷. La Angers Proust și Felix au studiat și instruit pînă în iulie 1794 2259 dosare, dintre care 1257 au reprezentat obiectul pedepsei cu moartea, la care s-a adăugat încă 3 000 locuitori ghilotați după o judecată sumară ⁸⁸. Dar mai ales în Vendeea, unde un necruțător război intern a zguduit edificiul teritorial francez în anii revoluției, pornind nu din considerente puse în slujba emigrației regaliste, ci din particularitățile social-economice, politice și culturale, efectele demografice au vizat circa 200 000 persoane ⁸⁹.

Ponderea Terorii a fost inegal repartizată pe teritoriul țării ⁹⁰. În sudul, nordul și vestul Franței — Vaucluse, Gard, Var, Nord, Pas de Calais, Orne, Mayenne, Sarthe, Ile-et-Villeine, Loire inferieure, Charente-Inferieure, Gironde, Deux-Sèvres, Paris procentul execuțiilor a fost de 100%. În Pirinei, Lozère, Haute-Loire, Loire, Bas-Rhin, Doubs, Manche, Finistère, el s-a încadrat între 50—100%. Cele mai multe departamente — Cotes-du Nord, Morbihan, Land, Gers, Haute-Garonne, Lot, Aveyron, Hérault, Dordogne, Cantal, Ardèche, Haute-Vienne, Puy-de-Dome, Indre-et-Loire, Oise, Cote d'Or, Meuse, Moselle, Meurthe, Calvados, Somme, Aisne, Marne, Eure, Aube, Jura, Nièvre, Allier, Creuse, Corrèze, Savoie, Isère, Ain, Tarn, Ande, Ariège, Basses-Alpes, Alpes-Maritimes au cunoscut doar 10—50% și chiar sub zece ⁹¹. În șase departamente nu a fost pomenită nici o execuție, în 37 mai puțin de 10 execuții pe lună ⁹². Nu trebuie scăpat din vedere aspectul că în ciuda Terorii au fost achitate sau eliberate 1064 persoane, după Belloni, în circa două luni din 1793 ⁹³. Cifrele finale variază de la autor la autor și trebuie raportate și la ritmul în creștere a denunțurilor după legea din 28 martie 1793, care a cedat a zecea parte din bunurile emigranților autorilor denunțurilor. Louis Villat consemnează printre

victime 31 foști înalți magistrați din Paris și Toulouse, 35 locuitori săraci din Verdun, iar între 16 iunie și 26 iulie 1794 336 indivizi ghilotinați⁹⁴. Albert Soboul dă cifra de 100—300 000 locuitori înprizonierați, din care 35—40 000 executați⁹⁵. Donald Greer este pentru cifra de 16 594 persoane condamnate de tribunale în anii revoluției, dintre care 16% la Paris, 19% în sud-est, 52% în vest, restul în alte provincii, pentru delictе subsumate astfel: 78% trădare, 19% opinii subversive, 1% speculă, restul, cauze diverse⁹⁶. Din punct de vedere social, victimele au fost repartizate 84% în starea a treia, din care burghezi 25%, sanchiloți 31%, țărani 25%, restul 19%, 8,5% în nobilime, 6,5% în rândurile clerului⁹⁷. Decaux și Castlot au formulat concluzia că între 400—500 000 persoane au fost arestate, și doar 10% au fost ghilotinate⁹⁸. Lerun a numărat 17 000 condamnări ale tribunalelor din Paris, Marsilia, Lyon și departamentele vestice⁹⁹. Pentru Michel Moure 17 000 persoane au fost executate în urma unui proces, iar 25 000 doar pe baza stabilirii identității¹⁰⁰. Într-o recentă lucrare Sédillot remarcă dificultatea unor aprecieri obiective în lipsa unor statistici contemporane. El s-a oprit asupra cifrei de 35 000 victime, din care 31% meșteșugari și muncitori, 28% țărani, 20% negustori și speculanți, 8—9% nobilime, 6—7% cler¹⁰¹. Majoritatea autorilor citați opinează că în plan demografic Revoluția franceză, deci inclusiv Teroarea nu a marcat un recul, ci doar o întârziere inerentă a ritmului de creștere a populației franceze la începutul secolului al XIX-lea.

Un capitol decisiv în istoria revoluției își destăinuie așadar realitatea, ca o armă politică în mâna burgheziei mici și mijlocii dornică să păstreze cu orice preț puterea, inclusiv prin Teroare, în fața avântului irezistibil al maselor populare. Aici trebuie aflată după părerea noastră esența politicii dictaturii iacobine vis-à-vis de popor, la un moment în care contrarevoluția internă și externă au asaltat pozițiile cucerite de revoluționari. Cînd pericolul contrarevoluționar a fost înlăturat în plan extern, promovarea tenace a Terorii cu precădere contra maselor, perfect nemulțumite de foamete, speculă și inflație, le-a îndepărtat pe acestea de blocul revoluționar patronat de iacobini, rămași singuri în fața complotului „noilor îmbogățiți”, pretendenți potențiali la puterea politică.

N O T E

¹ Vezi pe larg Alphonse Aulard *Histoire politique de la Révolution française*, Paris, 1901; A. Gérard, *La Révolution française, Mythes et Interprétations*, Paris, 1970; J. Tulard, J. F. Fayard, A. Fierro, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française 1789—1799*, Paris, 1987; François Furet, Mona Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris, 1988; *L'état de la France pendant la Révolution, 1789—1799*, Sous la direction de Michel Vovelle, Paris, 1988; François Furet, *Histoire de la France*, Tome IV, *La Révolution 1770—1880*, Paris, 1989.

² Universitatea Toulouse-Le Mirail a organizat în februarie 1989 colocviul cu tema *La Révolution et la mort*, Vezi și Cl. C. Brinton, *Les origines sociales des terroristes*, în „Annales Historiques de la Révolution française”, Novembre-Décembre 1928, p. 522—529; R. Cobb, *Terreur et subsistances, 1793—1795*, Paris, 1965; François Furet, *La Révolution sans Terreur? Le débat des historiens du XIX-e siècle*, în „Le Débat”, Nr. 3, 1981, p. 40—54; Jean-Maurice de Montremy, *1789 et 1793, La Terreur en question*, în „L'Histoire”, Nr. 90, Juin 1986, p. 72—74; J. Guilhaumou, *La Terreur à l'ordre du jour*, în *Dictionnaire des usages socio-politiques, (1770—1815)*, fasc. 1, Paris, 1987, p. 127—160.

³ Michel Vovelle, *La mentalité révolutionnaire, Société et mentalité sous la Révolution française*, Mcssidor, Ed. Sociales, Paris, 1985, p. 218.

- ⁴ *Dictionnaire d'histoire de France Perrin*, Sous la direction de Alain Decaux et André Castelot, Librairie Academique Perrin, Paris, 1981, p. 989.
- ⁵ Vezi François Bluche, *La vie quotidienne des Français au temps de Louis XVI*, Paris, 1980; J. Robiquet, *La vie quotidienne au temps de la Révolution* Paris, 1938; Alexandrine des Écherolles, *Une famille noble sous la Terreur*, Paris, 1879; Edmond Bire, *Journal d'un bourgeois de Paris pendant la Terreur*, 4 vol. 1895-1897; Olivier Blanc, *La dernière lettre, Prisons et condamnés de la Révolution, 1793-1794*, Paris, 1984; Richard Cobb, *La mort est dans Paris, Enquête sur le suicide, le meurtre et autres morts subites à Paris au lendemain de la Terreur*, Paris 1985.
- ⁶ Jacques Godechot, *La pensée révolutionnaire, 1780-1799*, Paris, 1969.
- ⁷ Mortimer-Ternaux, *Histoire de la Terreur, 1792-1794, D'après des documents authentiques et inédites*, Tome III, Paris, 1968, p. 100.
- ⁸ François Lebrun, *La logique de la Terreur*, in „L'histoire”, Nr. 113, Juillet-Août, 1988, p. 38.
- ⁹ *Ibidem*.
- ¹⁰ E. Fleury, *Saint-Just et la Terreur*, vol. 1, Paris, 1851.
- ¹¹ François Lebrun, *op. cit.*, p. 38.
- ¹² Michel Novelle, *op. cit.*, p. 89.
- ¹³ François Lebrun, *op. cit.*, p. 38; Louis Villat, *La Révolution et l'Empire (1789-1815)*, vol. I, *Les assemblées révolutionnaires*, P. U. F., Paris, 1947, p. 275-276.
- ¹⁴ Alphonse Aulard, *La Théorie de la violence et la Révolution française*, in *Études et leçons sur la Révolution française, Neuvième Série*, Felix Alcan, Paris, 1924, p. 2, 16.
- ¹⁵ Albert Mathiez, *Revoluția franceză*, Edit. Politică, București, 1976, p. 361.
- ¹⁶ Albert Soboul, *Revoluția franceză*, Edit. Științifică, București, 1962, p. 345.
- ¹⁷ *Dictionnaire d'histoire de France*, p. 985.
- ¹⁸ Vezi pe larg Jacques Godechot, *La contre-révolution, Doctrine et action 1789-1804*, Paris, 1961; Jean-Paul Bertaud, *Les Amis du roi*, Paris, 1984; D. M. G. Sutherland, *Revolution and Counterrevolution*, London, 1985; *Un ambassadeur à la Cour de France, Le Comte de Creutz, Lettres inédites à Gustave III 1779-1780*, Ed. par Georges Mary, Paris, 1987; F. Lebrun, R. Dupuy, *Les Résistances à la Révolution*, Paris, 1987.
- ¹⁹ Guy Chaussinand-Nogaret, *Le refus de la Révolution*, in „L'histoire”, Nr. 113, Juillet-Août, 1988, p. 65.
- ²⁰ Vezi și E. Daudet, *Histoire de l'émigration pendant la Révolution française*, 3 vol., Paris, 1904-1907; Jean Vidalenc, *Les émigrés français 1789-1823*, Caen, 1923; M. Weiner, *The French Exiles, 1789-1815*, London, 1960; Due de Castries, *Le Testament de la Monarchie*, vol. III, Paris, 1962; M. Boulouiseau, *Étude de l'émigration et la vente des biens des émigrés 1792-1830*, Paris, 1963; C. B. Chaves, *A emigração francesa em Portugal durante a Revolução*, Lisboa 1984; *English Witnesses of the French Revolution*, Ed. by James Matthew Thompson, Oxford 1938; D. Jarrett, *The Begetters of Revolution, England's Involvement with France 1759-1789* London, 1973; *Britain and revolutionary France, Conflict, subversion and propaganda*, Ed. by Colin Jones, Exeter, 1983; A. v. Vivenot, *Quellen zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Österreichs während der französischen Revolutionskriege 1790-1801*, 2 vol., Wien, 1874; Jean LeFebvre, *La Révolution française vue par les allemands*, Lyon, 1986; Karl A. Roider Jr., *Baron Thugut and Austria's Response to the French Revolution*, Princeton, 1987; K. E. Dzedzula, *Rossia i Velikaia franuzskaia burjuaznaia revoluția konfa XVIII veka*, Kiev, 1972; Herr, *Espanya la revolución del siglo XVIII*, Madrid, 1975.
- ²¹ F. Bedarida, F. Crouzet, D. Johnson, *De Guillaume le Conquerant au Marché Commun, Dix siècles d'histoire franco-britannique*, Albin Michel, Paris, 1979, p. 135.
- ²² Mortimer-Ternaux, *op. cit.*, Tome VI, Paris, 1867, p. 511-546.
- ²³ François Lebrun, *op. cit.*, p. 38.
- ²⁴ Louis Villat, *op. cit.*, p. 247.
- ²⁵ Mortimer-Ternaux, *op. cit.*, Tome I, Paris, 1868, p. 8-9.
- ²⁶ Albert Mathiez, *La vie chère et le mouvement social sur la Terreur*, Tome II, Payot, Paris 1972, p. 245.
- ²⁷ Georges Belloni, *Le Comité de Sureté Générale de la Convention Nationale*, Thèse ..., Librairie Louis Arnette, Paris, 1924, p. XIX.
- ²⁸ Mona Ozouf, *War and Terror in French Revolutionary Discourse (1792-1794)*, in „Journal of Modern History”, vol. 56, December, 1984, p. 579.
- ²⁹ Mortimer-Ternaux, *op. cit.*, Tome III, p. 22.
- ³⁰ *Ibidem*, p. 39-40.
- ³¹ *Ibidem*, p. 42-43, 113.
- ³² *Ibidem*, Tome I, p. 99.
- ³³ *Ibidem*, Tome III, p. 142.

- ⁸⁴ Frédéric Bluche, *Septembre 1792, Logique d'un massacre*, Paris, 1986; Pierre Caron, *Les Massacres de Septembre*, Paris, 1935.
- ⁸⁵ Gustave Lenotre, *Les Massacres de Septembre*, Librairie Perrin, Paris, 1920, p. 238—240; vezi și Mortimer-Ternaux, *op. cit.* Tomc III, p. 539—548.
- ⁸⁶ Vezi pe larg Mantouchet, *Le gouvernement révolutionnaire*, Paris, 1912.
- ⁸⁷ Louis Villat, *op. cit.*, p. 268.
- ⁸⁸ Mortimer-Ternaux, *op. cit.*, Tomc VI, p. 206.
- ⁸⁹ Convenția a grupat 749 deputați și s-a sprijinit pe 21 comitete de lucru cu 418 membri *Ibidem*, Tomc IV, Paris, 1870, p. 457—470, 478—481.
- ⁹⁰ François Lebrun, *op. cit.*, p. 36—47.
- ⁹¹ Lista completă în Georges Belloni, *op. cit.*, p. 26—28.
- ⁹² Vezi tabelul celor 48 secțiuni ale Parisului în Mortimer-Ternaux, *op. cit.*, Tomc II, 1870, p. 417—439.
- ⁹³ Henri Calvet, *Un instrument de la Terreur à Paris, Le Comité de Salut Public ou de Surveillance du département de Paris (8 juin 1793—21 messidor an II)*, Librairie Nizet et Bastard, Paris, 1941, p. 1—5.
- ⁹⁴ Georges Belloni, *op. cit.*, p. 76—77.
- ⁹⁵ Vezi pe larg Daniel Arasse, *La guillotine et l'imaginaire de la Terreur*, Paris, 1987.
- ⁹⁶ Albert Mathiez, *La vie chère...*, Tomc II, p. 145. Lista celor judecați și condamnați la Paris, pentru speculă și fraudă, în „*Annales révolutionnaires*”, Juillet-Septembre 1917, p. 548—550.
- ⁹⁷ Louis Villat, *op. cit.*, p. 251—252.
- ⁹⁸ Jules Michelet, *Scrieri alese*, vol. II, *Istoria revoluției*, Edit. Minerva, București, 1973, p. 263—264; vezi și Berriat Saint-Prix, *La Justice révolutionnaire de Paris*, 2 vol. Paris, 1862; Wallon, *Histoire du tribunal révolutionnaire de Paris avec le journal de ses actes*, 6 vol., Paris, 1880—1882 (volumul II conține listele tuturor celor acuzați); Edit. Salignan, *La Justice en France pendant la Révolution 1791—1793*, 2 vol., Paris, 1901—1913; Jean-François Fayard, *La Justice révolutionnaire, Chronique de la Terreur*, Paris, 1987; Jacques Castelneau, *Le tribunal révolutionnaire*, Paris, 1988.
- ⁹⁹ Louis Villat, *op. cit.*, p. 248.
- ¹⁰⁰ Georges Belloni, *op. cit.*, p. 325—327; Albert Mathiez, *La vie chère*, Tomc II, p. 25; Louis Villat, *op. cit.*, p. 253. Vezi și H. Wallon, *Les représentants en mission et la justice révolutionnaire dans les départements en l'an II*, 5 vol., Paris, 1889—1890.
- ¹⁰¹ François Lebrun, *op. cit.*, p. 38.
- ¹⁰² *Ibidem*.
- ¹⁰³ Vezi pe larg R. Cobb, *Les armées révolutionnaires instrument de la Terreur dans les départements, (avril 1793—floréal an II)*, 2 vol. Paris, Le Haye, 1961—1963;
- ¹⁰⁴ Vezi și Alphonse Aulard, *Le christianisme et la Révolution française*, Paris, 1925; Benjamin Bois, *Les fêtes révolutionnaires à Angers, De l'an II à l'an VII (1793—1799)*, Thèse..., Paris, 1929.
- ¹⁰⁵ Louis Villat, *op. cit.*, p. 248.
- ¹⁰⁶ Textul legii în Georges Belloni, *op. cit.*, p. 67—68.
- ¹⁰⁷ Louis Villat, *op. cit.*, p. 249.
- ¹⁰⁸ *Ibidem*.
- ¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 255.
- ¹¹⁰ *Ibidem*, p. 255—256.
- ¹¹¹ *Ibidem*, p. 258.
- ¹¹² René Sédillot, *Le coût de la Révolution française*, Librairie Académique Perrin, Paris, 1987, p. 29; vezi și O. Festy, *Les mouvements de la population française du début de la Révolution au Consulat*, în „*Annales Historiques de la Révolution française*”, 1955; M. Reinhard, *Étude de la population pendant la Révolution et l'Empire*, Paris, 1961; Eadem, *Contributions à l'histoire démographique de la Révolution française*, Paris, 1962.
- ¹¹³ Michel Vovelle, *La chute de la monarchie, 1787—1792*, Edit. du Seuil, Paris, p. 4, 1972, harta din figura 8.
- ¹¹⁴ René Sédillot, *op. cit.*, p. 30; Michel Vovelle, *La chute...*, p. 54.
- ¹¹⁵ Pierre Guillaume, Jean-Pierre Poussou, *Démographie et histoire*, Armand Colin, Paris, 1970, p. 121.
- ¹¹⁶ Marcel Reinhard, André Armengaud, Jacques Lupaquier, *Histoire générale de la population mondiale*, Edit. Montchrestien, Paris, 1968, p. 291.
- ¹¹⁷ Albert Soboul, *op. cit.*, p. 345.
- ¹¹⁸ François Lebrun, *op. cit.*, p. 39.
- ¹¹⁹ Jean-François Fayard, *op. cit.*, p. VII.

- ⁷⁰ Georges Sangnier, *La Terreur dans le district de Saint-Pol, août 1792-9 thermidor an II*, Thèse, vol. II, Chez l'auteur, Blangermont, 1938, p. 255-260, 273-281.
- ⁷¹ *Ibidem*, vol. I, p. 419-420.
- ⁷² François Lebrun, *op. cit.*, p. 37.
- ⁷³ Albert Soboul, *op. cit.*, François Lebrun, *op. cit.* : Frédéric Bluche, *op. cit.*
- ⁷⁴ Gustave Lenotre, *Le Tribunal Révolutionnaire (1792-1795)*, Librairie Perrin, Paris, 1910, p. 54.
- ⁷⁵ Mortimer-Ternaux, *op. cit.*; Tome III, p. 295-296.
- ⁷⁶ Albert Soboul, *op. cit.*, p. 231.
- ⁷⁷ Mortimer-Ternaux, *op. cit.*, Tome III, p. 548; Gustave Lenotre, *Le Tribunal*, p. 54; Albert Soboul, *op. cit.*, p. 231; Frédéric Bluche, *op. cit.*, p. 17.
- ⁷⁸ François Lebrun, *op. cit.*, p. 39.
- ⁷⁹ *Ibidem*.
- ⁸⁰ Mortimer-Ternaux, *op. cit.*, Tome VII, Paris, 1869, p. 417-418.
- ⁸¹ François Lebrun, *op. cit.*, p. 39.
- ⁸² *Ibidem*.
- ⁸³ *Actes du tribunal révolutionnaire*, Recueilles et commentés par Gerard Walter, Mercure de France, Paris, 1986, p. XXXI.
- ⁸⁴ François Lebrun, *op. cit.*, p. 39; Jean-François Faÿard, *op. cit.*, p. 85.
- ⁸⁵ Vezi pe larg Sauzay, *Histoire de la persécution révolutionnaire dans le département du Doubs*, 10 vol., Besançon, 1861-1879; Devet, *Saint-Etienne sous la Terreur*, Saint-Etienne, 1890; Lecesne, *Arras sous la Révolution*, 3 vol., Arras, 1882; H. C. Johnson, *The Midi in Révolution, A Study of Regional Political Diversity 1789-1793*, Princeton, 1986; P. M. Jones, *The Peasantry in the French Revolution*, Cambridge, 1989; J. Martray, *La Bretagne dans la Révolution française, Une passion déçue*, Paris, 1985.
- ⁸⁶ François Lebrun, *op. cit.*, p. 41.
- ⁸⁷ *Ibidem*; J. J. Brégeon, *Carrier et la terreur nantaise*, Paris, 1987.
- ⁸⁸ François Lebrun, *op. cit.*, p. 41.
- ⁸⁹ *Ibidem*, p. 42. Vezi pe larg M. Faucheux, *L'insurrection vendéenne de 1793, Aspects économiques et sociaux*, Paris, 1964; Jean Huguet, *Un cœur d'étoffe rouge, France et Vendée 1793, Le mythe et l'histoire*, Paris, 1985; Alain de Wismes, *Histoire de la Vendée*, Paris, 1985.
- ⁹⁰ Vezi și F. Kermina, *Les dernières charrettes de la Terreur*, Paris, 1988.
- ⁹¹ Michel Vovelle, *La mentalité*, p. 90.
- ⁹² *Ibidem*, p. 88.
- ⁹³ Georges Belloni, *op. cit.*, p. 463-464, 476.
- ⁹⁴ Louis Villat, *op. cit.*, p. 285.
- ⁹⁵ Albert Soboul, *op. cit.*, p. 345.
- ⁹⁶ Donald Greer, *The Incidence of Terror during the French Revolution*, Harvard, 1935, p. XXVII.
- ⁹⁷ *Ibidem*.
- ⁹⁸ *Dictionnaire d'histoire de France*, p. 985.
- ⁹⁹ François Lebrun, *op. cit.*, p. 42.
- ¹⁰⁰ Michel Mourre, *Dictionnaire encyclopédique de l'histoire*, Tome T-Z, Bordas, Paris, 1978, p. 4432.
- ¹⁰¹ René Sédillot, *op. cit.*, p. 23-24.

LA TERREUR RÉVOLUTIONNAIRE EN FRANCE (1792-1794) ENTRE EXAGÉRATION ET RÉALITÉ. NOUVEAUX POINTS DE VUE

Résumé

Les transformations révolutionnaires opérées dans la structure de la société européenne, où les événements de 1789-1794 en France ont joué un rôle décisif, ont inclut des moyens violents dont l'impact exercé sur le corps démographique et les mentalités a eu des conséquences importantes. L'auteur, faisant fond sur un riche matériau documentaire, se propose

cette fois-ci de dire la vérité sur la Terreur dans le cadre de la révolution bourgeoise de France. Ce sujet a constitué l'objet d'une ancienne préoccupation des contemporains et des chercheurs et a représenté un moyen de défendre les conquêtes de la révolution face au danger intérieur et extérieur. Élevée au rang de politique officielle du gouvernement révolutionnaire dans le domaine économique, politique, militaire et moral, la Terreur fut promue par l'entremise de la structure institutionnelle et du cadre législatif révolutionnaire. Elle fut employée pour freiner les mouvements contre-révolutionnaires intérieurs et extérieurs également; ses effets se reflétèrent dans des attitudes qui relèvent l'extrémisme et les excès. Cependant ses conséquences démographiques sont surprenantes non seulement en ce qui concerne le nombre des victimes, en général modéré, mais notamment leur origine sociale. Paradoxalement, ce fut le tiers état qui paya le tribut le plus cher en victimes, non la noblesse et le clergé comme on s'attendrait, à cause de la politique jacobine qui voulait contrôler le pouvoir politique dans le contexte de l'augmentation du mécontentement populaire provoqué par la hausse du prix du pain, la spéculation et le recèlement des céréales, des aliments et des produits de première nécessité, l'inflation galopante et le spectre de la trahison permanente. Décidément, les victimes de la Terreur ont péri non seulement sur l'échafaud, mais aussi dans les prisons ou à cause de la misère et de la famine. Or il est difficile d'en dégager le nombre exact.

REVOLUȚIA FRANCEZĂ ȘI LUMEA HISPANICĂ

EUGEN DENIZE

Ultimele decenii ale secolului XVIII și prima jumătate a secolului XIX constituie, după opinia noastră, o epocă revoluționară la scara istoriei universale. Ea începe în 1773, o dată cu revoluția celor treisprezece colonii engleze din America de Nord și se încheie cu revoluțiile din 1848. Acum burghezia desfășoară bătălia finală pentru preluarea puterii politice, pentru cucerirea independenței naționale, acolo unde era cazul, pentru impunerea sistemului său economic și politic, a valorilor sale morale și spirituale în Europa, în cele două Americi și cu tendințe de extindere la nivelul întregii planete. Considerăm că aceasta perioadă de avânt revoluționar al burgheziei are ca limită maximă anul 1848, deoarece în acest an se desfășoară, pe străzile Parisului, prima confruntare deschisă dintre ea și proletariat, iar apariția *Manifestului Partidului Comunist*, datorat lui Marx și Engels, marchează preluarea de către clasa muncitoare a rolului de principală forță purtătoare a progresului social și istoric.

În cadrul celor trei sferturi de veac ale acestei epoci, revoluția burgheză din Franța a avut un rol de cea mai mare importanță. Ea a reprezentat unul din momentele de cotitură al istoriei universale, atunci când anumite procese istorice devin ireversibile. Prin loviturile pe care le-a dat vechiului regim, feudalității, ea a făcut imposibilă orice încercare de revenire la situația anterioară anului 1789. Impactul și ecourile revoluției franceze asupra Europei și a Lumii Noi au fost rapide, puternice și de durată¹. Idealurile proclamate de ea nu au mai putut fi distruse de forțele reacționare chiar dacă înfăptuirea lor a putut fi finată pentru un timp.

Influența revoluției franceze, atât ideologică, cât și pe planul faptelor, a fost puternică, dar ea s-a manifestat diferit de la țară la țară, în funcție de condițiile concret-istorice. Intensitatea cu care ea a fost recepționată sub aspectul timpului, al spațiului și al profunzimii transformărilor economice, sociale, politice și cultural-ideologice pe care le-a provocat, a fost determinată, evident, de amploarea ei ca eveniment istoric singular, dar în primul rând și înainte de orice de condițiile interne specifice fiecărei țări unde ea și-a făcut simțită influența. Semnificativ în acest sens este cazul Spaniei și al imperiului său colonial din America.

Pentru a descifra sensurile și amploarea pe care a avut-o influența revoluției franceze în lumea hispanică este necesară o triplă abordare a problematicii și anume: antecedentele, impactul pe termen scurt și cel pe termen lung. De asemenea nu trebuie pierdute din vedere asemănările, dar mai ales deosebirile dintre Spania și coloniile sale de peste Atlantic. De fapt însăși ruptura dintre metropolă și colonii, rezultat incontestabil al unei profunde necesități istorice, a avut loc sub semnul influenței pe termen lung a revoluției franceze.

În ceea ce privește Spania, țară vecină cu Franța, unde ecoul revoluției de la nord de Pirinei s-a făcut simțit aproape imediat, trebuie scoase în evidență câteva aspecte deosebit de importante: Dezvoltarea acestei țări, anterioară anului 1789, a fost în multe privințe asemănătoare cu cea din Franța, dar în multe altele foarte deosebită.

Astfel, și în Spania secolul XVIII a fost marcat de direcțiile de gândire și acțiune specifice iluminismului. Deși mai târziu ca în Franța,² iluminismul spaniol începe să se manifeste în primele decenii ale secolului fiind strâns legat de politica de refacere a țării inițiată de consilierii francezi ai lui Filip V,³ efectele sale făcându-se simțite și în America spaniolă⁴. Apogeul iluminismului spaniol se plasează însă în timpul domniei lui Carol III (1759—1788)⁵. Acesta, înconjurat de o puternică echipă de sprijinitori ai absolutismului luminat, printre care s-au aflat Aranda, Floridablanca, Campomanes și Jovellanos, deși a avut realizări limitate, a pus totuși bazele absolut necesare pentru toate reformele din secolul XIX, reforme privitoare la administrație, agricultură, învățământ, biserică etc.⁶.

Trebuie subliniat de asemenea și faptul că ideologia iluministă franceză, în ciuda eforturilor inchiziției, a reușit să pătrundă destul de adânc în societatea și cultura spaniolă. Voltaire, Montesquieu și Rousseau au fost prezenți în Spania secolului XVIII în două sensuri. Pe de o parte prin interesul legitim pe care-l provocau scrierile lor în spiritele libere și curioase, iar pe de altă parte în măsura în care aceleași conjuncturi, în două țări vecine, produc, dacă nu aceleași efecte, cel puțin asemănări în reacțiile intelectuale⁷. Aproape toți exponenții iluminismului spaniol au avut legături cu cultura franceză a vremii,⁸ dar nu este mai puțin adevărat că influența acesteia a fost trecută prin filtrul propriei lor personalități și a condițiilor specifice Spaniei. Față de ideologia iluministă franceză, combativă și revoluționară, cea spaniolă este mai istoricistă și mai temperată.⁹ Această caracteristică a fost în același timp și o consecință, dar și o cauză a eșecului revoluției burgheze în Spania.

Paradoxul guvernării luminate a lui Carol III a fost acela că ea trebuia să se sprijine pe o opinie publică dominată de privilegiați pentru a combate tocmai anumite privilegii. Una din formele de mobilizare ale acestei opinii publice au fost așa-numitele *Societăți economice ale prietenilor țării*, care încep să apară din 1763.¹⁰ Deși acestea nu au reușit să pătrundă decît foarte slab în clasele productive ale societății — țărănimia, meșteșugarii, mica burghezie nu le frecventează aproape deloc¹¹ — ele au contribuit de o manieră importantă la bunăstarea economică a populației, reducînd relativ puterea bisericii și a aristocrației funciare. Dezvoltarea economică a țării a fost impulsivă prin învățământ și legislație. *Societățile* au pus accentul pe predarea științelor și învățarea meseriilor în cadrul procesului educațional. Au încercat să realizeze o mai echitabilă distribuire a pămîntului și a veniturilor, o mai mare mobilitate socială.¹² Au impulsivat incontestabil dezvoltarea economică și socială viitoare a Spaniei.

Iluminismul spaniol, în ciuda eforturilor de a crea o elită intelectuală, mai ales prin intermediul *Societăților* amintite mai sus, a rămas patronat de stat și s-a concentrat într-o elită administrativă. Burghezia spaniolă care începe să se invească peste tot are o acțiune economică, practică. Din punct de vedere ideologic și politic ea nu poate întreprinde încă nimic. Personalul luminat al lui Carol III provenea din mica nobilime,

dintr-o modestă oligarhie urbană, autoritară, reformatoare, dar nu revoluționară, și din această cauză absolutismul său luminat a fost un fel de tratament preventiv împotriva revoluției burgheze¹³. Iluminismul spaniol nu a fost, decît în mică măsură, produsul unei burghezii, fapt pentru care el nu a reușit să creeze o burghezie după imaginea celei franceze. Dacă adaptarea Spaniei la realitățile capitaliste, burgheze, s-a dovedit a fi dificilă aceasta s-a datorat faptului că ea moștenea din trecut o multitudine de structuri sociale, economice și politice regionale ale căror probleme nu puteau fi rezolvate printr-o singură soluție.

Această evoluție istorică, deosebită în multe privințe de cea din Franța, nu a împiedicat totuși ca spre sfîrșitul anilor '80 faza inițială a iluminismului spaniol să fie epuizată, apărînd în același timp posibilitatea unei noi faze, de ruptură radicală cu trecutul, care pune în cauză însăși bazele autorității monarhice și schița chiar ideea suveranității populare. În acest moment revoluția franceză a provocat criza statului spaniol așa cum fusese el restaurat în secolul XVIII, distrugînd unul din principalele puncte de sprijin ale iluminismului spaniol și anume, necesitatea impulsului venit din partea unei monarhii luminate pentru a reforma o societate arhaică. Blocul iluminist reformator se dezintegrează, o parte din exponenții săi, în frunte chiar cu primul ministru Floridablanca, se retranșează pe poziții conservatoare, contrarevoluționare, în timp ce o altă parte, formată mai ales din intelectuali tineri, se radicalizează¹⁴.

Ajunși la acest punct al analizei noastre trebuie să aducem în discuție problema impactului pe termen scurt al revoluției franceze asupra Spaniei, impact care se face simțit între 1789 și 1795, pînă la încheierea păcii de la Basel. De la început trebuie să arătăm că raporturile dintre conjunctură, structură și revoluție sînt deosebit de complexe în Spania secolului XVIII. Dezvoltarea economică incontestabilă, de origine colonială, dintre 1750 și 1792¹⁵, crează burghezii locale, dar fără ca acestea să se simtă revoluționare. Criza veniturilor din 1774—1788 care anunță revoluția franceză există și în Spania, dar mult atenuată. Criza alimentară din 1788—1789, decisivă în Franța, provoacă în Spania, ca incident major „revolta piinii” de la Barcelona.¹⁶ Nici cîronologic și nici geografic nu există coincidență între mișcările populare împotriva mizeriei și dorința noii clase în ascensiune, a burgheziei, de a prelua puterea.

Aceasta este însă o analiză făcută din perspectivă istorică. Pentru contemporani lucrurile apăreau într-o lumină cu totul diferită, ceea ce este demonstrat de însăși teama puternică resimțită de monarhia și guvernul spaniol la aflarea evenimentelor din Franța. Era sau nu îndreptățită această temă? În mare măsură răspunsul este afirmativ.

În Spania anilor 1789—1795 situația devenise preocupantă, îngrijorătoare, pentru autorități. Prețurile cunosc o creștere tot mai accentuată începînd din 1775,¹⁷ în timp ce creșterea salariilor rămîne cu mult în urmă¹⁸. În ciuda reformelor și a progreselor economice, situația maselor populare era foarte dificilă în Spania absolutismului luminat, așa cum o arată și constatările unor contemporani, ca cele ale lui Arroyal¹⁹ și Cabarrús,²⁰ implicați direct în politica iluministă a curții de la Madrid.

Din toate aceste cauze revoluția franceză a făcut ca monarhia spaniolă să devină, după expresia lui P. Vilar, „mai despotică și mai puțin luminată”.²¹ Chiar în mai 1789 curtea de la Madrid a fost speriată de difu-

zarea unui pamflet sedicios, tipărit la Florența cu ajutorul bancherului Salucci, și de descoperirea unui vast complot pentru înlăturarea de la putere a lui Floridablanca. ²² Acesta, în calitate de șef al guvernului, deși era unul din principalii promotori ai ideilor iluministe în Spania, devine adeptul unor măsuri extraordinare pentru a se împiedica, după propriile sale cuvinte „... răspîndirea printre noi a seminței otrăvitoare, asemănătoare cu aceea care a produs acea monstruoasă ridicare” (revoluția franceză — n.n.). ²³ Gravitatea evenimentelor declanșate în Franța de revoluția din 1789 era o amenințare pentru stabilitatea țărilor cu baze social-politice asemănătoare, țări printre care se număra și Spania, care, în plus, era guvernată de o familie înrudită cu familia regală franceză. ²⁴ Pericolul era real și explică măsurile luate de autorități, măsuri care nu au putut însă opri pătrunderea ideilor revoluționare și creșterea spiritului al maselor.

Astfel, Floridablanca a adoptat măsuri printre cele mai stricte din întreaga Europă. Începînd din 1790, guvernul, sprijinit de inchiziție, a dezlănțuit o adevărată prigoană împotriva cărților și publicațiilor franceze ²⁵ și a rechemat pe toți spaniolii aflați în Franța. ²⁶ A fost întărită paza la frontiere și controlul în porturi, toți străinii, inclusiv clerul catolic emigrat din Franța, ²⁷ au fost puși sub o strictă supraveghere și li s-a cerut să presteze un jurămint de fidelitate față de rege și față de biserica catolică, ²⁸ iar la 24 februarie 1791 au fost interzise toate ziarele, cu excepția celor oficiale. ²⁹ De asemenea Floridablanca nu a ezitat să trimită mai multe note dure și amenințătoare Adunării Naționale franceze. ³⁰ Dar toate aceste măsuri nu au putut împiedica înlăturarea sa de la putere, survenită în 1792 ca urmare și a presiunilor ambasadorului francez Jean François de Bourgoing, ³¹ și nici răspîndirea ideilor radicale în rîndurile maselor populare și ale intelectualității care critica societatea spaniolă a vremii.

Pe de o parte masele populare încep să se agite tot mai mult, iar pe de altă parte, în anii 1791 și 1792, influența echilibrată a lui Montesquieu asupra unei părți a intelectualității spaniole a cedat locul în fața exaltării romantice și radicale a lui Rousseau. ³²

În 1789, „revolta pîinii” de la Barcelona, amintită mai sus, și teama de o posibilă repetare a evenimentelor din Franța au determinat pe regele Carol IV să scurteze la maximum lucrările Cortesurilor convocate tocmai pentru a-i jura credință lui și moștenitorului tronului. ³³ Tot acum *Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului* începe să circule în Spania în copii manuscrise ³⁴. Peste doi ani, în 1791, pe lângă pericolul declanșării unei răscoale a lucrătorilor textiliști din Valencia, ³⁵ încep să apară afișe anonime de inspirație revoluționară la Oviedo, Gijón, Zaragoza și Madrid. ³⁶

Anul 1792 a marcat o intensificare a propagandei revoluționare în Spania, propagandă datorată fie francezilor, fie spaniolilor refugiați în Franța. Astfel, la 1 februarie, ambasadorul Spaniei la Torino, López de Ulloa, anunța că Semonville, consulul francez din Genova, tipărise în spaniolă un manifest incendiar destinat a provoca o ridicare revoluționară în Spania, manifest ce trebuia introdus prin Catalonia. ³⁷ Ceva mai tîrziu, León de Arroyal, a lansat manifestul *Pan y toros*, în care cere egalitate, fraternitate și toleranță, suprimarea cenzurii și a inchiziției, ³⁸ iar girondinul Condorcet trimite și el un faimos manifest, intitulat *Avis aux Espagnols*. ³⁹ Pe baza manifestului lui Condorcet, José Marchena elaborează,

la sfârșitul anului, un altul, intitulat *A la nación española* în care îi cheamă pe spanioli să distrugă inchiziția și să imite „sublima” revoluție din Franța.⁴⁰

Această propagandă nu a rămas fără consecințe. În 1793 are loc o răscoală la Almodóvar del Campo, iar la 15 august același an, la Torrecilla de Alesanco, revoluția franceză a fost aclamată în mod deschis.⁴¹ De asemenea, încă din martie, exista la Madrid un club clandestin care avea legături, prin Bayonne, cu Convenția girondină.⁴²

Interesantă de urmărit este și situația emigranților revoluționari spanioli din Franța. Grupul lor era divizat în două curente. Unul condus de José Marchena și José Hevia, considera că revoluția spaniolă trebuie înfăptuită de Cortesuri, iar celălalt, condus de Vicente María Santibáñez dorea alegerea unei reprezentanțe naționale, situându-se prin aceasta mult mai aproape de ideile republicane franceze⁴³.

Momentul cel mai important al influenței pe termen scurt a revoluției franceze în Spania l-a constituit însă, fără nici o îndoială, tentativa revoluționară a lui Juan Mariano Picornell. Acesta, aflat în legătură cu Convenția Națională franceză, a încercat, în februarie 1795, să realizeze o ridicare revoluționară a maselor care să ducă la proclamarea republicii.⁴⁴ Eșecul său, coroborat cu eliminarea iacobinilor de pe scena politică franceză, pune capăt, pe termen scurt, influenței revoluționare franceze. Dar influența pe termen lung abia acum începe să se manifeste și ea a fost posibilă numai datorită transformărilor care au avut loc la toate nivelurile societății spaniole.

Autoritatea tradițională monarhică, specifică vechiului regim de sorginte feudală, încarnată în persoana unui rege incapabil, Carol IV, condus de un favorit la fel de incapabil, Manuel Godoy, dă semne tot mai evidente de oboseală. Politica externă, presărată numai cu eșecuri ce culminează cu dezastrul de la Trafalgar, este un exemplu elocvent în acest sens. Consecința ei este subordonarea tot mai strictă a Spaniei față de Franța lui Napoleon. Pe plan intern se mai fac anumite tentative de a continua reformele lui Carol III,⁴⁵ dar așteptările nu se implinesc.

În același timp, deși iacobinismul a avut un ecou redus în Spania⁴⁶, din ce în ce mai puternică a devenit ideea introducerii unei monarhii constituționale, care să limiteze practic puterea regelui. Această idee avea la baza teoriile lui Montesquieu și Rousseau, dar și o tradiție locală, inițiată de lucrarea lui Martínez Mariano, *Teoría de las Cortes*, care susținea că Habsburgii au fost aceia care au suprimat drepturile și privilegiile spaniole.⁴⁷

Societatea spaniolă era pregătită deci pentru un proces de transformări revoluționare, invazia napoleoniană din 1808 fiind tocmai evenimentul care l-a declanșat. Adevărata revoluție spaniolă a avut loc între 1808 și 1814, în anii grei ai războiului împotriva invadatorilor la nord de Pirinei. Acum, Spania vechiului regim dispare, principiile catolice și monarhice se părăbușesc, iar poporul pătrunde cu putere în viața politică a țării.⁴⁸ Revoluția a fost în primul rând, nu trebuie pierdut din vedere acest aspect, rezultatul maturizării condițiilor interne, specifice societății spaniole, dar nu poate fi neglijată nici influența pe termen lung a ideilor generoase ale revoluției franceze, cu toate că aceasta s-a făcut împotriva francezilor deveniți ocupanți.

În zona rămasă liberă, juntele și Cortesurile, formate din delegați și deputați care, sub aspect social și ideologic, sînt foarte apropiați de așa-numiții *afrancesados*,⁴⁹ deveniți însă acum colaboraționiști cu forțele de ocupație, pun bazele unei monarhii parlamentare. Expresia cea mai clară a acestei evoluții a constituit-o Constituția adoptată în 1812 de Cortesurile de la Cádiz.

Întrunite în 1810, Cortesurile de la Cádiz se deosebeau radical de cele din 1789, ultimele ale vechiului regim. Ele nu mai reprezentau o structură socială de stări, iar deputații aleși exprimau voința întregii națiuni și aveau împuterniciri ample și extinse la orice fel de problemă.⁵⁰ Între cele două Cortesuri a intervenit revoluția franceză care a influențat mult și Constituția din 1812,⁵¹ dar aceasta numai pentru că în Spania existau elementele necesare unei astfel de evoluții.

Spiritul și ideile celor care și-au pus amprenta pe Constituția din 1812 erau republicane, deși ei pretindeau că doresc doar să limiteze puterile monarhiei.⁵² Principalele ei prevederi, cum ar fi lichidarea privilegiilor locale, ecleziastice și aristocratice, a breslelor și a Mesteii, egalitatea civilă, libertatea personală, dreptul la proprietate, erau inspirate de constituția franceză din 1791 dar, în același timp, erau și moștenii directe de la echipa iluministă a lui Carol III.⁵³ Ea proclama suveranitatea națiunii și prevedea o separare clară a puterilor în stat. Cei care au elaborat-o au dorit să creeze cadrul legal pentru o societate burgheză. Printr-o complicată combinație de vot universal și indirect au încercat să dea puterea burgheziei, considerată a fi un adevărat regulator social al celorlalte clase. Dar eșecul acestei tentative și evoluția ulterioară a evenimentelor din Spania depășesc cadrul influenței revoluției franceze.

De aceea, întorcîndu-se în timp, ne vom fixa atenția asupra felului în care și cealaltă parte a lumii hispanice, de fapt cea mai mare ca suprafață și populație, America spaniolă, a fost influențată de revoluția franceză.

Și aici, la fel ca în cazul Spaniei, există condițiile necesare care fac posibilă influența iluminismului francez și a gândirii franceze prerevoluționare, influența revoluției franceze pe termen scurt, dar mai ales pe termen lung, în timpul revoluției de eliberare din 1810—1826. Spre deosebire însă de Spania, influența iluminismului și a ideologiei revoluționare franceze s-a făcut, într-o anumită măsură, prin intermediul metropolei, ceea ce și-a pus amprenta asupra recepționării ei de către structurile economice, sociale, politice și cultural-ideologice. Influența directă și cea indirectă a revoluției franceze s-a făcut simțită de fapt în proporții aproximativ egale. Dar indiferent de caracterul și de intensitatea ei, ea a putut fi recepționată numai datorită condițiilor interne, proprii Americii spaniole, condiții care au stat la baza declanșării revoluției de eliberare națională în 1810.

Oprindu-ne pe scurt asupra acestor condiții trebuie remarcat că ele au fost atît de natură materială, cît și de natură ideologică. Politica iluminist-reformatoare a lui Carol III și-a făcut simțite efectele și în America spaniolă. Reformele aplicate aici au fost determinate de faptul că o administrație ineficace nu aducea veniturile necesare apărării imperiului și în dorința de a întări pozițiile comerciale ale Spaniei, asaltate de tot mai mulți rivali.⁵⁴ Viața economică a cunoscut importante progrese, secolul XVIII fiind cel mai prosper de pînă atunci pentru America spaniolă.⁵⁵ Între 1740 și 1790 ea își dublează teritoriile, ajungînd la peste opt

milioane de km² și la o populație de aproximativ 18 milioane de locuitori,⁵⁶ rivalizând în întindere și bogăție cu imperiul britanic.⁵⁷

Dar, paradoxal la prima vedere, aceste reforme de tip iluminist au avut un efect neașteptat pentru coroana spaniolă, contribuind la precipitarea prăbușirii imperiului său colonial.⁵⁸ De pe urma reformelor a profitat cel mai mult marea proprietate agrară; ea se dezvoltă ca producătoare de mărfuri, orientată către piețele externe. Aristocrația locală își întărește pozițiile și legăturile cu capitalul comercial străin, mai ales englez și nord-american și aspiră la „liberalizarea” integrală a comerțului exterior.⁵⁹ Când metropola va refuza acest lucru ea va trece la preluarea directă a puterii și, deci, la dobândirea independenței.

Dacă sub aspect material America spaniolă era pregătită pentru a recepționa influența revoluției franceze și pentru a trece la înfăptuirea propriei sale revoluții, trebuie spus că ea era pregătită și sub aspect ideologic. În contrast cu „legenda neagră” antispaniolă, America Latină nu era înainte de 1810 o regiune a obscurantismului și a intoleranței religioase. Inchiziția continua să existe dar puterea ei era numai umbra celei din trecut.⁶⁰ La sfârșitul secolului XVIII exponenții societății coloniale se considerau reprezentanți ai iluminismului și Alexander von Humboldt le dădea dreptate.⁶¹

Iluminismul hispano-american a fost rezultatul influenței iluminismului european, spaniol, francez, englez, și a celui nord-american,⁶² dar și al tradiției juridice autohtone, foarte puternică.⁶³ Curînd însă iluminismul viceregilor și al birocrăției coloniale, identificat pe deplin cu absolutismul luminat, a intrat în contradicție într-o măsură tot mai mare cu iluminismul aristocrației creole care avea aceleași origini, dar care se va separa de absolutism și, implicit, de dominația colonială.⁶⁴ Iluminismul acestei aristocrații, deși își propunea să mențină neschimbate structurile sociale, avea ca principal obiectiv dobândirea independenței politice și a promovat, în consecință, o gândire politică mult mai radicală decît cea spaniolă din anii 1808—1814 și 1820—1823.⁶⁵ De asemenea nu trebuie uitat faptul că, spre deosebire de Franța, în America Latină exponenții iluminismului au fost accia care au făcut și revoluția.⁶⁶

Este de necontestat faptul că în cea de a doua jumătate a secolului XVIII intelectualitatea latinoamericană cunoaște o puternică dezvoltare.⁶⁷ Ea este influențată de ideile lui Voltaire, Montesquieu, Rousseau și ale enciclopediștilor,⁶⁸ pe care le preia și prelucreză în funcție de situația concretă a spațiului american. Astfel, intelectuali ca ecuadorianul Eugenio Espejo, ca mexicanii J. Fernández Lizardi, Ignacio Bertolache, José Antonio Alzate, ca venezueleanul Simón Rodríguez, ca argentinienii Mariano Moreno și Juan Hipólito Vieytes își intensifică criticile la adresa regimului colonial. Ei, și mulți alții, aduc în discuție probleme referitoare la necesitatea unor transformări economice, sociale și politice și propagă idei republicane și anticlericale.

Simultan cu această efervescență ideologică, are loc și o intensificare a luptei revoluționare a maselor populare care pătrund, cu tot mai multă putere, pe scena istoriei.⁶⁹ De la mijlocul secolului XVIII se dezlănțuie o adevărată avalanșă de mișcări și răscoale antispaniole, multe din ele avînd și un pronunțat caracter social. Astfel de răscoale au loc în Perú (1741),⁷⁰ Mexic (1742),⁷¹ Venezuela (1749),⁷² Quito (1765),⁷³ din nou

Mexic (1766),⁷⁴ Chile (1776 și 1782), condusă de Antonio Gramusset și Andrés Bello,⁷⁵ Peru (1780—1781), condusă de Tupac Amariú,⁷⁶ Noua Granadă (1781—1783), condusă de Juan Berbeo.⁷⁷

În fața acestui val crescând de nemulțumire monarhia spaniolă, depășită de evenimente, nu a reușit să răspundă decît prin represii și prin adoptarea unor măsuri, în spiritul absolutismului luminat, care nu veneau decît parțial în întîmpinarea revendicărilor locuitorilor din colonii. Orice măsuri mai radicale, ca cele propuse de Aranda, în 1783, și reluate de Godoy, în 1803, au fost respinse în totalitate.⁷⁸ În această situație s-au creat condițiile necesare pentru intensificarea luptei revoluționare pînă la deznodămîntul ei victorios, la fel ca și pentru recepționarea influenței revoluției franceze atît pe termen scurt cît și pe termen lung.

Pe termen scurt, impactul revoluției franceze, deși ceva mai tirziu decît în Spania, s-a făcut totuși simțit foarte repede. Fiecare dintre aspectele revoluției franceze a găsit în America Latină, foarte aproape de eliberare, un ecou amplu și multiplu. Nu numai cercurile aristocrației și ale intelectualității creole, ci de asemenea numeroase elemente din rîndurile maselor populare, indo-metise sau negro-mulatre, au suferit influența evenimentelor franceze. Generația anului 1810 va acuza în toate ideile și actele sale o reacție, pozitivă sau negativă, față de noile valori ideologice provenind din Franța.⁷⁹

Probabil chiar din 1789 America spaniolă a luat cunoștință de evenimentele revoluției franceze,⁸⁰ ceea ce explică și adoptarea primelor măsuri oficiale, impuse de însuși Floridablanca, la 18 septembrie și 1 octombrie acest an, măsuri care interziceau și punerea în circulație a scrierilor „subversive” sau a informațiilor asupra evenimentelor din Franța.⁸¹ În anii care au urmat autoritățile coloniale au încercat să limiteze influența revoluției franceze prin adoptarea unei întregi game de asemenea măsuri restrictive. Astfel, în 1790, în Mexic, viceregele Revillagigedo interzice cărțile considerate periculoase și reactivează inchiziția,⁸² în Peru sînt adoptate măsuri asemănătoare,⁸³ iar în Río de la Plata se interzice și cumpărarea sclavilor negri din coloniile franceze din Caraibi.⁸⁴ În 1793, în Peru, viceregele Lemos inițiază ziarul „Gaceta de Lima” cu scopul de a contracara informațiile alarmante venite din Franța, inițiază o poliție secretă care trebuia să împiedice orice acțiune revoluționară și să țină sub observație toate persoanele străine venite după 1790 și interzice chiar și jocul de pelotă pentru a evita astfel adunările publice.⁸⁵ În septembrie 1794, guvernatorul din Santo Domingo, Joaquin Gacia, a ordonat să fie aplicată pedeapsa cu moartea tuturor acelor care întrețineau corespondență cu dușmanii coroanei.⁸⁶

Dar în ciuda acestor măsuri influența revoluției franceze nu a putut fi oprită, cauza principală fiind, după opinia noastră, aceea că societatea colonială, la toate nivelele sale, era pregătită pentru propria ei revoluție. Astfel, în 1791, contele de Liniers a tradus, la Buenos Aires, un buletin al ultimelor evenimente din Franța, a cărei difuzare nu a putut fi împiedicată.⁸⁷ În 1794, Antonio Nariño a tradus, la Bogotá, *Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului*,⁸⁸ Juan Javier de Arambide și Tomás Cardozo au tradus, la La Guaira, în Venezuela, o parte din manifestul pe care Convenția Națională de la Paris l-a adresat tuturor națiunilor,⁸⁹ iar panegirice ale guvernului francez au fost afișate pe monumentele publice din Mexico.⁹⁰ În

1795, în provincia Coro, din Venezuela, s-a declanșat o puternică răscoală a negrilor și mulatrilor, condusă de José Leonardo Chirino care a declarat că dorea să introducă „legea francezilor”.⁹¹ Peste doi ani, în 1797, tot aici, are loc o conspirație republicană, inițiată de revoluționarul spaniol Picornell și condusă de Manuel Gual și José María España,⁹² iar în decembrie același an autoritățile coloniale interzic circulația broșurii *Derechos del Hombre y del Ciudadano*, trimisă în 729 de exemplare, din Guadalupe, de același Picornell.⁹³ În Mexic, în 1797 se înființează Comitetul Național American, iar în 1798 și 1799 au loc conspirații cu caracter republican și anticolonial.⁹⁴

Din cele arătate pînă aici se observă că influența pe termen scurt a revoluției franceze a fost importantă, dar ea nu s-a putut transforma în declanșatorul necesar pentru începerea revoluției hispano-americane. Pentru aceasta mai erau necesare câteva condiții foarte importante. Prima era prăbușirea militară a metropolei, consumată odată cu dezastrul de la Trafalgar din 1805 și cu înviața napoleoniană din 1808, iar a doua era dobîndirea de către colonii a conștiinței proprii lor puteri și capacității de a se apăra și guverna, ceea ce s-a întîmplat în 1806 și 1807,⁹⁵ odată cu respingerea tentativelor engleze de a se substitui Spaniei în Venezuela și Río de la Plata.

Revoluția hispano-americană de eliberare națională din 1810-1826, fără îndoială unul din evenimentele de cea mai mare importanță ale istoriei universale, a fost determinată, așa cum am mai spus, de cauze interne, de dezvoltarea proprie a societății din America spaniolă, dar, în același timp, ea a suferit și influența pe termen lung a revoluției franceze. Această influență poate fi observată cel mai bine în acțiunea și gîndirea politică a unora dintre cele mai mari personalități ale ei, asupra cărora ne vom opri și noi atenția în rîndurile ce urmează.

De la început trebuie arătat că aproape toți conducătorii revoluției hispano-americane au fost contemporani cu revoluția franceză și cu evenimentele pe care ea le-a generat. Unii dintre ei au fost foarte apropiați sau chiar au participat direct la evenimentele din Franța. Dintre aceștia ne vor reține atenția pentru început Manuel Belgrano (1770—1820) și Francisco Miranda (1750—1816).

Manuel Belgrano, unul dintre conducătorii revoluției argentiniene, se afla în 1789 în Spania, unde urma cursurile Universității din Salamanca. Aici a auzit despre declanșarea revoluției franceze care i-a produs o profundă impresie. În *Memoriile* sale el spune următoarele: „În 1789 mă găseam în Spania. O astfel de schimbare a produs revoluția franceză în idei, mai ales în acelea ale oamenilor de litere pe care-i frecventam, încît am fost și eu cîștigat de ideile de libertate, de egalitate, de siguranță, de proprietate.”⁹⁶ Influența ideilor revoluției franceze asupra sa se va face simțită din plin atunci cînd el se va afla în centrul revoluției din propria țară. Astfel el se va pronunța permanent pentru libertatea comerțului, pentru dezvoltarea industriei și agriculturii, pentru accesul neîngrădit la educație al maselor. Adept al formei de guvernămînt centralist și al extinderii revoluției la întregul continent american, Belgrano considera că mersul revoluțiilor consta în primul rînd din impulsul venit din rîndul maselor populare și mai puțin din acțiunea izolată a unor guverne, oricît de puternice ar fi ele. După el revoluția nu putea să înainteze atîta timp

cit nu era lărgită participarea poporului la treburile statului. Succesele sale militare se explică tocmai prin atragerea maselor la luptă și prin caracterul revoluționar pe care l-a imprimat armatei.⁹⁷

În ceea ce-l privește pe Miranda, principalul precursor al revoluției din Venezuela, el a fost un participant direct la revoluția franceză, în calitate de general al armatelor revoluționare pe frontul din Țările de Jos. Influențat de operele iluminiștilor francezi, mai ales Voltaire, Montesquieu și Rousseau,⁹⁸ Miranda vine la Paris, la 6 martie 1792, cu scopul de a obține ajutorul Franței revoluționare pentru eliberarea Americii de subdominația spaniolă. Devenit general în august același an, el a luptat, sub comanda lui Dumouriez, pînă în primăvara lui 1793, la Briquenay, Anvers, Maëstricht și Neerwinden.⁹⁹ Din revoluția franceză Miranda a luat, pe lângă concepțiile sale militare,¹⁰⁰ și o parte importantă a ideilor sale politice. Astfel el era partizanul formei de guvernămint republican, al unei conduceri centralizate, puternice, și al separării puterilor în stat.¹⁰¹ Cauza principală a eșecurilor sale din 1806 și 1812 a fost însă aceea că el nu a înțeles rolul decisiv al maselor și, în consecință, nu a reușit să le atragă la lupta revoluționară.

Dar revoluția franceză și-a făcut simțită influența și asupra altor conducători ai luptei de eliberare din America spaniolă. Astfel, în Mexic, unde revoluția a luat forma unui adevărat război de clasă,¹⁰² principalii săi exponenți, Miguel Hidalgo y Costillo (1753—1811) și José María Morelos (1765—1815), cunoscători ai ideologiei revoluționare franceze, nu au ezitat să aplice unele din principiile ei fundamentale. În concepția lor, Mexicul trebuia să devină o republică guvernată de voința națiunii. Ei preconizau de asemenea egalitatea raselor, abolirea sclaviei, a privilegiilor clerului și armatei, exproprierea și reimpărțirea marilor latifundii, suprimarea impozitelor ecleziastice și confiscarea averilor bisericesti, atragerea maselor la lupta revoluționară.¹⁰³ Era un program pe care marea burghezie și aristocrația creolă nu au ezitat să-l definească drept „jacobin” și care explică și trădarea acestor clase.

În Venezuela, influențe ale ideologiei revoluționare franceze s-au făcut simțite și asupra lui Simón Bolívar (1783—1830), personalitatea cea mai pregnantă a întregii revoluții hispano-americane. Educația sa, făcută în mare parte de Simón Rodríguez, a avut la bază ideile iluminismului francez, mai ales cele ale lui Rousseau,¹⁰⁴ iar în tinerețe el a călătorit de mai multe ori în Franța. Aflat la Paris, în 1805, el nu a ezitat să-l critice deschis pe Napoleon pentru faptul de a fi trădat idealurile luminoase ale revoluției franceze.¹⁰⁵ Mai târziu, devenit principalul conducător al revoluției din America spaniolă, el a continuat să fie influențat de unele din principiile revoluționare franceze. Astfel, sub aspectul gândirii politice el a fost permanent un adept convins al formei de guvernare republicane și centraliste,¹⁰⁶ a considerat indispensabilă pentru victoria revoluției atragerea maselor la luptă,¹⁰⁷ a preconizat extinderea luptei de emancipare la nivelul întregului continent și strînsa colaborare între toate popoarele latino-americane.¹⁰⁸ Pentru atragerea cu adevărat a maselor la viața politică Bolívar preconiza accesul lor la cultură prin intermediul unui învățămînt primar, gratuit și obligatoriu.¹⁰⁹ Sub aspect militar gîndirea sa este tributară revoluției franceze în privința caracterului de masă și revoluționar al războiului, al spiritului ofensiv, al abilității manevriere și al rapi-

dității acțiunilor.¹¹⁰ În fine trebuie adăugat și faptul că Bolívar, deși nu a fost un adept al metodelor lui Robespierre, a înțeles condițiile obiective și a fost de acord cu rezultatele regimului său.¹¹¹

În Río de la Plata, dacă influența revoluției franceze asupra celui alt mare eliberator al Americii spaniole, José de San Martín (1778—1850), s-a făcut simțită mai mult în planul gândirii și acțiunii militare,¹¹² în schimb ea a fost mult mai puternică la Mariano Moreno (1778—1811), cel mai hotărât adept al iacobinismului din America de Sud.

În condițiile efervescentei revoluționare din America Latină de atunci a fi partizan al lui Robespierre și al iacobinilor însemna nu numai o decizie politică, ci, înainte de orice, o atitudine socială care preconiza rezolvarea radicală a problemei indienilor și a sclaviei. Din această cauză atât prietenii, cât și adversarii revoluției franceze îl vedeau pe Robespierre nu ca persoană, ci în funcție de poziția lor politică. Pentru unii era simbolul revoluției și al republicanismului, pentru ceilalți al terorii și al fanatismului.

În rindul primilor locuri cel mai important îi revine, indiscutabil, lui Mariano Moreno, pe care adversarii revoluției nu au ezitat să-l acuze de la început de „robespieriism”.¹¹³ Discipol al școlii dreptului politic raționalist, recunoscând autoritatea lui Rousseau, Moreno aparținea aceluși grup de revoluționari care concepeau o nouă ordine socială fără a ține cont de ceea ce existase până atunci. El întușchiba cele mai înalte idealuri ale acelor vremuri: dragoste față de popor, spirit republican, dușman al tiraniei, demagogiei și anarhiei, adept fervent al independenței patriei sale și al organizării ei pe baze constituționale puternice.¹¹⁴ Preconiza o serie de măsuri revoluționare, cum ar fi naționalizarea minelor, exproprierea pămînturilor și a averilor marilor moșieri și retrocedarea lor comunităților de amerindieni, desființarea sclaviei, împrumieturarea țăranilor săraci, crearea unei armate naționale populare, instaurarea unei republici și separarea puterilor în stat.¹¹⁵ Trebuie subliniat însă faptul că elementele indiscutabil iacobine din gândirea lui Moreno nu se limitau la o simplă imitație a lui Robespierre. Ele reprezentau o unitate între ideile lui Rousseau și un reflex critic al experienței iacobine, experiență adaptată la condițiile specifice revoluției din Río de la Plata.¹¹⁶

Ajungînd la sfîrșitul analizei noastre credem că se impun cîteva sumare concluzii. Prima este aceea că influența revoluției franceze în lumea hispanică, în Spania și America spaniolă, a fost destul de puternică și a contribuit la accelerarea proceselor revoluționare amorțate deja în aceste societăți. A doua concluzie este că recepționarea revoluției franceze în Spania și în coloniile sale a avut multe aspecte asemănătoare, dar și multe altele deosebite. În Spania ea a fost receptată direct, și imediat, pe cînd în America spaniolă a fost receptată ceva mai tîrziu și atît în mod direct, cît și indirect, prin intermediul metropolei. Atît în Spania, cît și în coloniile ei, influența revoluției franceze s-a putut face simțită datorită condițiilor interne de aici, mai ales datorită dezvoltării unui iluminism autohton, ca a avut un impact pe termen scurt, care nu a putut însă provoca o ruptură revoluționară, și un impact pe termen lung resimțit mai ales la nivelul ideologic al revoluției spaniole (1808—1814) și al celei hispano-americane (1810—1826), ambele avînd ca trăsătură dominantă lupta de eliberare națională. În același timp nu trebuie pierdut din vedere și faptul că evoluția proceselor revoluționare din Spania și din coloniile ei, implicit

influența ideologică a revoluției franceze asupra lor, a avut ca rezultat necesar, ruperea legăturilor de dependență și eliberarea definitivă a Americii spaniole de fosta ei metropolă. Din această perspectivă o ultimă concluzie care se impune este aceea că influența revoluției franceze în lumea hispanică, la fel ca și în alte părți ale lumii, s-a făcut simțită și a fost posibilă numai în măsura în care societățile de aici erau pregătite să o recepționeze. Atît revoluția spaniolă, cît și cea hispano-americană, au suferit influența ideologică a celei franceze, dar nu au fost cauzate de aceasta. Ele s-au declanșat numai atunci cînd condițiile interne au permis-o, iar rezultatele lor au fost conforme cu structurile economice, sociale și politice care le-au determinat.

NOTE

¹ Michel Vovelle, *La Révolution Française et son écho*, in „Revista Portuguesa de História”, tomo XXIII, Coimbra, 1987, pp. 1—17.

² Pierre Chaunu consideră că iluminismul spaniol începe cu o jumătate de secol în urma celui francez, pe la 1730 (*Civilizația Europei în Secolul Luminilor*, vol. 1, București, 1986, pp. 31—32).

³ R. Carr, *Spain. 1808—1939*, Oxford University Press, 1966, pp. 60—61.

⁴ A. S. Aiton, *Spanish Colonial Reorganization*, in „Hispanic American Historical Review”, XI, 1932, p. 269.

⁵ B. Bennassar, *Histoire des Espagnols*, vol. II, XVIIIe — XXe siècle, Paris, 1985, p. 98.

⁶ R. Carr, *op. cit.*, pp. 61—62.

⁷ M. A. de la Gandara, *Apuntes sobre el bien y el mal de España*, Valencia, 1811, p. 206; A. Elorza, *La ideología liberal en la Ilustración española*, Madrid, 1970, p. 44; P. Vilar, *L'Espagne de Charles III*, in „Annales historiques de la révolution française”, nr. 238, 1979, pp. 594—595.

⁸ M. Defourneaux, *L'Inquisition espagnole et les livres français au XVIIIe siècle*, Paris, 1903, p. 105; J. R. Spell, *Rousseau in the Spanish World*, Austin, 1938, p. 49; R. Herr, *The eighteenth Century Revolution in Spain*, Princeton University Press, 1958, p. 87; M. de Lozoya, *Historia de España*, tomo V, Barcelona, 1977, p. 269.

⁹ P. Vilar, *art. cit.*, p. 609.

¹⁰ R. J. Shafer, *The Economic Societies in the Spanish World (1763—1821)* Syracuse University Press, 1958, p. 4; J. Sarailh, *L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris, 1954, pp. 17—30; D. R. Street, *The Economic Societies: Springboard to the Spanish Enlightenment*, in „The Journal of European Economic History”, vol. 16, nr. 3, 1987, pp. 569—570.

¹¹ B. Bennassar, *op. cit.*, II, p. 115.

¹² J. Vicens-Vives, *An Economic History of Spain*, Princeton University Press, 1969, pp. 700—701; D. R. Street, *art. cit.*, p. 584; D. P. Garcia, *Una faceta de la política educativa llevada a cabo por los ilustrados de la Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País, durante los reinados de Carlos III y Carlos IV*, in „Hispania”, tomo XLIV, nr. 157, 1984, pp. 321—342.

¹³ D. Ortíz, *Hechos y figuras del siglo XVIII español*, Madrid, 1973, p. 179; P. Vilar, *art. cit.*, p. 601; idem, *El Motín de Esquilache*, in „Revista de Occidente”, nr. 107, 1972, p. 224.

¹⁴ B. Bennassar, *op. cit.*, II, p. 123.

¹⁵ În această perioadă exportul Spaniei atinge cifra de 600 de milioane de reuli, dintre care 158 de milioane numai în lumea Nouă. Produsele manufacturate înlocuiesc treptat materiile prime, iar Spania bate peste 60% din monedele de aur și argint care circulă în Europa (J. Pinglé, *Histoire des Espagnols*, Paris, 1975, p. 292; P. Vilar, *L'Espagne de Charles III*, p. 609).

¹⁶ P. Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, tomo II, Paris, 1902, pp. 388—389; idem, *L'Espagne de Charles III*, p. 609; E. Moreu-Rey, *Revolución a Barcelona el 1789*, Barcelona, 1967, p. 210; G. Anes Álvarez, *La Revolución francesa y España. Algunos datos y documentos*, în vol. *Economía e „Ilustración” en la España del siglo XVIII*, Barcelona, 1969, p. 143.

¹⁷ G. Anes Álvarez, *Las crisis agrarias en la España moderna*, Madrid, 1970, p. 431.

¹⁸ J. Vicens-Vives, *Historia económica de España*, Barcelona, 1959, p. 529.

¹⁹ L. de Arroyal, *Cartas político-económicas al conde de Lerena*, ed. A. Elorza, Madrid, 1968, p. 153.

²⁰ Cabarrús, *Cartas*, ed. J. A. Maravall, Madrid, 1973, p. 160.

²¹ P. Vilar, *L'Espagne de Charles III*, p. 596.

- ²² R. Prieto, *Las Cortes del Despotismo Ilustrado: medidas económicas*, în „Hispania”, tomo XI, nr. 150, 1982, p. 158.
- ²³ Conde de Floridablanca, *Defensa legal en la causa contra el Marqués de Manca*, în Idem, *Obras originales*, în „Biblioteca de autores españoles”, tomo LIX, p. 368 apud R. Prieto, *art. cit.*, p. 159.
- ²⁴ E. M. Ruiz, *Incidencia de la Revolución Francesa en el dispositivo de seguridad del estado borbónico español*, în „Revista Portuguesa de História”, tomo XXIII, Coimbra, 1987, p. 72.
- ²⁵ C. Coronna, *Revolución y reacción en el reinado de Carlos IV*, Madrid, 1957, pp. 244—245.
- ²⁶ J. Godéhot, *Les révolutions (1770—1799)*, Paris, 1963, p. 210.
- ²⁷ În 1793 se aflau în Spania între 6 000 și 10 000 de clerici francezi refugiați (L. Sierra, *La inmigración del clero francés en España (1791—1800). Estado de la cuestión*, în „Hispania”, tomo XXVIII, nr. 109, 1968, pp. 403—407).
- ²⁸ J. Pinglé, *op. cit.*, p. 300; M. de Lozoza, *op. cit.*, V, p. 331.
- ²⁹ H. Herr, *op. cit.*, pp. 266—268; B. Bennassar, *op. cit.*, II, pp. 120—121.
- ³⁰ M. de Lozoza, *op. cit.*, V, p. 331.
- ³¹ R. M. Smith, *Spain. A Modern History*, The University of Michigan Press, 1965, pp. 255—256.
- ³² C. Seco, *Introducción a la Historia de Carlos IV*, în „Biblioteca de autores españoles”, tomo CXIV, p. XVI, apud R. Prieto, *art. cit.*, p. 160.
- ³³ F. G. Bruquera, *Histoire contemporaine d'Espagne. 1789—1950*, t. 1., 1953, p. 46; J. F. Bourgoing, *Tableau de l'Espagne moderne*, Paris, 1807, tome I, p. 179.
- ³⁴ J. Godéhot, *op. cit.*, p. 210.
- ³⁵ G. Anes Álvarez, *La Revolución francesa y España*, p. 172.
- ³⁶ F. López, *Juan Pablo Forner et la crise de la conscience espagnole au XVIIIe siècle*, Lille, 1977, p. 510.
- ³⁷ C. Salinas Salinas, *Notas sobre la República de Génova y la Revolución Francesa, según la correspondencia de los embajadores españoles en Génova*, în „Hispania”, tomo XLII, nr. 150, 1982, p. 176.
- ³⁸ B. Bennassar, *op. cit.*, II, p. 123.
- ³⁹ *Oeuvres de Condorcet*, publ. par A. Condorcet O' Connor et F. Arago, Paris, 1847, tome XII, p. 121.
- ⁴⁰ José Marchena a fost în relații bune cu Marat, originar și el tot din Spania, colaborând la ziarul „L'Ami du peuple” (E. Caupardon, *Le Tribunal révolutionnaire*, Paris, 1866, tome I, p. 262). Pentru alte detalii cu privire la viața sa vezi A. Morel-Fatio, *José Marchena et la propagande révolutionnaire en Espagne en 1792 et 1793*, în „Revue historique”, XV, tome 44, 1890, pp. 72—87; M. Alenández Pelayo, *El abate Marchena*, Buenos Aires, 1946, pp. 152—157; J. M. Riba, *La instauración primera del Ministerio del Interior en España bajo José Bonaparte, en 1808*, în „Hispania”, tomo XI, nr. 150, 1982, pp. 199—200; G. Dufour, *Poids des permanences et facteurs de progrès en Espagne à l'époque de la Révolution Française d'après les sources diplomatiques contemporaines*, în „Revista Portuguesa de História”, tomo XXIII, Coimbra, 1987, pp. 333—341.
- ⁴¹ G. Anes Álvarez, *La Revolución francesa y España*, pp. 176—177.
- ⁴² A. Morel-Fatio, *art. cit.*, p. 76; F. López, *op. cit.*, p. 510.
- ⁴³ A. Morel-Fatio, *art. cit.*, pp. 80—82.
- ⁴⁴ A. Muriel, *Historia de Carlos IV*, Madrid, vol. II, 1893, p. 155; H. G. Warren, *The Early Revolutionary Career of Juan Mariano Picornell*, în „Hispanic American Historical Review”, vol. XXII, nr. 1, 1942, pp. 60—61.
- ⁴⁵ Exemplul cel mai cunoscut îl constituie vinzarea, între 1798 și 1808, a unei șeptimi din pământurile bisericii spaniole (R. Herr, *Hacia el derrumbe del Antiguo Régimen: crisis fiscal y desamortización bajo Carlos IV*, în „Moneda y crédito”, nr. 118, 1968, p. 123; *ide*, *El significado de la desamortización en España*, în *ibidem*, nr. 131, 1974, p. 187).
- ⁴⁶ B. F. Hyslop, *French Jacobin Nationalism and Spain*, în *Essays inscribed to C. J. H. Hayes*, ed. E. M. Earle, New York, 1950, pp. 190—240; M. Santos Oliver, *Los españoles en la revolución francesa*, Madrid, 1914, pp. 78—115.
- ⁴⁷ J. H. Maravall, *El pensamiento político en España: a comienzos del siglo XIX*, în „Revista de estudios políticos”, 1955, pp. 180—184.
- ⁴⁸ R. Carr, *op. cit.*, pp. 79—82; M. de Lozoza, *op. cit.*, V, pp. 423—425; A. M. Prada, *La p culturalidad de la revolución española de 1808*, în „Hispania”, tomo XLVII, nr. 166, 1987, pp. 629—678.
- ⁴⁹ Denumire sub care erau cunoscuți în Spania adepții ideilor iluminismului francez și apoi ai revoluției franceze (M. Artola, *Los afrancesados*, Madrid, 1953, p. 20).
- ⁵⁰ R. Prieto, *art. cit.*, pp. 160—161.

- ⁵¹ R. Carr, *op. cit.*, p. 75; J. Longares, *La reforma constitucional de Cádiz*, Madrid, 1970, pp. 10—16;
- ⁵² Sempere y Guarinos, *Histoire des Cortes*, Bordeaux, 1815, p. 334, apud R. Carr, *op. cit.*, p. 98,
- ⁵³ J. Godechot, *L'Europe et l'Amérique à l'époque napoléonienne (1800—1815)*, Paris, 1967, p. 235; R. Carr, *op. cit.*, p. 98.
- ⁵⁴ J. Lynch, *Spanish Colonial Administration, 1783—1810*, London, 1958, pp. 126—142.
- ⁵⁵ Astfel, dacă în 1760 în portul Havana soscau numai 6 vase, în 1778 soscau deja 200, iar în 1801 peste 1 000. Între 1790 și 1800 capitalul comercial din Lima a atins cifra de 15 milioane de dolari, iar venitul public în Mexic (Noua Spanie) a crescut de peste 6 ori în secolul XVIII. O dezvoltare impetuoasă cunoaște și portul Buenos Aires (B. Moses, *Spain's declining power in South America. 1730—1806*, Berkeley, 1919, pp. 337—340; R. Levene, *Historia de la Nación Argentina*, Buenos Aires, vol. IV, 1946, p. 296; V. Sârbu, *Revoluția hispano-americană*, București, 1970, pp. 166—167; L. Hanke, *Latin America. A Historical Reader*, Boston, 1974, p. 246).
- ⁵⁶ P. Chaunu, *op. cit.*, I, p. 116; L. Hanke, *op. cit.*, p. 246; J. Descola, *Les Libertadors*, Paris, 1957, pp. 155—164.
- ⁵⁷ P. Chaunu, *op. cit.*, I, p. 105.
- ⁵⁸ R. A. Humphreys, *The Fall of the Spanish American Empire*, în „History”, october, 1952, p. 218; G. Pendle, *A History of Latin America*, London, 1963, p. 67.
- ⁵⁹ M. Kossok, *Im Schatten der Heiligen Allianz. Deutschland und Lateinamerika, 1815—1830*, Berlin, 1964, pp. 19—20.
- ⁶⁰ J. Toribio Medina, *La Inquisición en el Río de la Plata. El tribunal del Santo Oficio de la Inquisición en las provincias de la Plata*, Buenos Aires, 1945, p. 267.
- ⁶¹ Ch. Minguet, *Alexandre de Humboldt, historien et géographe de l'Amérique espagnole 1799—1804*, Paris, 1969, p. 210; M. Kossok, *Alexandre de Humboldt y el lugar histórico de la revolución de independencia latinoamericana*, în vol. *Alejandro de Humboldt. Modelo en la lucha por el progreso y la liberación de la humanidad*, Berlin, 1969, p. 33.
- ⁶² G. Arciniegas, *La Ilustración en América Latina*, în *Mélanges à la mémoire de Jean Sarrailh*, Paris, 1966 vol. I, p. 29; O.C. Stoetzer, *El pensamiento político de la América española durante el período de la emancipación (1789—1825)*, Madrid, 1966, vol. II, p. 255.
- ⁶³ R. Levene, *El mundo de las ideas y la revolución hispanoamericana de 1810*, Santiago de Chile, 1956, p. 25.
- ⁶⁴ M. Kossok, *El virreinato del Río de la Plata. Su estructura económico-social*, Buenos Aires, 1959, p. 125.
- ⁶⁵ J. M. Maiski, *Neuere Geschichte Spaniens 1806—1917*, Berlin, 1961, pp. 47 și 92.
- ⁶⁶ M. Kossok, *La ilustración en la América Latina. ¿Mito o realidad?*, în „Ibero-americană pragensia”, año VII, 1973, p. 100.
- ⁶⁷ E. V. Demuşkina, *Una contribución a la historia de la formación de la inteligencia latinoamericana*, în „Ibero-americană pragensia”, año VII, 1973, pp. 71—87.
- ⁶⁸ R. Levene, *La Rivoluzione dell'America spagnuola nel 1810*, Firenze, 1929, pp. 50—51; H. D. Barbagelata, *Histoire de l'Amérique espagnole*, Paris, 1936, pp. 164—165; J. Godechot, *Les révolutions . . .*, pp. 214—216; idem, *L'Europe et l'Amérique . . .*, pp. 146—147.
- ⁶⁹ R. H. Bartley, *Masas y revolución en las colonias iberoamericanas (Aproximación a un problema de historiografía moderna)*, în „Ibero-americană pragensia”, año VIII, 1974, pp. 85—110.
- ⁷⁰ H. D. Barbagelata, *op. cit.*, p. 164.
- ⁷¹ *Ibidem.*
- ⁷² J. F. Rippy, *Latin America. A Modern History*, The University of Michigan Press, 1968, p. 101.
- ⁷³ *Ibidem.*, p. 102; V. Sârbu, *op. cit.*, p. 151.
- ⁷⁴ R. H. Bartley, *art. cit.*, pp. 105—107.
- ⁷⁵ V. Sârbu, *op. cit.*, p. 151.
- ⁷⁶ J. F. Rippy, *op. cit.*, p. 102.
- ⁷⁷ *Ibidem.*; V. Sârbu, *op. cit.*, p. 153; C. E. Chapman, *Colonial Hispanic America: A History*, New York, 1933, p. 219.
- ⁷⁸ În 1783, imediat după încheierea războiului de independență al coloniilor engleze din America de Nord, contele Aranda, intuind care va fi cursul istoriei, a propus lui Carol III să furneze mai multe state independente în America de Sud, în fruntea cărora să pună prinți din casa de Bourbon și cu care să încheie tratate comerciale și de alianță. Dar ideea a fost respinsă, la fel ca și încercarea lui Manuel Godoy de a o readuce în discuție peste două decenii (R. Koneczka, *Die Politik des Grafen Aranda*, Berlin, 1929, pp. 86—88; A. R. Wright, *The Aranda Memorial: Genuine or Forged*, în „Hispanic American Historical Re-

view", XVIII, 1938, pp. 445—460; J. F. Rippey, *op. cit.*, p. 133; J. Chastenet, *Godoi. Prince de la Paix*, Paris, 1943, p. 86).

⁷⁹ R. Cailliet-Bois, *La América Española y la Revolución Francesa*, în „Boletín de la Academia Nacional de la Historia”, tomo XIII, Buenos Aires, 1940, p. 159.

⁸⁰ O scrisoare a episcopului (ordoba către contele de Floridablanca din 6 martie 1790, arată că: „Aceste provincii sînt deja invadate de scrisori și relații personale despre oribilele întimplări din Franța...” (C. Fournlong, *Nacimiento y desarrollo de la filosofía en el Río de la Plata, 1536—1810*, Buenos Aires, 1952, p. 533).

⁸¹ J. L. Franco, *Revoluciones y conflictos internacionales en el Caribe. 1789—1854*, La Habana, 1965, p. 7.

⁸² C. A. Molina, *Los virreinos en el siglo XVIII*, Barcelona, 1959, p. 102.

⁸³ *Ibidem*, p. 417.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 499.

⁸⁵ B. Moses, *op. cit.*, pp. 379—381.

⁸⁶ J. L. Franco, *op. cit.*, p. 9.

⁸⁷ R. Levenc, *La Rivoluzione e...*, p. 50.

⁸⁸ J. M. Sarmiento, *Causas célebres a los precursores. „Derechos del hombre”*. *Pesquisa de sublevación. Pasquinos sediciosos*, în *Biblioteca Histórica Nacional*, vol. LIX, Bogotá, vol. I, 1939, pp. 420—428.

⁸⁹ H. G. Chuecas, *Estudios de historia colonial venezolana*, Caracas, vol. I, 1937, pp. 326—332.

⁹⁰ H. B. Parkes, *Histoire du Mexique*, Paris, 1961, p. 152.

⁹¹ C. Parra-Pérez, *Historia de la primera república de Venezuela*, Caracas, vol. I, 1939, p. 44; G. Morón, *Historia de Venezuela*, Caracas, vol. V, 1971, pp. 105—107.

⁹² H. G. Warren, *art. cit.*, pp. 60—68; G. Morón, *op. cit.*, V, pp. 107—108.

⁹³ H. G. Warren, *art. cit.*, pp. 72—73; P. Grases, *La conspiración de Gual y España*, Caracas, 1949, p. 30; G. Morón, *op. cit.*, V, p. 105.

⁹⁴ H. B. Parkes, *op. cit.*, p. 152; V. Sârbu, *op. cit.*, p. 153.

⁹⁵ B. Moses, *op. cit.*, pp. 324—371.

⁹⁶ B. Mitre, *Historia de Belgrano y de la independencia argentina*, Buenos Aires, vol. I, 1927, pp. 77—78; H. D. Barbagelata, *L'influence des idées françaises dans la révolution et dans l'évolution de l'Amérique espagnole*, Paris, 1917, p. 59.

⁹⁷ B. Mitre, *op. cit.*, I, pp. 81—109.

⁹⁸ J. Nucete-Sardi, *Aventura y tragedia de don Francisco de Miranda*, Caracas, f.a., p. 107.

⁹⁹ C. Parra-Pérez, *Miranda et la révolution française*, Paris, 1925, pp. 21—29, 49—74, 139—147, 179—215.

¹⁰⁰ C. P. Jurado, *De cómo se formó D. Francisco de Miranda militar*, în „Boletín de la Academia Nacional de la Historia”, tomo LXX, nr. 277, Caracas, 1987, pp. 59—78.

¹⁰¹ C. Parra-Pérez, *Miranda...*, pp. 308—309; J. Nucete-Sardi, *op. cit.*, pp. 276—300.

¹⁰² H. B. Parkes, *op. cit.*, p. 156; V. Sârbu, *op. cit.*, pp. 223—224.

¹⁰³ H. B. Parkes, *op. cit.*, p. 172; V. Sârbu, *op. cit.*, p. 378.

¹⁰⁴ J. Mancini, *Bolívar et l'émancipation des colonies espagnoles des origines à 1815*, Paris, 1912, pp. 118—120; M. André, *Bolívar et la démocratie*, Paris, 1924, pp. 5—16; C. Parra-Pérez, *Bolívar. Contribución al estudio de sus ideas políticas*, Paris, 1928, pp. 8—10; J. A. Cabezas, *Bolívar, gloria și drama sa*, București, 1973, pp. 28—33; C. Mureșan, *Simón Bolívar (1783—1830)*, București, 1983, p. 16. Bolívar însuși, într-o scrisoare către Santander, din 20 mai 1825, arată că a studiat pe Condillac, Buffon, d'Alembert, Helvetius, Montesquieu, Mably, Rousseau și Voltaire (C. Ilispano, *El libro de oro de Bolívar*, Paris, 1925, pp. 41—42).

¹⁰⁵ J. A. Cabezas, *op. cit.*, p. 44; C. Mureșan, *op. cit.*, p. 24.

¹⁰⁶ S. Bolívar, *Ideas fundamentales*, Caracas, 1980, pp. 73, 105; G. Lafond, G. Tersane, *Bolívar et la libération de l'Amérique du Sud*, Paris, 1931, p. 311.

¹⁰⁷ F. Pividal, *Bolívar: pensamiento precursor del antiimperialismo*, La Habana, 1977, p. 100; Sa Na, *Sobre: Simón Bolívar y sus ideas políticas*, în „Boletín de la Academia Nacional de la Historia”, tomo LXX, nr. 258, Caracas, 1982, p. 480.

¹⁰⁸ S. Bolívar, *op. cit.*, pp. 48, 81; E. R. Oliarte, *Bolívar entre dos Américas. 1830—1930*, San José, 1930, p. 178.

¹⁰⁹ A. Y. Castillo, *Bolívar y la educación*, în „Boletín de la Academia Nacional de la Historia”, tomo LXXI, nr. 282, Caracas, 1988, pp. 407—421.

¹¹⁰ C. P. Jurado, *Introducción militar A.S.E. El Libertador*, în „Boletín de la Academia Nacional de la Historia”, tomo LXXI, nr. 281, Caracas, 1988, pp. 39—53.

¹¹¹ F. Kienzi, *Bolívar. Ruhm und Freiheit Sudamerika*, Berlin, 1948, p. 83.

¹¹² V. M. de Sucre, *La educación del Libertador*, in *Actas del Congreso Nacional de Historia del Libertador General San Martín. 1950*, tomo I, Menáozza, 1953, pp. 20—26; J. M. Gutiérrez, *Bosquejo biográfico del general D. José de San Martín*, in vol. *San Martín en la historia y en el bronce*, Buenos Aires, 1978, pp. 52—56; V. Sárbu, *op. cit.*, pp. 359—360.

¹¹³ E. R. Guíñazu, *Epifanía de la Libertad. Documentos secretos de la Revolución de Mayo*, Buenos Aires, 1959, pp. 267—269.

¹¹⁴ R. Levene, *La vida consagrada de Mariano Moreno*, Buenos Aires, 1936, p. 16.

¹¹⁵ Idem, *Mariano Moreno y la Revolución de Mayo*, Buenos Aires, vol. II, 1949, p. 261; E. R. Guíñazu, *op. cit.*, p. 335; V. Sárbu, *op. cit.*, pp. 338—343.

¹¹⁶ B. Lewin, *El pensamiento democrático y la pasión igualitaria de Mariano Moreno*, in „Anuario del Instituto de Investigaciones Históricas”, Rosario, tomo V, 1961, p. 13; M. Kossok, *Robespierre visto por los artifices de la independencia de la América española*, in „Boletín de la Academia Nacional de la Historia”, tomo LI, nr. 204, Caracas, 1968, p. 557.

LA RÉVOLUTION FRANÇAISE ET LE MONDE HISPANIQUE

Résumé

Dans cette étude l'auteur analyse l'influence que la révolution française eut sur l'Espagne et l'Amérique espagnole en suivant trois directions principales : les antécédents économiques, sociaux, politiques et culturels-idéologiques qui ont rendu possible cette influence, son impact dans le temps court et à long terme.

On met en évidence les ressemblances et les différences des modalités de réception de la révolution française en Espagne et dans ses colonies.

La conclusion principale de l'auteur relève que l'influence de la révolution française sur le monde hispanique fut possible seulement dans la mesure où les sociétés de cet espace étaient préparées pour la recevoir. La révolution française a influencé, surtout sous l'aspect idéologique, et a accéléré les processus révolutionnaires de cet espace géographique, mais elle n'en a pas été la cause. Il y eut des causes intérieures qui déclenchèrent l'effervescence révolutionnaire, les révolutions d'Espagne et d'Amérique espagnole, qui marquèrent incessamment leur déroulement et qui déterminèrent leur dénouement.

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

IDEI POLITICE, FORME DE GUVERNĂMÎNT ȘI INSTITUȚII REPREZENTATIVE ÎN ISTORIOGRAFIA ITALIANĂ RECENTĂ (1984—1988)

Retrospectiva documentară începe, simbolic, cu o culegere de studii rezervată de Emilia Morelli sub titlul *Giuseppe Mazzini. Quasi una biografia* (Giuseppe Mazzini. Aproape o biografie) același carc prin incomparabila constanță a coerenței între planul ideilor și acela al acțiunii se prezenta ca modelator prin excelență al unei Europe de națiuni unitare, egale în drepturi și datorii. Un profil bibliografic introduce seria acestora, cu accent pe ideea de unitate—la Mazzini concepută cu înalta religiozitate a unei sinteze supreme, complexe — și aceea de republică, deceniul preunitar (1849—1859) și anii concluzivi ai primului ciclu unitar (1860—1861), planul pentru eliberarea Veneției (1861—1866) ce prevedea și antrenarea sud-estului continental, inclusiv a Principatelor. Două studii sînt dedicate examinării raporturilor lui Mazzini cu Elveția și cu Comuna din Paris, alte trei aceluia cu opinia britanică, liberalismul englez și școala italiană gratuită de la Londra, unul se referă la un episod de spioraj în serviciul lui Metternich, ultimele trei la imaginea despre Mazzini a lui Francesco De Sanctis și a istoricilor Adolfo Omodeo și Walter Maturi.

Titlul acoperă istorico-biografic ani fundamentali ai bătăliei de idei și ai acțiunii revoluționare a lui Mazzini, minus aceia ai fondării asociațiilor în care s-au încorporat principiile și prin care s-au exprimat programele sale, național și european : *Giovine Italia* (Tinăra Italie) și *Giovine Europa* (Tinăra Europă). Dar filonul ideal care le străbate se înregistrează în substanța cărții, în care s-a renunțat în mod expres la prezentarea prestigioaselor organizații militante, istoriografia consemnînd în materie rezultate remarcabile, extrem de solide.

Coloana portantă a doctrinei mazziniene e identificată de autoare în conceptul moral-educativ-politic de unitate. În numele lui se combate bătălia esențială a lui Mazzini, pentru înfăptuirea procesului unitar înțelege el să admită realizarea republicii — văzută ca împlinire democratică a națiunii întrunite — într-o etapă succesivă. Sublinierea în tratare a importanței arcului de timp 1849—1866 corespunde intensității cu care forțele unitariste operează construirea națiunii italiene. În cadrul acestui arc cronologic, insuccesul dramatic de la Milano din 6 februarie 1853 are valoarea unui moment crucial, determinant pentru raporturile lui Mazzini cu statul său major democratic-republican, pentru istoria viitoare a inițiativelor italiene și continentale ale aceluia căruia i se contestă din ce în ce mai mult funcția directivă revendicată nu numai de Piemont dar și de un personaj de considerabil prestigiu dotat cu un eficace spirit de acțiune, Giuseppe Garibaldi. Este momentul de la care începem a asista la acea înflorire a asociaționalismului mazzinian ce ilustrează relevanta capacitate educativă a națiunii, de la *Partidul Acțiunii* și *Asociația națională unitară*, la *Palanga sacră* și *Alianța republicană universală*. Pregaunța acordată de autoare perioadei 1849—1866 se justifică și prin implicațiile europene tot mai vaste ale acțiunii italiene a lui Mazzini care absorbit în mod legitim de unitatea patriei sale, nu pierde din vedere nici alianța popoarelor dar mai ales sensul legăturii privilegiate între soluția problemei venețiene și aceea a problemei orientale, o relație ce pleda în afara solidarității cu elementele maghiare și poloneze, pentru urgența constituirii unei ligi sudslavo-romăno-elenice. În linie cu asemenea constatări, Emilia Morelli notează ca o carență a istoriografiei risorgimentale în genere și a celei mazziniene în special, insuficiența cunoștințelor despre raporturile politice cu celelalte state și națiuni ca și a aceluia referitoare la semnificația experienței italiene pentru ele. Și insistă pentru o aprofundare a contextului internațional al exilului, pentru o nouă evaluare a reascensiunii italiene a lui Mazzini posteroare primăverii popoarelor din 1848—1849, a inserării sale apoi în Europa democratică. Examinarea documentației neitaliene reprezentată în principal de corespondență, memorii, presă, a contactelor cu emigrația politică londoneză, cu lideri sindical și cercuri radicale britanice, a relațiilor inclusiv private cu exponenți de diversă talie ai stîngii continentale, i-ar restitui lui Mazzini — crede autoarea — acea dimensiune intelectuală, politică

și socială europeană pe care a putut-o împinge pe plan secund patetica sa acțiune în și pentru Patrie, cu multiplele ei reccururi și însușeșe, niciodată însă în măsură să o anihileze.

În *Scritti di storia diplomatica* (Serieri de istorie diplomatică), Milano, Editura Giuffrè 1984, Federico Curato reunește cercetările încadrabile în două din direcțiile fundamentale ce l-au consacrat și anume: diplomația epocii risorgimentale și politica externă a Italiei unificate în cadrul echilibrului internațional ale perioadei. Fundate pe o vastă explorare arhivistică, și de surse editate, penetrantele sale studii atestă adevărata istoriografie diplomatică la exigențe moderne, evidențiind sensibilitate pentru istoria ideilor și conexiunile între diversele experiențe istorice, atenție pentru curente, mișcări de opinie și tendințe ale spiritului public, în reconstrucții ce nu se limitează la cadrul strict al activității cancelariilor ci abordează cu finețe probleme ale ideologiei și politicii interne.

Aceste caracteristici metodologice unite cu o acută percepție a climatului internațional servind de fundal derulării evenimentului diplomatic, în rigoarea utilizării inteligente a documentului, sînt exemplar ilustrate de studiile prezentate în volum, respectiv: Reuniunea Landtagului prusian în depeșele miniștrilor sard și napolitan la Berlin (februarie-iulie 1847); Situația internă a celor Două Sicilii în 1847 după depeșele trimișilor francez și englez la Napoli; Parlamentul de la Frankfurt și primul război de independență italian; Toscana și mediațiunea anglo-franceză după documentele diplomatice toscane și engleze (august 1848-martie 1849); Primii pași ai Italiei în politica internațională; Politica externă a primului ministru Ricasoli; Politica externă italiană după căderea lui Crispi conform noilor documente diplomatice italiene.

Cel mai întins dintre studiile prezentate în volum, constituind singur aproape o carte — 120 pagini centrate asupra Adunării Naționale de la Frankfurt și a aspirațiilor italiene de independență, se amplifică într-o analiză deplină a raportului dintre cele două mișcări naționale, germană și italiană, în anii 1848—1849, bazată pe un vast material inedit de arhivă, pe ziare de epocă, în mai redusă parte pe corespondență politico-diplomatică publicată și pe titluri bibliografice. Considerarea atentă a acestui studiu în afara interesului căruia nu rămîn nici implicațiile centro-orientale, nici cele danubiene ale pozițiilor cu cel mai intens curs exprimate de deputați, încită la instituirea unui paralelism între misiunile cu feluri analoge române și italiene pe lângă Parlamentul și Puterea Centrală Provizorie de la Frankfurt, în principial între misiunile Maiorrescu și Gallenga. Autorul nu întreprinde această analiză care iese din obiectivul tematic propus, dar elementele care pledează pentru o viitoare examinare a ei care ar duce la concluzii relevante, sînt evidente atît în motivația atenției îndreptate către factorul german în sine — prin interesul pe care mișcarea națională respectivă îl putea suscita și prin repercursiunile europene previzibile — cît și în special prin relațiile ce se puteau stabili cu acea Germanie în gestație și prin acțiunea pe care constituirea ei ar fi exercitat-o eventual, asupra evenimentelor române ca șf italiene. În continuare, paralelismul se propune de la sine în cultivarea unor grandioase speranțe ca și în falimentul lor lamentabil, în simetria aspirațiilor maxime și minime, a proiectelor prezentate, a altitudinii adoptate față de ele. Cunoașterea tratamentului aplicat revendicărilor și soluțiilor propuse de italieni, nu face decît să confirme caracterul iluzoriu al așteptărilor românilor și invers. În tratarea autorului, spațiul românesc intervine ocazional ca de exemplu în legătură cu intrarea trupelor țarului în Principate, argument exploatat de diplomația italiană pentru propunerea unei înțelegeri italo-germane în funcție anti-slăvă, sau cu ceea ce numeroase intervenții parlamentare la Frankfurt numește „o misiune de civilizație”, termeni prin care Gallenga înțelegea că germanii se considerau „destinați să invadeze printr-o colonizare pașnică toate pămînturile danubiene pentru a duce acolo împreună cu luminile și industria, influența lor materială, populația, comerțul, forța lor militară și navală”.

Respingînd teza unui paralelism între mișcarea risorgimentală italiană și mișcarea germană pentru unitate, mai mult aparent decît de substanță, Federico Curato vede în ultima una imperia-listă. Și între argumentele probante aduce din nou, în afara aceluia al unor marcate tendințe hegemonice în Europa centrală, pe acela al apetitului de expansiune de-a lungul Dunării spre Marea Neagră, întreținut sub pretextul unei „misiuni germanice” în zonă, cu concluzia că falimentul tentativei de unificare a statelor Confederației germane pe cale democratic-parlamentară, printr-o adunare națională constituantă, a condiționat dramatic și îndelung întreaga viață politică germană și europeană.

În ansamblul politicii externe a noului stat italian așa cum l-au creat evenimentele anilor 1859—1861 și al perspectivei atunci, o însemnătate aparte au proiectele de acțiune pentru rezolvarea problemei Veneției în conjugarea ei cu planuri îndreptate spre o soluționare paralelă și a celei orientale. Aspecte revelatoare în acest sens prezintă prin aprofundarea unor noi faze și momente ale acțiunii diplomatice a Italiei, cele două studii rezervate politicii ei internaționale în primele luni de la constituirea oficială a regatului, la 17 martie 1861, și sub ministerul Ricasoli. Dacă primul care tratează și problema recunoașterii sale diplomatice cu tenacele rezistențe ale unor Puteri și motivațiile acestora, ne aduce certitudinea extrem de semnificativă că aceea

explicită dată de România prin scrisoarea principelui Cuza către Vittorio Emanuele II din 13(25) martie 1861 a inaugurat seria consacrarilor internaționale, al doilea, analizând continuarea politicii orientale a lui Cavour sub guvernul Ricasoli în sensul menținerii contactelor cu emigrația maghiară din jurul lui Kossuth, Klapka și Türr, ca și a acclora cu slavii meridionali și românii, în ideea cultivată și de Mazzini a unei insurecții sincronizate cu un conflict italo-austriac, pune în evidență interesele contrastante dintre naționalitățile din Europa danubiano-balcanică, dificila dacă nu imposibila lor conciliere, tendința mai pronunțată a Ungariei spre un compromis cu Viena decît spre insurecție, necesitatea rezervei față de polonezi spre a se evita ostilitatea Rusiei și a Prusiei, atitudinea ponderată a domnului Cuza considerată de Roma un clement negativ. Refuzul său de a se angaja în acțiuni aventuroase, incerte, a confirmat în mintea lui Ricasoli ideea că insurecția ungară era premisă indispensabilă a unei inițiative anti-habsburgice. Inacțiunea primului ministru, expresie a ponderației sale, a cauzat iritarea lui Vittorio Emanuele care l-a constrins la demisie.

Rosario Romeo propune după ediția celor trei volume *Cavour e il suo tempo* o versiune sintetică a monumentalei opere ce prezintă principalele rezultate ale cercetării sale care l-au consacrat drept autorul celei mai documentate, solid fundamentate monografii cavourice. Elementul biografic și evenimentul istoric cu directă referire la prestația contelui prevalcă, evident, asupra tematicii epocii, dar relația între istoric individuală și fenomen colectiv este permanent identificabilă. Reparcursul a unui excepțional curriculum uman, intelectual și politic-diplomatic, biografia *Vita di Cavour* (Viața lui Cavour, Editura Laterza-Bari, noiembrie 1984), consideră cu detașare acțiunea politică a marelui om de stat italian, care de la perioada Restaurăției încă străbătută de conflictele generate de Revoluție și Imperiul napoleonic, se desfășoară cu eficacitate crescîndă, acoperind un spațiu cronologic caracterizat de substanțiale, semnificative transformări, pînă la epoca deplină maturizării a mișcărilor naționale europene — dintre care cea română se înscrie într-un remarcabil paralelism cu aceea italiană — și a revoluției industriale. Pe fundalul acesta de profunde mutații, ia naștere și își verifică validitatea în raport cu dinamica realitatei italiene și internaționale, liberalismul național și moderat al lui Camillo Benso di Cavour spre asigurarea unei tranziții echilibrate la forme moderne de producție și de societate. În această angajantă construcție a unui edificiu statal-politic nou, ilustrul protagonist piemontez, dotat cu un relevant simț al realității politice, a sedimentat idealuri prevalente liberale cu „o fermitate de principii și o pasionalitate în care s-a consumat integral”, într-o solicitare de o intensă duritate în confruntarea cu Puterile dar și cu democrația radicală mazziniană și activismul garibaldin.

Cu această sinteză cavouriană în care se concentrează substanța amplei, analitice cercetări ce a reprezentat un eveniment al istoriografiei italiene, Rosario Romeo încheie o operă neegalată, reparatoare, la egală distanță și de exaltări acritice și de demoliții nesludite,

Douăzeci și unu de profile morale construiește în tot atâtea escuri Arturo Colombo în *Padri della patria* (Părinți ai patriei), în parte revderi, amplificări și transformări ale unor comunicări sau intervenții la reuniuni de studii ori ale unor interviuri cu contemporani iluștri, „protagoniști și martori ai unei alte Italii” cum îi numește autorul în subtilul clarificator al cărții, împărțită în două secțiuni, una înregistrînd *voce* ale acclor personalități care prin conduită și prestații excepționale au binemeritat de la patrie, năunrîndu-se și printre fondatorii Republicii Italiene, precum Ferruccio Parri, Giorgio Amendola, Ugo La Malfa, Pietro Nenni, Leo Valiani, Umberto Terracini, Arturo Carlo Jemolo, Giuseppe Prezzolini și Antonio Gramsci; cealaltă, reconstrucție istorică a impactului civic al unor *prezențe* fundamentale, de la finele secolului precedent pînă în epoca profundelor transformări de după eliberarea Italiei, ca aceea ale lui Napoleone Colajanni, Arcangelo Ghisleri, Gaetano Mosca, Piero Gobetti, Giacomo Matteotti, Giovanni Amendola, Riccardo Bauer, Francesco Saverio Nitti, Carlo Rosselli, Luigi Salvatrelli, Gaetano Salvemini și Franco Antonicelli, serie încheiată cu excepționalul portret al unui personaj feminin, Anna Kuliscioff.

Referința, de două ori simbolică, la acești „părinți ai patriei” ca modelatori ai unei Italii imune de tentația compromisiului, profesanți ai religiei laice a datoriei dintre cari unii sînt prezenți și în galeria conștiințelor celor mai pure, mai integre ale epocii reunite de Alessandro Galante Garrone în *I miei maggiori* și repropuse reverenței contemporanilor, e o invitație salutară la re-reflecție și introspecție, la meditație asupra eficienței durabile a lecției etico-politice a exemplarității, la imitație. Readuceri în minte ideale și idealizante, portretele-interviuri și profilurile biografico-politice asociază exponenți ai ideii și ai acțiunii neindiferenți și nedistanți față de istoria în act, paladini coerenți ai democrației și ai viitorului, promotori de bătălii civice fără armistiții pentru o Italie diferită, mai bună, mai dreaptă, mai integră, mai generoasă, mai valid implicată în corresponsabilitate. Unii reprezintă tradiții ale opoziției risorgimentale, ireductibili în intranșigența față de tarele diverselor forme de guvernare, inclusiv subguvernare și malguvernare în care s-a prelungit transformismul, cu devastatoare consecințe pe care puteri oculte, delinven-

țiale, beneficiind de complicități extinse, le generează. Alții, înfruntând astfel de dizgrații, maladii și perversități, fideli exigenței imperativelor morale, și-au asumat riscul de a deveni victime nobile ale demonismului totalitar, ca Matteotti, Giovanni Amendola, Gobetti și Rosselli, exemplari în personificarea unei concepții etice a politicei. Aparținând istoriei contemporane mai recente, personalități ca Parri, La Malfa, Nenni sau Terracini, au reprezentat forța unor principii și idealuri purtate cu un curaj al fidelității pentru ei la ordinea zilei, refuzul tenace, obstinat al unei anume Italie, coerenta angajare în direcția celeilalte, așteptate, asemenea altor combatanți din prima linie contra orozarei fasciste ca Bauer, Salvemini, Valiani. Diverse, uneori antagonice, aceste personaje tributare frecvent unor aversiuni ori incomprehențiuni mutuale, s-au confundat în comunitatea convingerilor profunde, angajate la atitudine. O atitudine care le-a atras opresiunea spirituală, tortura, umilința detenției, exilul, ca în cazul lui Bauer, Gramsci, Nitti, Salvemini, Terracini, martiriul ca, în cele patru menționate, fără ca vreunul să fi renunțat la luptă, să fi capitulat.

Prin suita de mărturii elocvent-revelatoare care abordează teme ca jurnalismul militant, democrația, formele de socialism, antifascismul, valorile ideale în continuitatea lor istorică, prezența culturală ca angajare civică, guvernarea și guvernabilitatea, problema controversatei strategii a reformelor, unitatea europeană, violența organizată și altele, ca și prin profilurile exemplare conturate acelor figuri reprezentative care, timp de un secol, în diversitatea opțiunilor ideologice-politice dar în unitatea conceptului de datorie identificat pentru unii cu asumarea supremului sacrificiu, n-au încetat să respingă intoleranța, tirania, teroarea, demagogia, sectarismul, conformismul, retorica, aliați invizibili în bătlăliile de azi pentru o Italie de mine, Arturo Colombo nu a înțeles doar să onoreze un debit de grațitudine față de ținuta unor intelectuali de marcă formați în spiritul culturii și tradițiilor democratice-republicane ale epocii risorgimentale, tributari patrimoniului ideal legat de nume ca ale lui Mazzini și Cattaneo, pentru a reevoca pe cele mai mari. Întâlnirile sale cu acești catalizatori de linii de conduită și acțiune, maeștri de rectitudine morală, sint înalt semnificative pentru că se constituie ca stimul la reflecție, ca elemente de referință în redescoperirea și restaurarea justelor valori într-o epocă atît de carentă în personalități de dimensiuni analoge, profesînd primatul criteriului etnic în serviciul întregii comunități.

Cu *Il problema della democrazia in Philippe Buchez* (Problema democrației la Philippe Buchez), Genova, 1986, Eugenio Guccione aduce în dezbatere opera unuia dintre principalii inspiratori ai catolicismului social, filosof și om politic cunoscut românilor formați prevalent la școala valorilor culturii franceze a Restaurației și a Monarhiei din Iulie ca teoretician al asociaționismului și redactor șef al lui *L'Européen*, în 1848 ca protagonist al revoluției ce răspundea în numele Guvernului provizoriu entuziaștelor declarații de adeziune ale jumii studioase române din Paris, recunoscînd în patria ei o avangardă a Europei fratern îmbrățișată în aspirația către libertate și civilizație, și în tricolorul depus la Hôtel de Ville alături de alte stindarde, emblema unei națiuni democratice între celelalte, simbol anticipator al unirii popoarelor. O sinteză a tezelor bucheziene va releva concomitent în ce măsură generația noastră intelectuală maturizată în epoca pre-revoluționară le rămîne debitoare.

Succedînd unui eseu istorico-biografic al autorului edificator pentru travaliul spiritual-științific și proiectele programatice ale lui Buchez, volumul de față oferă o iluminantă, echilibrată reconstrucție critică a doctrinei lui social-creștine încadrată în ansamblul unor elaborări conceptuale paralele în epocă, operă a altor precursori francezi în materie precum Lamennais, Lacordaire, Montalembert, Ozanam, Maret ș.a. Centrală în sistemul său filosofico-politic e ideea de progres, în jurul căreia gravitează celelalte: principiul etic, suprem criteriu definitoriu, scopul comun de activitate, conceptul de naționalitate, suveranitatea populară, reprezentanța politică, teoria asociației, democrația creștină, proiectele de federație europeană și de comunitate inter-statală universală. Reinterpretînd în cheie catolică elemente interpretative proprii conținutului ideologic al saintsimonismului în dezvoltările sale democratice căruia îi era inițial tributar dar de care se desprinde și pe care îl depășește în orientările din sfera socială cit și în acelea din sfera religioasă, Buchez inaugurează o dată cu formula de *democrație creștină* care îi compendiază esența concepției, o mișcare social-politică nutrită de valori creștine, de o etică fondată pe idealul de *frăție*, anticipatoare a programului renovator legat de numele lui Leone XIII.

Importanța și rolul atribuite progresului în sistemul buchezian sint fundamentale: *progresul e lege universală*, o idee la care Bălcescu și întreaga lui generație au subscris, punînd-o la baza ideologiei și programului revoluționar de la 1848. Dar numai o finalitate constantă în măsură să angajeze simultan comunitatea în urmărirea ei, conferă agregatului social girul solidarității și al progresivității, eficiență structurilor statale în raport atît cu asociații săi și cu instituțiile, cit și cu celelalte organisme naționale.

Primatul moral înseamnă la autorul nostru că morala e legea regulatoare și calificantă a actelor umane și criteriu de apreciere, de certitudine. În acest ansamblu conceptual, are relevanță majoră principiul frăției ca practică universală, perenă. În lumina fundamentului creștin,

filosoful descoperă o identitate perfectă între doctrina progresului și știința moralei, dezvoltând așa religie a datoriciei care asumă sacrificiul și abnegația ca imperativ moral, o concepție pe care Mazzini și Bălcescu pentru care datoricia nu era decit reversul dreptului, au consfințit-o prin exemplul atitudinii lor de o viață.

Organizarea viitorului societății, națiunii, Europei, umanității, nu putea rămâne în afara exercițiului mental buchezian într-o cultură filosofică atât de contrapunctată de vocația socialitară. Ca parte „ce mai experimentată a filosofiei, el instituie o veritabilă știință politică și socială, cercetează formele de guvern în istoria doctrinelor politice și stabilește constantele sociale. O valoare istorico-politică excepțională are în sistemul lui Buchez conceptul de naționalitate, a cărui definiție unește originalității, un caracter cuprinzător. Cu toată probabilitatea, în constituirea conceptelor sale din sfera naționalului, o pondere stimulatorie semnificativă vor fi avut experiențele istorice ale timpului său, cu ferma voință de afirmare a naționalităților oprimate al căror prototip l-a reprezentat în epocă națiunea poloneză, divizată și privată de un stat național. Naționalitatea este pentru Buchez mai mult decât națiunea și mai ales acel cumul de atribute în virtutea cărui aceasta continuă să existe și atunci când și-a pierdut independența, tinzând permanent la reluarea acțiunii. Ea este consecința cea mai tipică a unui scop comun de activitate, o profesie de credință națională în act. Exclusiv în virtutea acestui scop, o comunitate națională se configurează, își definește pregnant identitatea, evoluează, prindește de la un trecut și transmite unui viitor, în comunicarea generațiilor, acea unitate volitivă, de aspirații, tendințe și acțiuni, acel spirit de abordare solidară a istoriei și vicisitudinilor. Naționalitatea devine titlu de onoare, carte de vizită prezentată celorlalte popoare și posterității.

Pentru același teoretician, guvernul reprezentativ este cel mai bun „cu putință. El a definit ca guvernul cetățenilor cei mai angajați și mai capabili în funcție de interesul poporului, în stare să cuprindă și să reprezinte cel mai exact și regulat raporturile de inițiativă și acceptare, să constituie progresivitatea și suveranitatea. Guvernul e considerat un interpret al exigențelor populare care, în respectul libertății persoanei și al autonomiei grupurilor sociale, coordonează, garantează și armonizează cu scopul de activitate principal al comunității naționale, și scopurile secundare. Sistemul reprezentativ ideal este pentru Buchez democrația creștină, termen creat de el care apărea pe frontispiciul foii sale *Revue nationale* ce se subintitula organul acesteia. Formă de guvern dar și de viață, „democrația creștină” pune accentul pe ideea de asociație, fundamentală și pentru fondatorii *Frăției* de la București, idee în baza căreia el elaborează și proiectele de federație europeană și de comunitate universală a statelor, teren pe care îl precede pe Mazzini cu a sa *Tinăra Europă*. În cadrul acestor formule comunitare condiționate și de crearea unui nou drept public european, Buchez preconizează ca început de federalizare europeană o ligă latină din care, surprinzător, românii erau omiși. Semnificativ este faptul că dat fiind lănta maturizare substanțială a procesului menit să ducă la o asociație europeană, autorul proiectului nu considera indispensabilă ca bază a ei o idee comună. Asociația se putea fonda pe interese comune, ideea comună putând apărea ca produs al timpului. Scopul comun de activitate fiind identificat în ameliorarea soartei celor mai mulți, federația i se prezenta ca o soluție de satisfacere mutuală a intereselor națiunilor. Nu era vorba de a supune Europa unei dominații unice, ci din contra, de a da libertate popoarelor europene și a le asocia, libere, la „fapta unui progres comun” cum ar fi formulat Bălcescu.

Ideile democrat-creștine ale lui Buchez îl situează pe fostul saintsimonian printre promotorii catolicismului social francez care au dat un aport remarcabil curentului de idei și inițiativelor socio-economice specifice, inclusiv în avantajul clasei laborioase pentru care a pledat în spirit de echitate, propunând și stimulând forme de asociere și cooperare.

După remarcabila *Storia ideologica d'Europa dal XV al XX secolo*, Salvo Mastellone reconstruiește o *Istorie a democrației în Europa* (Storia della democrazia in Europa), Torino 1987, angajantă sinteză a propunerilor politice democratice considerate în succesiunea lor cronologică de la Montesquieu la Kelsen. Opusă puterii monarhice și oligarhice, absolutismului și individualismului; conform unor teze, alternativă politică neautonomă în raport cu liberalismul și socialismul cu care e confundată în funcție de unghiul vizual; concepută ca formă de guvern posibilă ori ca formă de guvern perfectă sau perfectibilă; utilizată în practica politică pentru a legitima sau a blama regimuri, democrația e tratată de autor ca un sistem politic cărui îi recunoaște o proprie autonomie conceptuală și programatică. Operă nouă în istoriografia italiană și internațională, lucrarea nu confruntă multitudinea de definiții dată sistemului, nici nu supune aprecierii diversele forme de guvernare, ci se fixează la o urmărire a evoluției istorice a dezbaterii culturale și a soluțiilor politice formulate din a doua jumătate a secolului XVIII până la prima jumătate a secolului XX. Cercetarea începe cu acela a cărui carte, *L'Esprit des lois* a inaugurat doctrinele constituționale bazate pe separația puterilor, indicând trei din principiile fundamentale ale democrației: poporul deține puterea suverană, poporul are dreptul de a alege, poporul își numește

guvernanții. Autorul revizitează în cheie democratică două școli de istorie europeană, deducând conceptul de democrație prevalent în contemporaneitate din controverse politice și momente istorice cruciale.

Structurată în patru părți distincte și fondată pe un vast, nofabil suport bibliografic din care nu e absentă niciuna din operele de referință, sinteza profesorului Mastellone care predă istoria doctrinelor politice la Universitatea din Florența, și conduce revista specializată *Il pensiero politico*, examinează pe baza unei exigente lecturi de texte, competent, obiectiv interpretate, democrația ca guvern popular cu instituții reprezentative, de la 1748 — anul apariției menționatei lucrări a lui Montesquieu — până la anul revoluționar 1848, democrația și mișcările populare asociative (1848—1871), democrația ca societate de egali (1871—1915) și democrația ca apărătoare a drepturilor civile și politice (1917—1944). În prima secțiune, se trec în revistă: democrația și guvernul republican în sistemul reprezentativ elaborat de Montesquieu, democrația și contractul social rousseauist, republica democratică de tip american cu instituțiile respective, formele de guvern ieșite din revoluția franceză de la 1789, democrația republicilor iacobine italiene ale anilor 1796—1799, rezolvându-se spațiul adecvat și polemicii antidemocratice legitimize și constituționaliste. Se analizează de asemenea problemele socio-politice ale democrației problemele socio-politice ale democrației reprezentative americane, mișcarea chartistă cu uniunile democratice, guvernul democratic popular în viziunile de până la Marx inclusiv. Egalitarismul democratic al lui Filippo Buonarroti, conceptul mazzinian de națiune democratică, democrația liberală la Tocqueville, își au partea lor în această tratare, cu accentul în istoria ideilor politice italiene pe doctrina mazziniană al cărui cod de principii a fost adoptat și de democrația română de la '48 care a primit astfel drept de cetate în Comitetul democratic european, reprezentată de Dimitrie Brătianu.

În ansamblul mișcărilor asociative posteroare revoluției europene, se examinează asociațiile din Franța, mutualismul italian, asociaționismul german, unionismul britanic, democrația proletară a Asociației internaționale a lucrătorilor, Comuna din Paris. A treia secțiune rezervată democrației ca societate de cetățeni egali interpretează proiecte de guvern democratic liberal și de guvern democratic social, viziunea moderată despre guvernul democratic popular și cea marxistă despre guvernul democratic burghez, reformismul social și problemele doctrinale ale mișcării socialiste și muncitorești europene, tema opoziției de dreapta și de stînga la democrația parlamentară burgheză.

Ultima secțiune încearcă să măsoare eficacitatea istorică a formelor democratice în anii 1917—1945, în apărarea drepturilor civile și a comunităților sociale, cu falimentul democrației liberale italiene în fața fascismului și al social-democrației germane, criza democrației occidentale, democrația structurală sovietică și democrația instituțională americană.

În cadrul teoriilor moderne, discuția și-a strămutat termenii problematici de la forme de guvern la valori ale democrației care pentru Georges Burdeau — de exemplu — e mai mult o *forma mentis*, o manieră existențială, o „religie”, o cultură, decît o formă instituțională. Trăsarea istoriei democrației în Europa implicînd reparcurgerea întregii istorii a ideilor politice și sociale ale națiunilor moderne, este îndubitabil o încercare demnă de stimă. Ea a comporat și o verificare a solidității, respectiv labilității instituției la scara epocii. Cu toate carențele, erorile și insuficiențele formelor ei manifestate mai ales în momentele de criză profundă, Salvo Mastellone crede că în ultimele patru decenii, soliditatea și relativa compactețe a cadrului mondial se datorează în mod considerabil încrederii în democrație care a contribuit la depășirea perturbărilor grave și la sporirea speranțelor în posibilitățile destinderii și cooperării internaționale.

L'albero della liberta (Arborele libertății), Editura Le Monnier, Firenze, 1987, este titlul sub care Alessandro Galante Garrone compune o imagine a alternanțelor libertății în Italia de la iacobinismul piemontez și sicilian din epoca napoleoniană și prenapoleoniană la Garibaldi, grupînd după un fir conducător studiile prezentate. Prima parte e constituită de reflexul italian al grandioaselor știri despre revoluția franceză de la 1789, al simbolurilor și vocilor libertății ce acompaniau primele trupe ale lui Bonaparte: bereta frigiană, marsilieza, primele ziare și manifeste, „arborele libertății” ridicat în piețe și pe străzi în entuziasmul sărbătoros al imnurilor și corțegiilor. Crescuți cu dezinvoltură în climatul favorabil al promițătoarelor începuturi, arborii libertății vor fi desrădăcinați de trupele austro-țariste sau își vor pierde prospețimea și vigoarea în atmosfera neconvingătoare a ceremoniilor oficiale ale regatului Italiei de sub dominație franceză, interpretînd parcă și ei involuția de la iacobinii inițiali, numai fervoare și combativitate, la iacobinii prostrați ai Imperiului și Restaurației, obedienți funcționari ai regimului.

Un al doilea nucleu tematic îl constituie emigrația politică, în special aceea provenită dintre exilații mișcărilor revoluționare înfrînte sau falite ale anilor 1820—1821 și 1831, în prevalență militari cu speranțe neimplinite sau afiliați la societăți secrete, burghezi indispuși de constrîngerile sufocante ale guvernelor restaurate aspirînd confuz la reforme și constituții de import; cu toții, expatriați în mîntea căroră din contactul cu organisme statale mai evaluate se maturizează concepte și proiecte social-politice, inclusiv mai ferme programe liberale, unitare și

independentistice pentru Italia. În această etapă de tranziție, preparatorie și pentru emigrații din alte zone ale Europei, mai ales polonezi, se asistă la o mediere între abstracta libertate iacobină, donație străină, și conștiință incipientă a necesității de a da bătălii pentru cucerirea unei concrete, fie și moderate, la o conștientizare a unor revendicări naționale.

Un studiu cercetează „Aspecte politice ale romantismului italian” și, în paralel, european: un romantism care devine pentru Italia, imediat, liberel și național.

În același cadru al Restaurației în Italia, se înserează și studiul „Stendhal și Milano”, care examinează realitățile social-politice și culturale lombarde din perioada sejurului milanez al scriitorului.

În jurul lui Mazzini căruia autorul i-a consacrat de patru decenii cu fidelitate, pasiune și rigoare, penetrantă capacitate investigativă și eleganță de stil, cercetări fundamentale în istoriografia italiană și universală, se grupează scrieri despre o rară și importantă broșură programică din 1830, din cercurile emigrației politice mazzinice, despre mișcările din Italia centrală de la 1831, despre excepționalul impact schillerian asupra lui Mazzini, despre Mazzini în primii ani ai exilului francez și începuturile, „Tinerei Italii”. Prin acest moment mazzinian, Galante Garrone a înțeles să illustreze printr-o personificare dominantă, imaginea miticului arbore iacobin al libertății unită ferm cu ideea că libertatea nu poate fi un dar extern sau de sus, ci o cucerire prin luptă și sacrificiu, un concept ce a fost și al generației lui Bălcescu.

După alte două studii, unul consacrat entuziasmului Italiani republicane și radicale pentru Edgar Quinet—onorat și în alte pagini ale distinsului istoric italian reverent acolo și la aportul sensibilizator al Hermionei Asachi-Quinet, celălalt exilului meridional postpașoptist în Piemont, ultimul se centrează asupra lui Garibaldi și a Italiani garibaldine: Garibaldi văzut ca om politic, garibaldinismul ca un curent politic ce debușează în radicalism. Cu Condotierul care și-a consacrat spada în apărarea ei, se ajunge astfel la capătul firului ce străbate un secol de istorie italiană a libertății ca angajare militantă neocazională.

În cadrul unei cercetări mai vaste a constituțiilor statelor americane de la 1776 la 1860, Giuseppe Buttà procedează în *John Adams și începuturile constituționalismului american* (Milano, 1988) la o reevaluare a doctrinei și prestației celui de-al doilea președinte al S.U.A., unul dintre edificatorii federației, a contribuției sale eminente la structurarea și consolidarea modelelor, instituțiilor și valorilor definitorii pentru ideologia și programul politico-constituțional al acesteia. Analizând cu o sagacitate bine servită de citate extinse, concludente, publicistica sa, autorul identifică în nuce în eseuri de debut, teme și tendințe constante prezente în teoria lui politică, tratate sub semnul distinctiv, revelator al finalității fundamentale: aceea a menținerii guvernării în limitele disciplinării precise a sferei autorității, a preservării guvernațiilor contra instalării arbitrarului, a degenerării puterii. Constituție, garantare a drepturilor, control social al actelor guvernanților, libertate politică și de cult, sint exigențe reafirmate pe fondul unei concepții ce ia în considerare în grad maxim înclinația spre eroare a conștiinței umane. Într-o atare perspectivă analitică se încadrează succesivele teorizări, expresie în *Dissertation on the canon and the feudal law* a naturizării viziunii sale juridice, un eseu care întrunește toate elementele proprii științei politice adamsiene: psihicul uman cu facultăți nobile și imperfecte, metoda istorică, investigarea comparativă a sistemelor de putere, atenția acordată structurii sociale și substanței intereselor sociale, identificarea în forma instituțiilor juridice și politice a esenței unui sistem social. O știință dezvoltată din postulatul conform căruia prevalarea cunoașterii, fără alterări și monopol, a sensibilității civice, e promotoare de virtute și fericire, diminuează șansele tentației prepotenței. Din antitetica distincție a Lumii Noi de cea Veche fondată pe inexistență în America a opresiunii feudalo-clericale în forma conștientă de Europa, operată de Adams, se desprinde pentru profesorul Buttà certitudinea protagonismului independenței americane că natura acelei societăți coloniale, cu toată menținerea unor conotații contradictorii, era fundamental una a unei societăți libere, a unui commonwealth, nu aceea a unui domeniu aservit unui monarh. În atributele structurilor coloniale prefederale sint în consecință recunoscute de autorul nostru, rădăcinile aceluși liberalism natural cercetat ulterior de Tocqueville care va susține că evoluția societății americane a fost determinată de o specie de *tabula rasa* pe care americanii au utilizat-o ca fundament în construirea destinului lor: un liberalism perceput de Adams ca reprezentând o tradiție dar și o normă de conduită pentru contemporani, prolog la experiența generației în scenă, criteriu etico-politic determinant de asumat în intrasigentă opoziție cu sistemul puterii bazat pe dreptul factice și opresiv al Vechiului Regim.

Angajarea totală a lui Adams în revendicarea istorică a sistemului de libertate în contra corozivității despotismului binar personificat de alianța tron-altar, orientează decisiv perorația sa în sensul demolării doctrinei reprezentării virtuale ca nejustificată juridic și nedreaptă politic (*Instructions of the town of Braintree to their representative*). Protestul american tinde inițial să rămână pe terenul legalității și al constituției, punctul critic al raportului colonii-metropolă, rezidând în esență în interpretarea pactului fundamental. Reclamând protecția acestuia, cel ce va

fi definit de Jefferson „colosul independenței” o va cere exclusiv în relație cu scopul lui fundamental, acela al garantării drepturilor tuturor oamenilor în calitatea lor de egali prin natură, pentru a da apoi în *Novanglus* — unde contestă ca inconsistentă pretenția coextensivității puterilor instituțiilor guvernamentale britanice la colonii — cea mai elaborată, completă expunere americană a problemei constituționale a Imperiului, al cărui veritabil sens politic îl compendiază în sintagma *independență*, demonstrându-i fundamentele istorice, politice și juridice. Un impuls substanțial va imprima el în continuare dezvoltării teoriei echilibrului puterilor în perioada elaborării constituțiilor statelor, conferindu-i un joc central în ansamblul principiilor ce-i guvernează sistemul : suveranitate populară, separația puterilor, responsabilitatea guvernanților, limitarea puterii, supremația legii, principii dezbătute în *Thoughts on government* și alte eseuri cu o determinare dintre cele mai precise a raportului lege fundamentală — putere, devenită termen de referință privilegiat în materie de constituționalism liberal. Criteriile, elementele și mecanismele ordinii constituționale echilibrate, așa cum au fost concepute de Adams în considerarea problemelor de bază ale societății și guvernului în scrierile sale politice, sînt examinate de autor în cadrul istoric în care au fost formulate judecățile sale, al istoriei experienței constituționale americane, într-o paralelă cu alte interpretări doctrinale propuse de ceilalți artizanii ai republicii, dar și în valoarea lor intrinsecă, cu accent asupra sferei conceptului de reprezentanță, a definirii de forme instituționale clare și sigure, specifice, ale libertății, a preocupării centrale — implicate în schema lui de guvern — de a introduce un control social eficace.

Rezultatele cercetării sistematice, exhaustive a elaborării și dezvoltării doctrinei sale în fervoarea unei dezbateri civice capitale, împede restauratoare a unui ansamblu caracteristic de înțelegeri de valori conceptuale în contrast marcat cu tendințe ideologice atunci dominante, a aportului lui John Adams la structurarea constituționalismului american, a rolului său moral-politic de prim plan în faza fixării parametrilor indispensabili noului tip de guvern, întreprinse de Giuseppe Buttà, sînt integrate în ultimul capitol prin analiza controversatelor reflexii de filosofie morală intitulate *Discourses on Davila* printre care descoperă în tratarea problematicei cruciale pentru societatea democratică — aceea a fundamentelor etico-politico-juridice ale egalității și a limitelor ei în raport cu dimensiunea libertății — iluminate anticipări a perspectivei demistificatoare deschise de Tocqueville asupra acelei fețe a autoerației triumfante prin disimulare, prin stratagemă. Autorul vede în perceperea finală a unor linii tendențiale ale aceluia tip de societate, expresia unui apel al lui Adams la participare personală și răspundere civică adresat premonitor, în perspectiva întrevăzută a unei rapide degradări a democrației în direcție oligarhică, absolutistă, în invariabila lui revendicare a unei domnii a legilor și nu a persoanelor, a unui model politic pentru o societate autonomă, deschisă, a unui ordinii pe care ea însăși și-o conferă în cooperare inteligentă și conciliere de interes într-un proces în care legitimarea majoră a autorității publice era statuată în misiunea de a-i stabili acesteia normele dezvoltării progresive.

Ștefan Delureanu

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

LABORATORUL DE DEMOGRAFIE ISTORICĂ ÎN AL OPTULEA AN DE ACTIVITATE

Devenit o prezență de prestigiu în viața științifică a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” al Universității din București, Laboratorul de demografie istorică a reunit și în cursul anului universitar 1988—1989, în cel de-al optulea său an de activitate, un număr sporit de cercetători, cadre universitare și medii, muzeografi, arhiviști și specialiști din cele mai diferite domenii de investigare ale societății umane, ilustrând o dată mai mult caracterul interdisciplinar al demografiei istorice, impunerea acesteia ca ramură științifică distinctă. De asemenea, rezultatele cercetărilor de demografie istorică prezentate în cadrul ședințelor lunare de comunicări ale Laboratorului au relevat o dată mai mult faptul că o investigare globală a trecutului societății umane în evoluția ei — o istorie totală, așa cum se afirmă tot mai pregnant în ultima vreme — trebuie să acorde o atenție deosebită studierii factorului demografic, fără de care reconstituirea realității istorice la un moment dat este lipsită de un element-cheie, restringind posibilitățile de formulare a unor judecăți de valoare nuanțate și totodată temeinic fundamentate. Cu acest prilej s-a vădit din nou că, departe de a fi doar o simplă știință auxiliară a istoriei, demografia istorică și-a dobândit un statut mereu mai bine conturat ca disciplină științifică de sine stătătoare, îmbinare armonioasă, cu mijloace și metode de investigare specifice, a datelor oferite de cele mai diferite domenii de cercetare a societății umane. Comunicările prezentate în cursul anului universitar 1988—1989 în cadrul Laboratorului de demografie istorică se constituie ca o dovadă cât se poate de concludentă în acest sens. Tematica lor, deosebit de variată, se remarcă prin strădania autorilor de a pune în circuitul științific date și aspecte cu totul necunoscute până în prezent, de a sugera noi direcții de investigare sau de a surprinde, printr-o exegeză atentă și profundă, noi semnificații ale unor fenomene cunoscute. Nu mai puțin meritoriu este efortul autorilor care, pornind adeseori de la analize de caz, au formulat judecăți pertinente de ordin general sau au deschis noi perspective cercetărilor comparative la nivel național. Prin aceasta lucrările Laboratorului de demografie istorică în al optulea său an de activitate au marcat un apreciabil salt calitativ atât pe plan metodologic, cât mai cu seamă în privința abordării unor direcții de cercetare care vin să întregască în chip necesar istoria populației de pe teritoriul României din antichitate și până în zilele noastre.

În studiul intitulat *Contribuții la demografia Daciei Romane*, prof. Alexandru Madgearu, pornind de la o investigare atentă a izvoarelor scrise și deopotrivă a mărturiilor arheologice, a întreprins o tentativă reușită de reconstituire a realităților demografice din Dacia Traiană, subliniind că — în pofida numărului redus de date privind direct populația, respectiv numărul de locuitori și dinamica acestuia, realitate care nu îngăduie decât aprecieri foarte relative de ordin cantitativ — se poate sesiza cu ușurință continuitatea de viațuire a dacilor autohtoni și procesul simbiozelor daco-romane.

Nagi Pienaru, în studiul *Populația Dobrogei în secolele XVI—XVII*, întemeiat pe date inedite din documente osmane, precum și pe informații încă nevalorificate din izvoarele editate, a ilustrat un aspect puțin cunoscut din istoria pământului românesc dintre Dunăre și Marea Neagră, atestând continuitatea de viațuire a populației românești de acolo chiar și în condițiile mutațiilor demografice datorate colonizărilor de populație musulmană. Mai mult, cercetarea izvoarelor i-a permis autorului să formuleze concluzia de ordin general, că dacă în Dobrogea secolelor XVI—XVII poate fi sesizată o mișcare de populație românească, aceasta a avut întotdeauna sensul dinspre Țara Românească și Moldova spre teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră și nici decum o emigrare a românilor dobrogeni la vest și nord de marile fluviu.

În studiul *Statistica Bucovinei din 1817* dr. Constantin Rezachevici, pornind de la un tabel statistic descoperit într-un fond arhivistic din Polonia, sesizează — pe temeiul comparării cu izvoare statistice datînd la scurt timp după anexarea samavolnică a părții de nord a Moldovei de către Imperiul habsburgic — procesul de implementare a unor elemente etnice străine, realitate sesizabilă mai ales în mediul urban și în anumite zone ale teritoriului, fără ca aceasta să schimbe însă caracterul românesc majoritar al Bucovinei.

Întemeiată pe documentele consulatului francez de la Iași, păstrate în arhiva Ministerului de Externe al Franței, Lucia Taftă a urmărit în studiul *Francezi stabiliți în Moldova, în lumina documentelor consulatului francez în România (1866—1870)* dinamica procesului de așezare a unor cetățeni francezi mai cu seamă la Iași (dar și în alte centre urbane ale Moldovei, precum și diferite probleme legate de împămintenirea acestora, de contribuția adusă de aceștia la dezvoltarea economică și culturală a țării lor de adopțiune.

Într-o comunicare cu caracter complex, raportată la diferite domenii, Mihai Chiriță a prezentat un interesant studiu de caz: *Mișcarea naturală a populației din satul Bistref, jud. Dolj, în anii 1815—1978*. Pe temeiul unui foarte bogat și sugestiv material statistic și grafic, ilustrând caracteristici de cea mai mare importanță pentru dinamica demografică (natalitate, mortalitate, nupțialitate), autorul reconstituie pentru mai bine de un secol și jumătate sensul general al evoluției populației într-un sat mare din lunca Dunării, analizând cauzele care au influențat-o în sens pozitiv sau negativ. Efectuarea unor studii similare de caz asupra populației mai multor sate din aceeași zonă (sau realizarea unor astfel de cercetări și pentru alte zone ale țării) va oferi fără îndoială posibilitatea unor generalizări nuanțate și temeinic fundamentate, care altfel ar putea fi surprinse doar cu mare greutate sau ar scăpa cu totul investigației de specialitate.

În studiul intitulat *Aspecte demografice în însemnări pe vechi cărți românești*, Marieta Adam-Chiper a atras atenția prin prezentarea unor mărturii elocvente din secolele XVII—XIX — asupra unei surse pînă acum aproape ignorate de cercetările de demografie istorică. Așa cum a remarcat autoarea cu bună dreptate, însemnările de pe vechile cărți românești constituie o sursă de valoare inegală, cuprinzînd în destule cazuri informații nesemnificative în sine. Coroborate însă cu alte izvoare de epocă, aceste însemnări dobîndesc o valoare de netăgăduit pentru investigațiile de demografie istorică.

În studiul *Demografie și structuri sociale în Europa în secolul al XVI-lea* lector dr. Radu Vasile a analizat raportul dintre fenomenul demografic și modul său de reflectare la nivelul diferitelor structuri sociale, factorii care au influențat această relație și caracterul specific pentru anumite zone teritoriale, realitate care determină dificultatea stabilirii unor aprecieri cu caracter general.

Ca un omagiu adus la centenarul săvîrșirii din viață a poetului național și întregind imaginea acestuia de proporții cu adevărat universale, dr. Paul Cernovodeanu a evidențiat în studiul *Aspecte demografice în opera lui Mihai Eminescu* gîndirea științifică, dominată de o temeinică pregătire filosofică, ce i-a îngăduit lui Eminescu surprinderea unei imagini globale a realității, din care factorul populație nu putea lipsi. Propensiunea deosebită a lui Eminescu spre o viziune interdisciplinară a vieții umane s-a manifestat și prin interesul său constant pentru demografie, mai bine zis pentru populaționistică, așa cum o dovedesc cu prisosință textele din opera eminesciană supuse de autor unei analize atente.

Pornind de la datele chestionarului Hașdeu, dr. Gheorghe Brătescu a evidențiat în studiul *Aspecte ale concepției folclorului românesc despre populație* accentul pus pe criteriul moral în referirile folclorice despre populație, subliniind totodată discernămintul necesar la analiza datelor din izvorul supus analizei. În același timp, pe temeiul unor exemple concludente, studiul a atras atenția asupra raporturilor care se cuvin investigate în viitor dintre demografia istorică și istoria mentalităților.

Supunînd unei analize aprofundate informațiile complexe oferite de *Atlasul antropologic român*, prof. dr. doc. Viector Săhleanu a evidențiat în studiul *Din istoria caracterizărilor biologice ale populațiilor din România* caracterul unitar din punct de vedere antropologic al populației din România și a argumentat cu datele furnizate de cercetările antropologice continuitatea de viațuire a populației pe teritoriul țării noastre.

Colectivul complex de cercetare (antropologi, informaticieni) constituit din dr. Cantemir Rîșcuța, Irina Rîșcuța, Lucia Păltănea și Angela Petrescu a oferit prin studiul *Distanța biologică, bază pentru estimări demografice. Populația din Munții Apuseni sub acest raport* un exemplu elocvent de aplicare a metodelor matematice la studierea populației din punct de vedere antropologic, stabilind pe baza unei analize de caz continuitatea de viațuire a aceluiași tip antropologic și oferind astfel o binevenită posibilitate de comparație cu alte zone ale țării.

Ca o întregire firească a comunicărilor prezentate, Laboratorul de demografie istorică a beneficiat și în cursul anului universitar 1988—1989 de apreciate prezentări bibliografice a unor lucrări de specialitate apărute în țară și peste hotare, multe dintre acestea constituindu-se ca adevărate studii critice. Aceste prezentări bibliografice s-au datorat prof. dr. Radu Ștefan Cloban, prof. Mihai Manca, cerc. șt. Antal Lukács, cerc. șt. Marian Stroia, cerc. șt. Andrei Căpușan (2), cerc. șt. Ileana Neagu-Căzan, bibl. pr. Mariana Mihăilescu, student Florin Țurcanu.

Lucrările Laboratorului de demografie istorică s-au bucurat în permanență de îndrumarea generoasă și crudită a prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu și a prof. univ. dr. Vladimír Trebici.

Ca o încheiere a activității Laboratorului în anul universitar 1988—1989, la 5 iulie 1989 s-a desfășurat sub egida acestuia al VIII-lea Simpozion de demografie istorică cu tema *Impactul demografic al epidemiilor și replica societății*, în cadrul căruia au fost prezentate următoarele comunicări: prof. dr. Louis Roman, *Rosturile studierii epidemiilor*; prof. dr. Radu Ștefan Ciobanu, *Sfârșitul marilor epidemii în Europa occidentală*; arhivist Gernol Nussbacher (Brașov), *Implicații demografice ale epidemiilor de la Sighișoara în secolele XVI—XVII*; dr. Gheorghe Brătescu, *Holera în țările române în secolul al XIX-lea și impactul ei asupra evoluției demografice*; prof. univ. dr. Nicolae Marcu, *Lepra în România și impactul ei demografic*. Fiecare comunicare în parte și toate împreună au înfățișat, prin mărturia vie a documentelor vremii, implicațiile teribile ale epidemiilor pentru evoluția demografică a societății umane și încercările acesteia de a se apăra, de a limita pierderile cauzate.

Apreciind în ansamblu activitatea desfășurată de Laboratorul de demografie istorică în anul universitar 1988—1989, se poate afirma cu deplin temei că atât prin contribuțiile de ordin documentar al comunicărilor prezentate, cât și prin metodologia de abordare a cercetării s-a înregistrat un salt calitativ notabil, care pune o dată mai mult în lumină caracterul demografiei istorice ca dimensiune necesară a investigării societății omenești în evoluția ei, deschizând noi perspective de aprofundare și nuanțare a istoriei naționale.

Costin Feceșan

AL VI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE STUDII SUD-EST EUROPENE

Între 30 VIII — 5 IX 1989 a avut loc la Sofia cel de-al VI-lea Congres internațional de studii sud-est europene.

Potrivit programului stabilit de comitetul internațional de studii sud-est europene și transmis comitetelor naționale și specialiștilor înscrși la Congres, lucrările s-au desfășurat în ședințe plenare (de deschidere și închidere) și în secții de specialitate: *Istorie* (1. veche și arheologie 2. evul mediu 3. modernă 4. contemporană — sec. XX), *Lingvistică*, *Literatură*, *Etnografie și folclor*, *Drept*, *Arte*, *Instrumente de lucru*.

Pentru prima dată în istoria Congreselor de profil au fost organizate pe probleme speciale mese rotunde, numărul lor fiind de 12.

Congresul a numărat peste 1 000 participanți din 29 de țări, cele mai multe din Europa, dar și de pe alte continente, America, Asia, Africa, Australia.

Din România au participat reprezentind diferite instituții, 35 de specialiști.

În ședința plenară de deschidere au rostit discursuri inaugurale președintele Comitetului de organizare a Congresului (acad. N. Todorov) și președintele în funcție al Asociației internaționale de studii sud-est europene (acad. M. Garasanin). Evocând drumul parcurs de Asociație de la constituirea ei (1963) în România — unde se află, de altfel, sediul Asociației — cei doi președinți au evidențiat rolul important jucat de România în constituirea Asociației, în imprimarea în stnul ei a unui spirit de înțelegere și colaborare, în evidențierea valorilor istoriei și culturii, care să conducă la transformarea sud-estului european într-o zonă a păcii și a colaborării internaționale. Cu emoție s-au făcut referiri pline de prețuire pentru omul și savantul care a fost acad. Emil Condurachi, secretarul general al Asociației de la înființarea ei și pînă la moartea, în 1987, a celui socotit ca adevăratul „spiritus movens” pentru activitatea Asociației, pe care a impus-o ca cea mai activă Asociație din sistemul U.N.E.S.C.O.

A fost adresat Congresului un mesaj din partea conducerii de stat a țării gazdă.

Au urmat un mesaj din partea directorului general U.N.E.S.C.O. și scurte alocuțiuni din partea președintelui C.I.B.A.L.-ului (Centru internațional asupra izvoarelor de istoric balcanică și mediteraneană) și a membrilor din Biroul Comitetului Internațional de studii sud-est europene.

Secretarul general al AIESEE, prof. Virgil Cândea, în cel mai desăvârșit spirit de continuitate a activității desfășurate de fostul secretar general, acad. Emil Condurachi, a vorbit de rolul Asociației în mai buna cunoaștere și înțelegere a popoarelor din sud-estul Europei și a transmis urările specialiștilor români de reușită a Congresului.

Lucrările în secțiile de specialitate, începute în chiar după-amiaza zilei de 30 august 1989, au fost concentrate în jurul unor mari teme, urmărindu-se evidențierea cuceririlor științifice prin cercetările din ultimii ani.

La secția de istorie veche și arheologie au fost puse în discuție: *Probleme ale neoliticului în Balcani*; *Probleme ale epocii bronzului și epocii fierului*; *Trăsături specifice ale structurilor sociale și economice în timpul antichității* (orașe — formare și organizare; *Probleme ale structurilor economice în regiunile Adriaticii și Mării Negre*); *Relații reciproce între Grecia, lumea ilirică și Tracia* (epoca preclasică și epoca clasică); *Balkanii și Asia Mică în antichitate*.

La discuția primelor 2 teme o participare susținută a avut din partea delegației române prof. M. Petrescu-Dîmbovița, directorul Institutului de istorie și arheologie „A.D. Xenopol” din Iași, care a și prezentat o comunicare, deosebit de apreciată, despre *Unele probleme referitoare la așezările din civilizația de tip Cucuteni și raportul lor cu sud-estul Europei*. În discuțiile purtate s-au făcut trimiteri la cercetările arheologilor români, ale căror rezultate modifică uneori sau impun nuanțări în datarea și aprecierea valorii unor vestigii arheologice de referință.

La cele trei teme de istorie veche, mai sus amintite, lector dr. Zoe Petre (Fac. de Istorie-Filozofie a Univ. din București) a fost responsabilul temei *Relații reciproce între Grecia, lumea ilirică și Tracia în epoca clasică*, prezentînd sinteza finală a temei și a prezentat raportul *Les Thraces et leur fonction dans l'imaginaire grec*. Raportul s-a bucurat de un ecou deosebit de favorabil, discuțiile și sinteza coordonatorului general al secției, prof. M. Garasanin, subliniind metodologia nouă de cercetare propusă de autoare și necesitatea unei cooperări pentru reevaluarea surselor scrise grecești și latinești cu privire la lumea sud-estului Europei în antichitate.

În cadrul aceleiași secțiuni la tema *Probleme ale structurilor economice și sociale* asistent Vlad Nistor (Fac. de Istorie-Filozofie a Universității din București) a prezentat comunicarea *The Breakdown of the Danubian limes: its social and economic implications*, favorabil comentată de participanții la discuție și de coordonatorul temei.

Activi s-au dovedit cei 2 reprezentanți români și în discuții, prezentînd punctele de vedere ale arheologiei și istoriografiei românești, a căror importanță a fost subliniată în concluziile responsabilului Secției.

Dintre comunicările prezentate de străini, un interes deosebit prezintă pentru noi comunicarea lui K. Wachtel (R.D.G.) despre o diplomă militară inedită dintr-o colecție privată din Berlin: este vorba de *prima diplomă militară provenită din Dacia romană*, datînd din 109 și conferită unui veteran al războaielor din Dacia, M. Herennius M(arcus) I(ulius) Berenses; diploma dovedește că în 109 Scaurianus nu era încă guvernator al Daciei și că data fondării Ulpiei Traiana trebuie situată după 109 e.n.

În zilele de 5—6 sept., lect. dr. Zoe Petre a participat și la colocviul POLIS-CIVITAS, organizat la Blagoevgrad de Universitatea din Sofia în colaborare cu Institutul Pedagogic din Blagoevgrad și cu grupul de studii despre sclavajul antic (GIREA) de la Universitatea din Besançon.

În cadrul colocviului, Z. Petre a prezentat mai complet decît la Sofia raportul despre traci în izvoarele grecești, care a suscitat o dezbateră amplă și propuneri de colaborare științifică viitoare cu specialiști bulgari și francezi. De asemenea ea a condus dezbateră centrală a colocviului despre *Polis și Civitas*, prezentînd cu acest prilej rezultate ale propriei cercetări, precum și concluziile cercetărilor românești cu privire la cetățile pontice de pe coasta de vest a Mării Negre.

La secția de istoria evului mediu lucrările au fost concentrate în jurul temelor: *Societățile medievale în Europa de sud-est. Etape și specificități în formarea și dezvoltarea lor, Mișcări de populație în Balcani*; *Continuitate și discontinuitate în Balcani (sec. VI — XVI)*. (*Continuitate și discontinuitate (sec. VI—XVI)*). *De la Antichitate la evul mediu bizantin balcanic*; *Continuitate și discontinuitate (sec. VI—XVI) de la evul mediu bizantin balcanic la evul mediu otoman*; *Continuitate și discontinuitate în Balcani. Societățile balcanice în sec. XV—XVIII*); *Europa de sud-est și Mediterana*.

La această secție au participat 5 specialiști din România cu comunicări: prof. Eugen Stănescu (Inst. de studii sud-est europene), în comunicarea *Continuitatea conștiinței naționale la popoarele sud-est europene. Primele premise medievale (pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea)*. *Privire comparativă*, a susținut teza continuității, dînd numeroase exemple probante că în această problemă fundamentală nu există discontinuitate, ruptură, întrerupere.

Prof. Șt. Ștefănescu, directorul Institutului „N. Iorga”, în comunicarea sa *Etape în dezvoltarea societății din Principatele Române în Evul Mediu. Peisajul rural*, a subliniat ideea continuității, elementele comune și cele specifice în dezvoltarea societății românești și a celor din țările balcanice. Mitropolitul Ardealului dr. Antonie Plămădeală în comunicarea *Biserica ortodoxă română și relațiile ei cu bisericile din Balcani și Orientul creștin în sec. XVI—XVIII*. *Aspecte socio-culturale*, a arătat, pe baza unei bogate informații documentare, rolul bisericii orto-

doxe române de sprijinoare a culturii, ca factor însemnat în menținerea identității etnice a popoarelor de confesiune ortodoxă, intrate sub stăpînirea otomană.

Lector dr. Mihai Maxim (Universitatea din București) în comunicarea *Considerații privind statutul Țărilor Române față de Poarta otomană în evul mediu* a prezentat trăsăturile definitorii pentru continuitatea și autonomia statelor românești în evul mediu.

Dorin Matei, redactor la „Magazin istoric”, a prezentat comunicarea, realizată în colaborare cu prof. Bogdan Murgescu, *Continuitate și discontinuitate în comerțul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*. „Monopolul comercial otoman”, în care s-a dovedit, că în ciuda instaurării la mijlocul sec. al XVI-lea a așa zisului „monopol comercial otoman”, comerțul Moldovei, a continuat să se facă și cu alte țări, pentru cele mai multe produse.

Prof. Eugen Stănescu în ziua de 1 sept. și prof. Ștefan Ștefănescu în ziua de 2 sept. au prezidat ședințele de lucru, făcînd comentarii pe marginea lucrărilor prezentate.

În celelalte zile ei au participat la discuții, făcînd intervenții de clarificare și completare a unor probleme ridicate în comunicări.

La *Epoca modernă* s-au dezbătut temele: *Forțe sociale și impactul lor asupra avîntului ideii naționale, a conștiinței naționale și în formarea statelor balcanice* (Istoria socio-economică în sec. XVIII—XIX; dezvoltare politică și ideologică; Schimbări de mentalitate, istoria științei și evoluția instituțiilor culturale); *Sud-estul european în relațiile internaționale* (sec. XVII—XIX); *Revoluția franceză și impactul ei asupra sud-estului european*.

Prezența românească la secția de istorie modernă s-a manifestat prin Dan Berindei secretar al Comitetului național al istoricilor români, Al. Dușu, redactorul șef al „Revistei de studii sud-est europene”, Aurora Ilieș și Vladimir Diculescu, membri ai Institutului de Istorie „N. Iorga”, Ecaterina Țărălungă (Consiliul Culturii și Educației Socialiste), Dumitru Preda (cercetător la Centrul de Istorie și Teorie Militară). N. Ciachir (conf. dr. la Fac. de Istorie a Universității din București).

Specialiștii români au fost prezenți prin comunicări în cadrul a trei dintre cele cinci subsecții. Aurora Ilieș a evidențiat, în comunicarea *Exportul de sare în sudul Dunării și implicațiile sale în politica economică a țărilor române* (sec. XVII—XIX), importanța comerțului de sare exportată din Țara Românească în Peninsula Balcanică, inclusiv la Constantinopol, în cursul veacurilor menționate; Vladimir Diculescu a prezentat în comunicarea „*Gazeta Transilvaniei*” și *uniunea Bulgariei — 1885* ecoul pe care l-a avut între românii din Transilvania reunirea Rumeliei la principatul Bulgariei, eveniment considerat de ei ca un nou argument pentru unirea lor cu statul român de la sud și est de Carpați, iar Dumitru a susținut comunicarea *Conștiința națională în secolul XIX în Sud-Estul Europei. Rolul factorului militar. Cazul României*, în care a scos în relief trăsăturile fundamentale ale procesului de eliberare a românilor din secolul al XIX-lea în contextul Europei de Sud-Est; Ecaterina Țărălungă și-a consacrat comunicarea temei *Rolul Mării Mediterane în opera istorică a lui Dimitrie Cantemir*, prilej folosit pentru a face o largă trecere în revistă a unor aspecte importante ale creației științifice cantemiriene.

Alexandru Dușu a fost copreședinte al subsecției *Schimbări de mentalitate; istoria științei și a evoluției instituțiilor culturale*, iar Dan Berindei coresponsabil al subsecției *Sud-Estul Europei și relațiile internaționale*. Al. Dușu a prezentat, în ședința de închidere, raportul privind subsecția prezidată, ca și cel privind masa rotundă *Comunitatea culturală balcanică*, iar Dan Berindei a redactat partea a 2-a a raportului referitor la subsecția *Sud-Estul Europei și relațiile internaționale*, prezentat în ședința de închidere de prof. D. Djordjjević (S.U.A.).

Al. Dușu a tras concluziile ședinței pe care a prezidat-o, prilej pentru a lua poziție față de o comunicare „obiectivistă” a lui Bela Borsi-Kálmán privind imaginea despre societatea românească a emigraților revoluționari unguri în epoca Unirii Principatelor, cerînd analiza critică a „clîșelor” mentale negative. Dan Berindei a intervenit în discuția din cadrul subsecției *Istoria socio-economică*, făcînd observații și completări, referitoare la unele comunicări, consacrate răscoalei aianilor sud-dunăreni, expansiunii comerțului de sare românesc și penetrației economice a Germaniei și Austro-Ungariei în Sud-Estul Europei la sfîrșitul secolului al XIX-lea. În cadrul subsecției consacrate *Revoluției franceze*, Al. Dușu a subliniat într-o intervenție însemnătatea urmării căilor de comunicare orală în studierea legăturilor mișcărilor europene și a evidențiat prezența mai accentuată a ideilor *Revoluției franceze* în Principatele române față de celelalte țări din zonă. În cadrul subsecției *Sud-Estul Europei și relațiile internaționale* au luat cuvîntul N. Ciachir, care a evidențiat rolul important al României în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea în spațiul sud-est european, și Dan Berindei, care a subliniat importanța primordială a statelor sud-est europene în procesul afirmării lor, deseori împotriva voinței și dorințelor marilor puteri, a făcut o paralelă între România și Serbia în epoca procesului lor de eliberare.

Dan Berindei și Al. Duțu au luat parte la ședința plenară a secției de istorie modernă, unde au luat amîndoi cuvîntul, cel dintîi propunînd pentru congresul viitor din 1994 tema *State mici și mari puteri*, iar cel de-al doilea tema *Cultura scrisă în secolul XIX. Schimbări în mentalitate*.

La *Epoca contemporană (sec. XX)* au fost dezbătute următoarele teme: *Țările balcanice în prima jumătate a secolului XX; Al 2-lea război mondial, Rezistență și colaborare, Balcanii în relațiile internaționale după al doilea război mondial și Sud-Estul Europei după al doilea război mondial. Rezultate sociale și economice*.

Prezența românească s-a evidențiat la lucrările secției de istorie contemporană prin Cristian Popișteanu, redactor șef la „Magazin istoric”, Traian Udrea, cercetător principal la Institutul de Istorie „N. Iorga”, conf. univ. Nicolae Ciachir, Gh. Buzatu, cercetător principal la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, Gelcu Maksulovici de la Muzeul național de istorie și Dumitru Preda de la Centrul de istorie și teorie militară.

La 30 august au fost susținute comunicările lui Gelcu Maksulovici — *Solidaritatea poporului român cu rezistențele antifasciste din Balcani, în special cu poporul albanez* — și Eugen Preda (prezentată de Cristian Popișteanu) — *Balcanii în corespondența dintre Churchill și Roosevelt în timpul celui de-al doilea război mondial* — în două subsecții diferite, prezentînd fiecare un aspect de istorie contemporană, dar totodată evidențînd și poziția României în anii conflagrației. În ziua următoare, au prezentat comunicări: Traian Udrea — *Asupra manifestărilor diferite ale mișcării de rezistență antifascistă din țările balcanice* — , N. Ciachir (comunicată de Cristian Popișteanu) — *Revoluția română din august 1944 — contribuție de seamă la prăbușirea sistemului de dominație hitlerist din Sud-Estul Europei* — și Cristian Popișteanu — *Presă suedeză despre actul istoric de la 23 August 1944 din România și consecințele sale în Sud-Estul Europei*, fiecare subliniînd rolul de seamă jucat de țara noastră în procesul eliberării Sud-Estului de fascism. La 1 septembrie, Traian Udrea a prezentat o comunicare despre *Marile dificultăți ale economiei române la sfîrșitul celui de-al doilea război și în primii ani postbelici*, iar la 2 septembrie Cristian Popișteanu a susținut comunicarea *Progresul ideii conferinței balcanice la înalt nivel*.

Cristian Popișteanu a prezidat și condus ședința din 31 august consacrată temei *Dezvoltarea politică a țărilor balcanice*, iar în dimineața aceleiași zile subsecția *Al doilea război mondial. Rezistență și colaborare* (partea a II-a).

În afara comunicărilor susținute în cadrul secției de istorie contemporană, Cristian Popișteanu și Gheorghe Buzatu au făcut intervenții în cadrul lucrărilor subsecțiilor: *Al doilea război mondial. Rezistență și colaborare*, în amîndouă ședințele ei de lucru, Cristian Popișteanu la subsecția *Dezvoltarea politică a țărilor balcanice*, iar D. Preda a făcut o intervenție în cadrul subsecției *Relațiile internaționale pînă la al doilea război mondial*. În aceste intervenții au fost făcute unele completări ori au fost aduse corectări la aserțiunile ale celorlalți participanți în problemele relațiilor României cu marile puteri, în cea a rolului României în cadrul Micii Înțelegeri și a Înțelegerii Balcanice, în problema poziției României față de minoritățile naționale în perioada interbelică și în cea a rolului Partidului Comunist Român în realizarea revoluției din august 1944.

În cadrul secției de lingvistică conf. univ. dr. Matilda Caragiu Marioțeanu (Universitatea București) a prezentat, la tema „interrelații bilingve”, *Gramatica anonimă sau macedovlahă a lui Mihail G. Boiagi (Viena, 1813)* unde a fost pusă în lumină contribuția europeană a unui umanist aromân care a elaborat prima gramatică scrisă cu alfabet latin a anonimei, fiind și prima afirmare științifică a apartenenței acesteia la românitatea nord-dunăreană. Totodată, autoarea a fost responsabilă a subsecției „Probleme teoretice. Interrelații multilingve”, unde a propus elaborarea unui „Dicționar plurilingv balcanic”. În cadrul secției de literatură, la tema „Gîndirea literară în evul mediu” prof. univ. dr. Gh. Mihăilă (Universitatea București) a prezentat o bine primită comunicare despre *Izvoarele antice, bizantine, nord-slave și românești ale Cronografului lui Mihail Moxa, 1620*.

În cadrul secției de arte, conf. univ. dr. Răzvan Theodorescu (Institutul de Arte Plastice „N. Grigorescu”), președintele Comitetului Național de Studii Sud-Est Europene și reprezentant al țării noastre în Comitetul Internațional, a prezentat comunicarea *Sincronisme europene și disparități locale: barocul românesc în sec. XVII—XVIII* la tema „*Arta balcanică în epoca redescoperirilor naționale*”. Totodată, el a condus lucrările secției de „Pictură și arte decorative”, ca responsabil și în final a fost raportorul Secției de arte în plenara Congresului; de asemenea, a jucat un rol activ în discuțiile la masa rotundă *Centrele de dezvoltare artistică în pictura balcanică a sec. XVI—XVII*.

În cadrul meselor rotunde, o participare deosebit de apreciată a avut delegația română la următoarele teme: *Muntele*. Au avut comunicări: Ștefan Ștefănescu, *Carpații în istoria poporului român*; Nicolae Nestor Vornicescu, *Carpații — Alhos-ul românesc — centru ortodox de spiritualitate și culturală*. La discuții au mai participat cu intervenții substanțiale Zoe Petre și Zoe Kalman (Cluj); *Studiul comparat asupra familiei la popoarele balcanice în epoca modernă*. A participat

la discuții Lidia Gaja — Dinu; *Comunitatea culturală balcanică*. Dezbaterile au fost conduse de Al. Dușu și a avut o comunicare cu multe elemente de noutate Nicolae Dură (Inst. teologic — București); *Creștinătatea în Balcani până în secolul al VI-lea*. A fost prezentată o interesantă comunicare a dr. Antonie Plămădeală privitoare la un cărturar protoromân din sec. IV necunoscut până azi.

Cu prilejul Congresului, delegația română a pregătit un stand de carte istorică, artistică, socială și politică. Volumele prezentate — acoperind perioada 1985—1989 — s-au bucurat de o foarte bună primire, oglindind, prin varietate și număr, bogata activitate de cercetare a oamenilor de știință români în domeniul studiilor sud-est europene. Cu același prilej a fost prezentat un număr din „Revue des études sud-est européennes” dedicat Congresului de la Sofia (acțiuni similare s-au datorat Italiei, Austriei, Cehoslovaciei, R.F.G.).

★

În timpul lucrărilor Congresului a avut loc într-un cadru festiv ceremonia conferirii titlului de *doctor honoris causa* ai Universității „Chiril și Metodie” din Sofia profesorilor D. Obolenski (Anglia), K. D. Grothusen (R.F.G.) și I. N. Toporov (U.R.S.S.).

★

Lucrările Congresului s-au desfășurat în bune condiții organizatorice în *Palatul Culturii*, asigurându-se, între altele, traducerea simultană în 4 limbi la ședințele plene și la marile teme.

★

Considerăm, în încheiere, că prezența științei românești la Congres s-a făcut simțită, la un nivel științific competitiv, la aproape toate secțiile, subsecțiile și mesele rotunde ale Congresului, fapt subliniat, de altfel, și în rapoartele-sinteză din ședința de închidere a Congresului.

În cazurile în care unii dintre cei înscriși la Congres nu au putut participa, absența lor a fost suplinită, uneori prin prezentarea comunicărilor celor absenți, alteori prin intervenții în discuții ale celor prezenți.

Dezbaterile s-au desfășurat, în general, într-o atmosferă destinsă, de cooperare științifică și colegială. În cazurile rare în care s-au ridicat unele probleme care se abăteau de la adevărul istoric, reprezentanții noștri au dat replicile de rigoare.

Cel de al VI-lea Congres de studii sud-est europene a probat o dată în plus valoarea școlii științifice românești, capacitatea ei de a ține pas cu cele mai bune realizări din alte țări, importanța științifică, a unor asemenea manifestări internaționale, ca și necesitatea prezenței specialiștilor români în dialogul științific internațional.

CONGRESUL MONDIAL DEDICAT BICENTENARULUI REVOLUȚIEI FRANCEZE

Printre numeroasele manifestări științifice ocazionate în întreaga lume de aniversarea Bicentenarului Revoluției Franceze, Congresul Mondial desfășurat la Paris între 6 și 12 iulie 1989 i-a revenit un rol deosebit. El a reprezentat încununarea unei campanii de pregătire, asupra căreia am atras atenția în 1988 chiar în paginile acestei reviste.

Pentru a lămuri mai bine efortul însumat, semnificația acordată și rezultatele obținute m-am adresat, odată sosit în Capitala Franței, pentru a participa la lucrările sale, profesorului Michel Vovelle, directorul Institutului de istorie a Revoluției Franceze de la Sorbona și președintele Comisiei naționale de cercetare istorică pentru Bicentnarul Revoluției, organizatoare a Congresului.

Întrebare — Cînd și sub ce auspicii au început pregătirile științifice franceze pentru Congresul Bicentenarului?

Răspuns — Din 1984 activează efectiv sub auspiciile Centrului național de cercetare științifică (C.N.R.S.) Comisia Națională al cărui secretar, apoi conducător am devenit. A fost o idee a profesorului E. Labrousse, primul ei președinte, decedat anul trecut, căruia „Annales historiques de la Révolution Française” îi dedică un nr. special. Comisia a avut un rol coordonator, stimulînd preparativele, popularizîndu-le, publicînd în acest scop buletinul bilanțier pe care îl cunoașteți, cu apariție anuală.

Întrebare — Care au fost rezultatele principale ale acțiunii Centrului dvs. ?

Răspuns — Pe plan intern remarcabilă rămâne îndeosebi angajarea tuturor regiunilor țării; uneori inițiativele regionale au cunoscut o amploare națională și chiar internațională: de remarcat reuniunile științifice de la Rennes, Lille, Belfort, Besançon, Clermont Ferrand. Pe plan extern am întreținut legături cu 60 de țări. Uneori rezultatele au depășit așteptările, ca în Italia, unde au avut loc 86 de colocvii, Statele Unite cu 50 de reuniuni științifice, cele două state germane, Peninsula Iberică, Japonia. Țările lumii a treia și-au adus contribuția lor. În Anglia, deși există specialiști de renume internațional, individualismul britanic și-a spus cuvântul.

Întrebare — Care este rolul Congresului Mondial în cadrul acestor manifestări ?

Răspuns — Congresul mondial reprezintă o încununare a tuturor manifestărilor anterioare. O anchetă condusă de la 1789 până în zilele noastre, la care au fost invitați să răspundă istorici, filozofi, politologi, specialiști în literatură și artă.

Întrebare — De ce ați ales ca temă generală a Congresului, imaginea Revoluției Franceze ?

Răspuns — Pentru actualitatea și universalitatea ei. Am urmărit să reunim pe toți participanții la Congres într-un portret de familie.

Întrebare — Considerați că acest portret de familie va duce la înlăturarea polemicilor deschise în ultimii ani în interpretarea Revoluției ?

Răspuns — Nu, deși urmărim pe cât posibil un consens național și internațional. Un nivel polemic rămâne viu, discuțiile pot deveni constructive. Dovadă și dialogul meu cu Pierre Chaunu sau François Furet. Dinamica creată de Bicentenar și favorizată de Congres e menită să lărgească cunoașterea de teritorii noi, care nu erau explorate, să crească imaginea Revoluției de scleroză, să prezinte într-o nouă lumină ideile forță pe care Revoluția Franceză le-a proiectat în lume și felul în care ele au fost purtate sau reluate de-a lungul timpului de liberali, radicali sau de mișcarea muncitorească. În același timp Congresul a fost gândit ca un contact afectiv între cei care luptă pentru progres și consideră Revoluția Franceză ca un eveniment fondator contemporan.

Întrebare — Care este opinia dvs. despre participarea țărilor din Estul Europei ?

Răspuns — Ea este bine venită și am încurajat-o personal. Salutăm prezența prietenilor noștri români și regretăm în același timp imposibilitatea participării personale a tuturor celor care au trimis comunicări. Vă dorim tuturor succese în activitatea dvs. științifică și o participare mai amplă. Pe curând.

Ședința inaugurală a avut loc în amfiteatrul mare al Sorbonei, în prezența Președintelui Republicii, François Mitterrand. Deschizând lucrările Congresului, alocuțiunea sa a pus în lumină semnificația contemporană națională și universală a evenimentului. Cu același prilej profesorul Michel Vovelle a prezentat obiectivele Congresului.

Chiar din după amiaza zilei de joi, 6 iulie, au început lucrările pe comisii în celelalte amfiteatre ale Sorbonci. Vastitatea tematicii abordate a impus nu numai adoptarea unor titluri foarte generoase pentru preocupările fiecăreia din ele, ci și stabilirea unor teme generale diferite pentru aceași comisie. Astfel sub auspiciile Comisiei I-a s-au prezentat comunicări privind a) Franța în Revoluție; b) Opinia publică și propaganda în Franța; c) Presa străină și ecoul imediat al Revoluției. La Comisia a II-a au fost dezbătute temele: a) Valorile Revoluției; b) Primirea Revoluției în afara Franței. În cadrul Comisiei a III-a au fost abordate temele: a) Lecturi ale Revoluției; b) Revoluția învățată. În cadrul Comisiei IV comunicările au fost concentrate în jurul temelor: a) Revoluția și mișcările naționale; b) Revoluția în gândirea și practica politică, ambele teme privind secolele XIX—XX. În Comisia a V-a a dezvoltat temele: a) A citi, a vedea, a asculta Revoluția; b) Memoria Revoluției.

Marea majoritate a celor peste 300 de comunicări au fost incluse prin procedeul foto-offset în trei mase și elegante volume publicate de Pergamon Press, casă de editură engleză cu ramificații internaționale, aparținând corporației Maxwell Communication.

Congresul s-a încheiat prin ședințe plene de rapoarte pe secțiuni tematice, printr-un raport final prezentat de Michel Vovelle și printr-o alocuțiune de închidere rostită de Jean Noël Jeannency, președintele Misiunii Bicentenarului și Declarației drepturilor omului, care a coordonat toate manifestările franceze prilejuite de aniversarea Revoluției din 1789.

Abordarea problemelor privind desfășurarea Revoluției în Franța cu preparativele, semnificațiile și receptarea națională peste timp a făcut obiectul integral al ședințelor Comisiei I-a, al unor secții tematice ale Comisiei a II-a (Istoriografia franceză de la 1792—1914; Lecturi revoluționare în Franța), dar și a unor comunicări separate.

În ce privește pregătirea Revoluției, s-a remarcat comunicarea rezultatelor unei anchete americane colective pe calculator, asupra cauzelor de doleanțe (de parohii, ale stării a treia și ale nobilimii), pentru a discerne frecvența acestora (Gilbert Shapiro, Pittsburg). Limitate convențional la 12, cele mai răspândite cereri debutcă cum era de așteptat cu impunerea și drepturile

de control, dar și cu necesitatea și problematica stărilor provinciale. Se caută explicații pentru cifrele mult inferioare obținute în ceea ce privește dublarea reprezentanților stării a treia și votul individual. Se uită că dublarea amintită fiind fapt împlinit prin decizia regală nu mai avea rost să figureze ca revendicare. Dintre încercările de rezolvare a unor probleme importante prin metode de istorie cantitativă mai amintim: *Ucenicia cetățeniei: participarea electorală a celor de la țară și a celor de la oraș, 1789–1793*, studiu comparativ care caută să răspundă observației lui Fr. Furet că pînă acum studierea alegerilor a fost neglijată în favoarea nișcărilor populare și a cluburilor (Melvin Edelstein, New York) și *Formarea unei imagini contrarevoluționare. Starea a doua a Adunării Constituante, 1789–1791* (Alison Patnick, Melbourne).

Alături de asemenea tentative de sinteză se înscriu și comunicări de tip analitic, ca *1789: motion et adresses, le Languedoc écrit a Paris*, fundamentată integral pe documente de arhivă (Jean Pierre Donnadieu, Montpellier). Un raport similar între general și particular ca preocupare se poate stabili și între comunicările *Imaginea Parisului de la 1789 la 1794; Paris, capitala Revoluției* (Raymonde Monnier, Paris) și *L'accueil fait à la Révolution par l'Électorat parisien de l'an IV* (Émile Ducoudray, Paris).

Unele comunicări privesc istoria comparată, ca: *Sociabilitatea politică în Europa și în America în epoca Revoluției Franceze* (Jean Boutier, Bordeaux, Philippe Boutry) care conchide asupra unicității experienței franceze. Concluzii în legătură cu o problemă generală ca *Mecanismele de formare ale opiniei publice în Revoluție* au ca bază apropieri și deosebiri între Paris și Marsilia în primele luni ale anului 1793 (Paolo Viola, Pisa). Alături de dispozitivul metodologic obișnuit al istoricului se înscriu și metode ale unor discipline înai mult sau mai puțin înrudite. De pildă studiul lingvistic al unor relatări de presă în jurul masacrului de pe Climpul lui Marte și a morții lui Marat, pentru a se sublinia necesitatea studierii documentului de presă nu numai în scopul repertoriierii faptelor, ca în comunicarea *Presa și evenimentul discursiv* (Marie-Anne Gujdicelli, Jacques Guilhaumou, Paris). Comunicarea *Presa în fața Revoluției* (Chantal Thomas, Lyon) pleacă de la munca de inventariere și de descriere exhaustivă a presei din 1788–1789, în vederea Colocviului de la noul Muzeu al Revoluției din Vizille. Mesajele informative publicate sau utilizate de Marat în gazeta sa sînt reevaluate ca imagine a campaniei din *L'Ami du peuple* în cucerirea Franței (Olivier Coquiard, Paris). Imaginea Revoluției este urmărită și în presa provincială (Hugh Gough, Dublin), sau în cea religioasă (Jean Claude Meyer, Toulouse).

Se propune studiul distrugerii unor imagini, cum este aceea a nobilimii prin pamfletul bretone (Roger Dupuy, Rennes), dar și crearea altora democratice, ca în comunicările *Imagini ale sărbătorii Federației. Celebrare sau comemorare în căutarea unei simbolistici noi* (Elisabeth Liris, Paris) sau *Revoluția văzută prin sărbătorile Federației în Limousin, 14 iulie 1790* (Paul D'Hollander, Limoges).

Mai multe comunicări privesc raporturile femeii cu Revoluția Franceză: *Femeile și Revoluția Franceză* (Marie France Brive, Toulouse), pe marginea organizării unei expoziții cu această temă cu prilejul Colocviului internațional organizat de Universitatea locală; *Femeia și politica în epoca revoluției democratice* (Harriet B. Applewhite, New Haven, Connecticut, Darline Gay Levy, New York), *Imaginea femeii cetățean în spiritul public, Paris 1793* (Susanne Petersen, Hamburg).

Două comunicări evocă raporturile dintre Revoluția Franceză și francmasonerie: *Primirea Revoluției în sinul francmasoneriei militare 1789–1815* (J. L. Quoy-Bodin, Paris) și *Celebrarea centenarului Revoluției la Marele Orient al Franței* (Daniel Ligou, Dijon).

Alte două comunicări reflectă situația și atitudinea populației de culoare: *Oamenii de culoare la Paris în ajunul Revoluției* (Pierre H. Boule, Montreal); *Mișcarea populară și abolirea sclaviei în anul II* (Jean Claude Halpern, Paris).

O mențiune specială se cuvine originalei comunicări *Ideologie la bursă*, prezentată de istoricul american Robert Darnton, despre speculațiile la bursă ale lui E. Clavière și J. P. Brissot.

Retorica revoluționară și imaginea Revoluției ocazională o privesc generală (Ezra Talmor și Sascha Talmor, Haifa). Mai multe comunicări privesc iconografia și simbolistica revoluționară (John Markoff, Pittsburg, Annie Duprat, Arundhati Virmani, Delhi, James A. Lith, Canada, Antoine de Baecque și Jean Charles Benzaken, Paris). Moda vestimentară în timpul Revoluției nu este nici ea uitată (Anne Marie Kleinert, Berlin).

Un grup de comunicări a pus în valoare în cadrul celei de a doua Comisii aportul ideologic: *Revoluția Franceză un scandal fondator: punctul de vedere al juriconsulților artizani ai codului civil* (E. Gilbert Sledziewski, Strasbourg); *Spiritul revoluționar în Franța (1789–1794): o cercetare de analiză socio-psihologică* (Jan Baszkiewicz, Varșovia); *Schiță a unei analize: ideologia în Revoluția Franceză* (Jan Ifversen, Copenhaga); *Ideea de morală, un instrument ideologic în slujba Revoluției* (Serge Leroux, Canada); *Etică iluministă franceză / Revoluție morală și catehism, 1789–1815* (Jacques Domenech, Cairo). *Revoluție, suveranitate, istorie: complicitatea a trei concepte* (R. J. Ribeiro, Sao Paolo); *Libertate, egalitate, fraternitate... Observații asupra eficacității simbolice a trei ideologeme* (Josiane Boulad-Ayoub, Montreal); *Imagini și apropieri ale*

montaniarilor. O istorie a lor este posibilă? (François Brunel, Paris); *Un cuvânt de ordine al propagandei revoluționare în primăvara anului III* (Sergio Luzzato, Pisa); *Noțiunea de democrație reprezentativă, legatul neo-iacobin* (Bernard Gainot, Paris); *Thermidor și Republica constituțională imposibilă* (Furio Diaz, Pisa); *Imaginaea Revoluției în gândirea ideologilor* (Brigitte Schlieben-Lange, Fanz Knapschne, Frankfurt).

În ce privește revoluționarea dreptului menționăm — *Paladiumul libertății — vicisitudinile ale juratului criminal* (Isser Woloch, Columbia); *Cei patru „89” sau semnificația profundă a Revoluției Franceze pentru dezvoltarea constituționalismului de origine occidentală în lume* (Yoichi Higuchi, Tokio); *Influența Revoluției Franceze în noțiunea de drept; ideea de legislație civilă și nașterea dreptului modern* (Naoki Kamavava, Ilimceji, Japonia).

Unele comunicări reconstituie imaginea unor personalități ale Revoluției: *Lafayette, om simbol* (Zofia Libiszowka, Lodz); *Robespierre, o politică a filozofiei* (Georges Labica, Paris); *Barnave și Babeuf, două imagini ale Revoluției* (Galina S. Certkova, Moscova). Se cuvine adăugată aici și ideea prezentării unor eroi simbol din timpul Revoluției, ca Diogene (Klaus Herding, Hamburg).

Plecând de la investigarea raporturilor Revoluției Franceze cu istoria literară (Jan O. Fischer, Praga), un întreg grupaj studiază aspecte ale literaturii din timpul Revoluției Franceze. În ce privește moștenirea Revoluției ea este evocată prin raporturile politice dintre stînga și dreapta: *Revoluția Franceză, una din sursele Rezistenței* (Georges Sentis, Paris); *Moștenirea Revoluției Franceze în ziarul mișcării de rezistență „Libération”, 1941—1944* (Laurent Douzou, Arpaion, Franța), dar și *Revoluția Franceză văzută de colaboraționiști, 1940—1944* (Tanguy l'Aminot, Paris). Dacă o ședință specială era dedicată lecturilor contrarevoluționare din Franța în epoca Revoluției Franceze, mai multe comunicări au căutat să definească raporturile Revoluției cu liberalismul, catolicismul, dar și cu gândirea și mișcarea socialistă.

Momente din istoriografia franceză de la 1792 la 1914 cu privire la Revoluția Franceză încearcă să reconstituie transformările imaginii acesteia de la Silvain Marechal, Rabaut Saint-Étienne, la Jules Michelet, Louis Blanc, Cabet, Toqueville, D-na de Staël, de la H. Taine, E. Renan, la Alphonse Aulard, Augustin Cochin, Albert Mathiez și istoriografia celei de a III-a Republici. (G. S. Kucerenko, Moscova, Anne Marie Dupont, Nîmes, Beatrice Fink, Maryland, Linda Orr, Durham. B. S. Itenberg, Moscova, Nathalie Krikorian, St. Cloud, James Friguglietti, S.U.A., Fred Schrader, Berlin, Annie Crepin, Paris). Unele comunicări privesc receptarea Revoluției Franceze în dicționare: *Revoluția Franceză și cuvintele: cazul părintelui Buée, 1792* (Roland Mortier, Bruxelles) și *Imaginaea Revoluției în „Grand Dictionnaire universel” de Pierre Larousse, sec. XIX* (Marie Claude Baron, Paris), *Dicționarele și imaginea Revoluției* (Ulrich Ricken Halle).

Ampretele Revoluției asupra procesului instructiv-educativ sînt atestate de comunicările privind mentalitatea revoluționară în imaginarul pedagogic (Carlo Pancera, Ferrara), integrarea Revoluției în procesul educativ, prin imaginile din școala primară de la 1870 la 1989 (M. Gaulupeau, Rouen).

Imaginarul Revoluției a fost legat și de genul profetic, prin subiecte ca „*Fecioara revoluționară*”, *Maria în poemele Palinodului din Caen în epoca revoluționară*, *Ruinele profetice și revoluția*, *Formele colosale în imaginul Revoluției*, *Louis Sebastian Mercier, profet și judecător al Revoluției*, *Louis Claude de Saint Martin, martor al Revoluției*, *Revoluția ca apocalips pozitiv (Saint Martin) și apocalips negativ (de Maistre)*.

Ședințe speciale au fost dedicate scenei literare a Revoluției de la 1789 pînă azi, Revoluției și imaginilor sale în artă, muzicii revoluționare, comemorărilor Revoluției, simbolurilor și amintirii ei.

În aceste ședințe spațiul francez s-a bucurat de o atenție constantă. Dar nu mai puține a u fost și comunicările care și-au propus integrarea Revoluției Franceze în ansamblul istoric european și universal, fie urmărind ccurile din presa străină, lecturile străine ale Revoluției, fie influența în mișcările naționale din Europa pînă în Extremul Orient, ecourile Revoluției franceze în gândirea și practica politică universală, contribuția istoriografiei străine la cunoașterea Revoluției Franceze și a impactului său în diverse regiuni ale lumii.

Printre personalitățile franceze și internaționale care au mai participat la Congresul Mondial dedicat Bicentenarului Revoluției Franceze fie cu comunicări personale, fie cu elaborarea unor rapoarte sau prezidarea unor ședințe, mai menționăm pe Maurica Agulhon, Kálmán Benda, Louis Bergeron, Jean Paul Bertaud, Marc Bouloiseau, Georges Castellan, Charles Olivier Carbonell, Tadami Chisuka, Roland Desné, Alan Forrest, Marita Gilli, Hervé Hasquin, Karel Herman, Dominique Julia, Douglas Johnson, Pascal Kitromilides, Bela Köpeczi, Domokos Kosáry, Hans Jurgen Lüssenbrück, Predrag Matvejevic, Claude Mazouric, Jean Nicolas, Rolf Rei-

chardt, Daniel Roche, Armando Saitta, Vladislav Smirnov, Jean René Suratteau, Rudolf van Thadden, Nikolai Todorov, Kare Tonnesson, Louis Trenard, Paul Viallaneix, Denis Woronoff ș.a.

Din România, în afară de comunicarea noastră cu tema : *Revoluția Franceză în oglinda umanismului și a fraternității latine*, au mai prezentat personal comunicări : Alexandru Zub, *Impactul „Marului 1789” în spațiul românesc : difuzare, adaptare, difracție* și Ștefan Lemny, *Nicolae Iorga, istoric al Revoluției Franceze*. Ele au fost primite favorabil și au strnit discuții fertile. Cei trei participanți români au intervenit și în alte ședințe cu completări sau precizări, ori de câte ori a fost posibil să pună în lumină contribuția istoriografică și punctul de vedere românesc. Au mai trimis comunicări Alexandru Dușu, *Mișcări de eliberare, mișcări naționale și imaginea Franței revoluționare în Sud-Estul Europei*; Constantin Șerban, *Revoluția Franceză în istoriografia românească a secolelor XVIII și XIX*.

Congresul a mai inclus mesele rotunde *Femeile și Revoluția*; „*Marea națiune*”, *Europa Centrală și Revoluția Franceză și Simbolică revoluțio vară. Cultură și revoluție*. Congresiștii au fost primiți de Laurent Fabius, Președintele Adunării Naționale, au vizitat expoziții și au fost invitați să asiste la marea paradă de la 14 iulie, organizată de Misiunea Bicentenarului sub semnul evocării istorice.

Exceptional organizat, Congresul Mondial dedicat Revoluției Franceze a reușit nu numai să redea polivalența fenomenului istoric aflat în dezbateri și vastitatea imaginarului creat în jurul său, ci și să promoveze necesitatea unității în diversitate în numele universalității cunoașterii științifice și a aspirațiilor umane.

Nicolae Liu

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

ION TODERAȘCU, *Unitatea românească medievală*, vol. I, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1988, 243 p. + ilustr.

A văzut lumina tiparului, de curând, primul volum al unei cărți remarcabile, închinată unității poporului român în evul de mijloc, elaborată de Ion Toderașcu. Distinsul istoric abordează, deci, o temă pe cit de însemnată, pe atât de dificilă. Asupra întiului aspect nu avem — nu mai este necesar — a ne opri. În privința dificultăților acesteia, însă, se cade să amintim cel puțin două, din cîte vor fi fost în fapt. Mai întii vastitatea lucrărilor de referință, unele speciale, fie mai vechi, datorate lui Nicolae Iorga, Dimitrie Onciul, Ioan Lupaș, Gh. I. Brătianu — ca să ne limităm la cîteva nume —, fie mai noi (ultima contribuție, de scamă, în acest sens, fiind semnată de Nicolae Stoicescu). Apoi, deoarece, autorul a trebuit să cunoască și să interpreteze (nu de puține ori să reinterpreteze, structural), o sumă de izvoare istorice ale unei întregi epoci — aceea medievală —, atât de diferite ca natură, chiar dacă nu-s în număr apreciabil cele inedite (arheologice, diplomatice, narative, sigilografice, numismatice, epigrafice, cartografice ș.a.m.d.). Și a făcut-o cu temeinicie. De altfel, în chiar *Cuvîntul introductiv* sînt relevate, cu putere de sinteză și de observație, contribuțiile de demult ori cele de dată recentă la cunoașterea unui mare și frumos adevăr — unitatea românească (sau, folosind chiar cuvintele lui I. Toderașcu, la reliefaarea acestei „unități de viață”, de „trăire românească” din cvul mediu). Ideea se dezvoltă în notele din cuprînsul lucrării, numeroase, utile.

După aceste cuvinte de început, care sînt pertinente considerații asupra izvoarelor și istoriografiei problemei (în principal), urmează cinci capitole, argumentînd fiecare în parte, în domeniul anume, ideea fundamentală a cărții.

Întiul capitol, intitulat *Pămîntul și istoria românilor*, dezvoltă ideea, care este fapt de necontestat, potrivit căreia există, pe de o parte, o armonie geografică a spațiului carpato-danubiano-pontic, iar pe de altă parte, o legătură strînsă între acest spațiu și istoria însăși a locuitorilor săi. Nu era, credem, neavenită insistența asupra spuselor cărturarilor din veacurile VIII — XVIII de aici și de altunde (geografi, istorici ș.a.) cu privire la teritoriul pe care, unii dintre ei, nu întîmpia, nu dintr-o eroare, îl numeau — încă — Dacia.

Cel de al doilea capitol reliefează multitudinea de *Asemănări și idenlități în evoluția social-politică românească* (de la obștea sătească, ca element fundamental, definitoriu în această privință, la o altă realitate politică și nu numai politică — aceea de *șară*). Prin însăși prevențarea unor instituții, dacă nu întotdeauna identice, asemănătoare mai mult sau mai puțin, se zonturează și de această dată ideea vechimei și permanenței românești la Dunărea de Jos.

Analiza urmărește în continuare *Comunitatea economică a Țărilor Române*, demonstrîndu-se că legăturile comerciale dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania s-au dovedit a fi, de-a lungul epocii feudale, nu de puține ori intensc, cu deosebire în vremea marilor noștri voievozi, dincolo chiar de stările uneori conflictuale dintre principii. Dezvoltarea economică însăși a țărilor române se petrece pe aceleași coordonate (cele esențiale, desigur, căci deosebiri și-n acest caz au existat mai ales între Țara Românească și Moldova de o parte, și Transilvania de altă parte). Autorul se oprește mai mult decît au făcut-o alți istorici pînă la dînsul — a nu se înțelege că și suficient, de această dată — asupra unui aspect de însemnatate anume, sesizabil dincolo de schimbul de produse în sinc. Anume că, legăturile economice moldo-munteano-transilvane „au menținut și potențat apropierea dintre români. Pentru că, odată cu vehicularea produselor au circulat și oamenii, producătorii înșiși ori cei profilați pe desfacerea mărfurilor, negustorii. Au avut astfel prilejul să se cunoască mai bine, să lege prietenii ori alianțe de familie. Pe traseele comerciale ca și în procesul de vînzare-cumpărare de pe piețele orașelor, din trguri și iarmaroace, românii se întîlneau, schimbau mărfuri și gînduri, își comunicau stări sufletești și atitudini avînd, astfel, încă un prilej să constate că aparțin aceluiași neam”.

„Revista de istorie”, tom 42, nr. 11, p. 1155—1164, 1989

Cel de al patrulea domeniu prezentat privește *Posesiunile muntene și moldovene în Transilvania și Banat*, posesiuni ce au avut, de bună seamă, asupra devenirii — unitare — a românilor, consecințe dintre cele mai fericite. Amintindu-ne momentele mai importante din istoricul acestui fenomen, autorul nu uită să cerceteze originea unor atari stăpîniri, ca și statutul lor juridic, viața dinlăuntrul acestor întinderi, uneori mai mari, alteori mai restrînse, cu oamenii și faptele lor.

Ultimul capitol, al cincilea, se referă pe larg la *Alianța politico-militară dintre Țările Române. Idee și faptă*. Dintre toate temele comentate, acestea i se acordă cel mai întins spațiu. Firesc lucru, dată fiind nu numai importanța ei, dar și necesitatea unor nuanțări. Autorul nu se dezmente în conținutul propriu-zis al filelor unde tratează subiectul amintit, față de ceea ce declară în înția pagină, anume că, nu va idealiza raporturile politice și militare dintre țările române în evul de mijloc (la nivel de conducători, cu precădere, înțelegem noi), dar că va insista asupra a ceea ce au fost și au rămas ca factori de căpătii: „relațiile de viață comună dintre locuitorii Transilvaniei, Munteniei și Moldovei”. Autorul prezintă — argumentat — ceea ce însăși oamenii de aici și de altunde înțeleseseră încă din veacurile epocii medii, anume că, țările române au constituit — privind lucrurile prin prisma factorului politic — „un întreg cu părți în interdependentă”.

Deci, o structurare firească, o înlanțuire logică a problemelor abordate.

Ilustrația — însă ca mărturie istorice, selectate și mai puțin din punct de vedere al calității unora dintre reproduceri — susține fericit textul propriu-zis.

Considerațiile finale, rezumatul (în limba engleză) și indicele onomastic încheie acest prim volum al cărții ce s-a voit și este (în limitele date de componentele acestui tom, desigur), o solidă *analiză* asupra unității poporului român (în perioada cuprinsă între secolul VIII și mijlocul veacului al XVIII-lea, propusă de autor), și nu o simplă desfășurare a faptelor și fenomenelor atunci petrecute, în mod cronologic. Ca atare, departe de a fi o inventariere a faptelor și fenomenelor istorice, lucrarea constituie un model de pătrunzătoare investigație și sinteză a unui subiect considerat cu dreptate, major.

Unghiul din care privește istoricul Ion Toderășcu lucrurile se dovedește a fi în ațitea cazuri, original, deși datele aflate ca fundament al comentariului, al rejudicării slnt, în mare măsură, mai de mult ori de curînd cunoscute.

În cazul în care polemizează — și se întâmplă nu o dată — , autorul o face pe un ton de o eleganță aparte, rămînînd același și atunci cînd adaugă noi argumente unui punct de vedere pe lîngă care predecesorii au trecut cu prea multă ușurință.

Deși Ion Toderășcu nu și-a propus, o prezentare cuprinzătoare a istoriografiei' problemei, totuși, s-ar fi convenit cîteva cuvinte despre unii dintre istoricii din vechime (spre pildă, Dimitrie Cantemir ori iluștrii reprezentanți ai Școlii Ardelene, care au înfățișat trecutul românilor ca un întreg, ca o unitate), iar dintre cărturarii de azi, cu studii speciale asupra unității românești, despre venerabilul profesor Dan Simonescu sau despre cunoscutul om de știință Vasile Netea, despre apreciații cercetători Mircea Păcurariu și I. D. Suciuc.

Așa cum s-ar fi convenit — credem noi — mai multe trimiteri la antichitate, pentru a crea acea punte, firească, de legătură cu vremea medievală, unele elemente componente ale lumii foarte vechi, de la noi, găsindu-și prelungiri pînă departe în istoria națională, explicînd ele însele — deși nu numai ele — unitatea românilor. Cu alte cuvinte, spre a fi mai lesne și mai bine înțeles evul de mijloc și ceea ce se întâmplă pe planul unității noastre în acea vreme.

Volumul al doilea va cuprinde, după cum ni se anunță în cuvintele de încheiere ale celui dintîi, „alte cîteva fundamente” ale acestei realități care este unitatea poporului de pe întinsul dominat de Carpați și anume: „dreptul românesc medieval, mișcările demografice în spațiul românesc (cauze, sensuri, consecințe), conștiința unității etnice (origine, evoluție, forme de manifestare), unitatea confesională a poporului român (căutînd aici mai cu seamă implicațiile politice), unitatea culturii și a limbii”.

Nu știm cu siguranță, dar bănuim că se va insista (cum nu au făcut-o, din păcate, alți istorici pînă acum) asupra înfățișării fizice și sufletești a românilor, asupra felului de a fi — propriu — al oamenilor pămîntului, ca și asupra elementelor de port, asupra datinilor care îi aseamănă pe locuitorii acestor meleaguri între ei, diferențiîndu-i de alte semînții (toate privity în profunzimea lor, nu la suprafață, cu dese întoarceri către antichitate). Poate că nu îngăduim mai mult decît se cade a o face îndeobște, totuși riscăm, închipuîndu-ne existența la finele volumului doi (obligatoriu cu date ce vor aminti de cel anterior) a unei hărți (sau a citorva chiar, sintetizîndu-se acolo legăturile interromânești în epoca medievală (astfel, consemnîndu-se drumurile comerciale, așezările — ca locuri principale de întîlnire ale muntenilor, transilvănenilor și moldovenilor, circulația cărților manuscrise și tipărite, insistîndu-se asupra celor dintîi, cu precădere asupra scrierilor istoriografice vechi, datorate lui Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin

Cantacuzino Stolnicul, Dimitrie Cantemir, cuprinzind prețioase referiri la unitatea românilor manuscrise ce au circulat în copii, temă nu îndeajuns cercelată pînă în prezent, apoi, menționindu-se citorii și posesiunile — mai cu seamă cele muntene și moldovene din Transilvania —, mișcările de populație ș.a.m.d.).

Înainte de a încheia se cere a aminti de cei care au contribuit la reușita lucrării: Elena Popescu (redactor), Ștefania Mihai (tehnedactor), precum și tipografia de la Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie” din București.

O carte care, neîndoios, va rămîne prin chipul — convingător și ales — în care se demonstrează nobila idee unității românești în evul mediu.

Alexandru Liȝor

C. BOTEZ, I. SAIZU, *Acțiuni ale României după războiul de independență*, Edit. Junimea, Iași, 1989, 260 p.

Dacă literatura de specialitate s-a preocupat de direcțiile gîndirii economice din România în epoca de după Unire (1859), iar activitatea reprezentanților ei de frunte a fost examinată detaliat, au rămas oarecum într-un con de umbră două importante manifestări care vin să întregescă tabloul mișcării de idei și al proiectelor de dezvoltare a țării în perioada imediat următoare războiului pentru cucerirea independenței.

Este vorba de congresele economice ținute la Iași: primul între 10—14 octombrie 1882, iar al doilea la 6—8 ianuarie 1884. C. Botez, I. Saizu le dedică acestor manifestări o lucrare amplu documentată, mergînd pînă la detaliul infimitezimal, pledînd energic pentru situarea lor în seria actelor semnificative de politică economică românească din epocă. Autorii situează într-un context amplu lucrările celor două congrese, spiritul care le-a animat și caută să argumenteze convingător valoarea ideilor susținute și conținutul dezbaterilor purtate.

Prezintă, desigur, interes și inițiativele convocării congreselor, și structura lor organizațională — alături de reprezentanți ai unor societăți cooperative și economice au participat figuri avizate prin competența lor să se pronunțe în probleme economice, ca și persoane interesate pur și simplu de manifestarea în sine a reuniunilor.

Un B. P. Hasdeu sau un A. D. Xenopol dădeau neîndoios lustru manifestării; Ion Creangă o puncta insolit prin prezența sa, în timp ce D.C. Butculescu, Mina Minovici sau C. Porumbaru erau îndreptății, prin activitatea lor pe plan economic, prin inițiativele mișcării de asociere în scopuri lucrative (semnificativă e mai ales „Concordia Română”) și prin impulsurile date presei economice.

Congresele au avut mai ales caracter de explorare, au fost tribune de dezbateri și de punere în evidență a unor nevoi și sarcini economice. Chiar dacă s-au schițat și direcții de programe, ele aveau caracter de dezerat, nu de linie de conduită cu obligații precise. Așa ceva nici nu era de altfel cu putință, ținînd seama de statutul și condiția asociațiilor reprezentate și a persoanelor implicate în cele două manifestări.

Rostul lor este definit, așadar, de punerea în relief a unor probleme aflate în fața economiei românești, de contribuția pe care a adus-o la crearea unei conștiințe a acestor probleme. S-a pledat în mod răspicat pentru ideea modernizării vieții economice și în acest context pentru dezvoltarea industriei, pentru însănătoșirea și stimularea meseriilor greu lovite de efectele concurenței decurgînd din condițiile Convenției comerciale încheiate la 1875 cu Austro-Ungaria, pentru măsuri de desfacere avantajoasă a produselor agricole etc.

Punctul care focaliza interesele și preocupările era năzuința de a deschide un cîmp mai larg activității industriale — ca mijloc de intensificare a vieții economice, de ridicare a standardului tehnic-productiv al societății. Congresele oglîndesc, astfel, cu putere curentul industrialist, într-o varietate de înțelesuri care merg de la prioritatea acordată industriei mici pînă la pledoaria pentru marca industrie, prevăluînd considerațiile favorabile industriei bazate pe prelucrarea materiilor prime agricole din țară.

Prezintă interes ideile care sugerau nevoia de a explora baza energetică și de materii prime a țării, ca și considerațiile asupra formării forței de muncă calificate prin intermediul școlarizării profesionale.

Demn de relevat este faptul că dacă s-a conturat preocuparea pentru exploatarea pădurilor și dezvoltarea industriei de cherestea, a rămas oarecum în conul de umbră punerea în valoare a bogățiilor petroliere. Semn că, în epocă, exploatarea petrolului, la scară mare, încă nu devenise un sector de primă ordine a interesului economic.

Congresul s-a desfășurat sub semnul ridicării nivelului de cointerese a elementului românesc în activitățile industriale și comerciale; formula „prin noi înșine” este nu o dată invocată și ea vizează un dublu țel: pe de o parte extinderea sferei de activitate economică a elementului românesc în raport cu alogenii, care dețineau, nu în puține sectoare, poziții cheie, pe de altă parte, stăvilirea concurenței zdrobitoare a produselor străine, în special austro-ungar, pe piața noastră, în virtutea Convenției din 1875.

Pe deasupra aspectelor concrete dezbătute la congrese, aspecte de o mare varietate, considerate sub diverse unghiuri de vedere, revine ca un lait motiv ideea rolului statului în relansarea vieții economice, a inaugurării unei politici economice favorabile stimulării economiei. Esențială era în acest cadru inaugurarea unei politici protecționiste, implicit de renunțare la direcția adoptată de conservatori prin Convenția comercială și de navigație din 1875. Postulatele congreselor erau consensuale intențiilor și spiritului politicii liberale, a guvernului lui I. C. Brătianu aflat atunci la putere.

Evident, sfera politicii economice și financiare a statului era mult mai largă, cele două congrese susținând inițiativele bancare și financiare promovate de liberali, propunând întemeierea altora, chemând statul nu să exercite o tutelă directă asupra formelor de organizare și de activitate economică, ci să le sprijine prin prghiile sale. Prin aceste congresele nu făceau decât să pună în evidență un aspect esențial al procesului de dezvoltare a vieții industriale în țara noastră și anume rolul important al politicii de stat și al mijloacelor de care dispunea pentru a face posibilă demararea industriei moderne.

În peisajul cercetărilor de istoric și gândire economică din România cartea lui C. Botez și I. Saizu este de un real folos; dacă nu îmbrățișează probleme de anvergură, ea reface cu minuție, cu o „sete” a amănuntului proaspăt, inedit (dădător de seamă asupra nivelului de înțelegere și de percepere a momentului economic dat) scenariul unor manifestări care și-au găsit exegeți devotați.

Damian Hurezeanu

* * * *Histoire de France*, Éditions du Seuil, Paris, 1987, 507 p.

Afirmația pe care o face Jacques Le Goff în prefață, după care volumul este o lucrare de referință este evident o amenitate. În replică, autorii sintezei J. Carpentier, F. Lebrun, E. Carpentier, J. M. Mayeur și A. Tranoy o consideră realist o lucrare adresată celor doritori de cultură istorică. Realitatea este că *Histoire de France* are un vizibil obiectiv didactic sau dacă s-ar căuta o formulare care să vizeze un palier superior, are un caracter introductiv în marile probleme ale istoriei Franței. În plus, o calitate deloc neglijabilă a lucrării este că se bazează pe lucrări recente, calitate impusă de o istoriografie care face eforturi periodice de rescriere a istoriei naționale.

Lucrarea debutează cu o scrie de capitole ce tratează preistoria și istoria veche a Franței, insistându-se pe cucerirea romană a Galiei în două etape (prima în 122—118 î.e.n., a doua în 58—51 î.e.n.) și pe integrarea celților în universul roman. Este semnificativă reproducerea discursului lui Claudius din 48 î.e.n., când se pronunță pentru acederea galilor în Senat. Creștinismul își face apariția de timpuriu, în 177 sînt martirizați primii creștini iar către anul 360 lângă Poitiers este fondată prima mănăstire oficială Ligugé. Secolul V aduce pe scena istoriei franceze ultimul element care a intrat în ecuația etnogenezei franceze, francii. Clovis (481—511) prin activitatea sa politico-militară (înfrîngerea alamanilor în 496 și a vizigoților în 507) și religioasă (convertirea din 496) este considerat primul rege al istoriei naționale (p. 89). Autorii nu tratează unilateral istoria Franței, reproducînd o serie de date relativ cunoscute, ci intercalează în cadrul capitolelor numeroase subcapitole care schițează societatea, economia, clasele și grupurile sociale, instituțiile și evoluția culturală astfel încît oferă o imagine globală, echilibrat articulată, a ficcării epoci în parte.

Imperiul lui Carol cel Mare, care avea o extindere de peste 1 milion km², o creație tipic feudală, se identifică cu istoria Franței cel mult teritorial. În schimb secolul X marchează începutul procesului pe care autorii l-au denumit nașterea Franței, mai precis proclamarea lui Hugues Capet ca rege în 987. Pe fundalul unui reviriment al economiei și al ameliorării vieții morale (în 910 se înființează abația Cluny) regalitatea franceză se manifestă timid, obnubilată de marii seniori care dețineau resorturile puterii politice. O modificare a raportului de forțe în favoarea puterii centrale se produce începînd cu domnia lui Ludovic VI (1108—1137), regalitatea franceză apelînd masiv la suportul bisericii și cooptînd-o în exercitarea magistraturii supreme, fapt ilustrat de Suger, abate de Saint-Denis, care a fost regent al Franței între 1147—1149. Nu rezultă de

aici că regii francezi au fost animați de un clericalism în sine și în acest sens pot fi interpretate acțiunile de prestigiu moral-religios ale lui Ludovic IX cel Sfânt canonizat în 1297 și desigur afirmarea brutală a supremației puterii regale prin atentatul de la Anagni din 1303. Dotarea regatului cu instituții centrale și locale care să funcționeze coerent, impunerea unei legislații și proceduri juridice unitare, apariția unor rudimente de politică economică mai ales în direcție comercială sînt premisele care au făcut posibilă o iradiere a civilizației franceze în secolele XII—XIII. Universitatea din Paris, ale cărei statute datează din 1215, este considerată centrul cultural al Occidentului și simptomatic Marco Polo scrie *Cartea minunilor* în 1298 în limba franceză. Panorama regatului capetian este însă departe de a fi idilică. Apar semne de disfuncționalitate după o perioadă remarcabilă de creștere. În 1314—1315 Franța este zguduită de o serie de revolte nobiliare iar în 1315—1317 se înregistrează prima mare foamete într-un stat care potrivit primului său recensămint (etat des feux) din 1328 număra cam 13—17 milioane locuitori. Criza se declanșează în proporții devastatoare odată cu îndelungatul conflict cu Anglia care în 1329 cînd Eduard III prestează omagiu pentru Guyenne părea că poate fi evitat, dar devine inevitabil cînd același rege englez în 1338 își arogă titlul de rege al Franței. Războiul de 100 de ani justifică denumirea epocii de *temps des epreuves*: înfringerile alternează cu victoriile, mari regiuni franceze intră sub dominație engleză, perioadele de refacere sînt marcate de apariții cvasiprovidențiale (du Guesclin, Jeanne d'Arc) iar cortegiul acestor situații dramatice n-ar fi complet dacă nu s-ar adăuga rivalitățile interne (conflictul dintre marile familii nobiliare Orleans-Armagnac și Bourguignons care a durat în linii mari între 1407—1435), mișcările sociale (în primul rînd revolta țărănească din 1358, revoltele urbane mai ales cele din Paris din 1356, 1382, 1413) și desigur epidemiile pestifere (în 1347 cîuma își face apariția la Marsilia). Perioada secolelor XIV—XV, sub impactul altor fenomene dizolvante, se definește prin depresiune economică, prăbușirea economiei senioriale, recul demografic. Totuși, într-un peisaj atît de dezolant, regalitatea are capacitatea de inițiativă și utilizează cele 2 instrumente care-i vor asigura preeminența în stat: armata (în 1445 se crează cavaleria, în 1448 infanteria) și impozitele (taille, aides, gabelle). Pragmatica sancțiune din 1438 de la Bourges semnifică primul act din procesul naționalizării bisericii. Nobilimea în pofida insurecțiilor din 1440 și 1465 sîrșește prin a intra în subordinea regalității. Aceste realități fac pe autori să susțină că Franța la sîrșitul secolului XV a intrat în epoca modernă (încă un argument ar fi prezența distinctă a burgheziei în gestiunea statului așa cum o probează Stările Generale de la Tours din 1484) (p. 155). Dacă indiscutabil există indicii de modernitate, evoluțiile secolului următor și în special a 2-a sa jumătate care este considerată drept o criză națională (p. 181) vin să infirme această alegație optimistă. Pare hazardat să se identifice începutul epocii moderne anterior reformei (chiar dacă în Franța reforma nu a înregistrat succese compacte, totuși ținerea în 1559 la Paris a primului congres național hughenot evidențiază implantarea unui nou element indispensabil în aprecierea politicii interne). Sîrșitul secolului XVI și începutul secolului XVII sînt dominate de Henric IV și ministrul său Sully, veritabili promotori ai unei refaceri moderne a statului grevat de consumpția războaielor religioase (chiar dacă li se poate imputa impozitul denumit *paulette* din 1604 care legaliza venalitatea funcțiilor și incompetența funcționarilor). Același program de guvernare în liniile sale esențiale este aplicat și de Richelieu, adevăratul conducător al Franței între 1624—1642. Opoziția nobiliară este eliminată, cardinalul reacționînd radical la comploturile și insurecțiile din 1626, 1632, 1641 și 1642. Dacă edictul de la Nantes (1598) mostră de realism politic este menținut în spiritul său, prin edictul de la Alais (1629) majoritatea privilegiilor militare și politice ale hughenotilor au fost suspendate, mai cu seamă că în 1627—1628 principala citadelă hughenotă La Rochelle fusese cucerită. Fortificarea aparatului de stat, ordinea financiară au permis Franței să participe cu succes la războiul de 30 de ani (în 1635 a declarat război Spaniei și în anul următor Austriei). La jumătatea secolului XVII Franța traversează o nouă criză inițiată de fronda parlamentară (parlamentul din Paris prin hotărîrea adoptată în iunie 1648 plasa monarhia sub controlul său) și continuată de fronda părinților din 1651—1653. Aspectele militare și diplomatice ale domniei lui Ludovic XIV care aspira la hegemonie europeană, chiar activitatea multilaterală a lui Colbert sînt binecunoscute de aceea vom insista asupra conflictelor religioase care se cronicează și vor alimenta conflictele politice care au debilitat vechiul regim. Spre jumătatea secolului XVII jansenismul, o mișcare de idei opusă bisericii oficiale, este o realitate bine stabilită de vreme ce papa îl condamnă la 1653. Divergențele lui Ludovic XIV cu papalitatea a creat iluzia că jansenismul va fi tacit tolerat dar politica de unitate religioasă promovată de regele francez nu putea admite o erezie care jena biserica galicană. Este rațiunea pentru care în 1709 Port-Royal centrul jansenismului a fost distrus iar în 1713 papa la insistențele franceze a promulgat bula *Unigenitus*, reiterînd condamnarea janseniștilor. În fond politica de unitate religioasă a eșuat, probleme de conștiință nu puteau fi rezolvate prin măsuri administrative (în august

1715 are loc o reuniune clandestină a hughenotilor iar agitațiile janseniste s-au repetat în 1729—1731).

Secolul XVIII atît de blamat politic oferă un contrastant revers economic : comerțul exterior crește în perioada 1715—1789 de 5 ori, agricultura progresează grație unei conjuncturi climatice favorabile din 1726—1767 (deși crizele de subsistență au apărut intermitent), se produce fenomenul de protoindustrializare, mai ales în domeniul textil. Nu au lipsit tentativele de salvagardare ale vechiului regim fie prin metode melioriste fie printr-un program de restructurări a ordinii social-economice. În 1749 în speranța eliminării deficitului bugetar, Machault d'Arnouville încearcă să introducă un impozit general (*le Vingtieme*). Mai clar, Turgot în scurta sa activitate guvernamentală din 1774—1776 dc o irecuzabilă factură iluministă, încearcă să evite falimentul unei orînduiri revoluate care devine inexorabil. În 1788 au fost convocate Stările Generale, imaginat ca un panaceu al situației dezastruoase date, după ce prin diverse expediente se amînase recurgerea la această instanță. Întrunite în 1789 Stările Generale au amorțat un radical proces de transformări care revoluționează societatea franceză de la sfîrșitul secolului XVIII în sens burghez, în cadrul unui transfer dc putere politică și economică ireversibil și progresiv. După 20 aprilie 1792 cînd se declară războiul revoluționar, evoluțiile militare influențază și condiționează politica internă și reggrupările forțelor revoluționare care se individualizează și intră în coliziune în funcție de soluțiile preconizate. Intervalul 1793—1794 asistă la accelerarea ritmului procesului revoluționar, unele principii enunțate la începutul revoluției sint temporar abandonate pînă se va obține normalizarea situației (dc exemplu constituția anului I). Contrarevoluția izbucnită în martie 1793 în Vendee, generalizarea conflictului cu aproape întreaga Europă, insursecțiile din provincie care amenințau să anihileze capacitatea de ripostă a Franței în exterior, specula, propaganda antirevoluționară au reclamat măsuri de excepție, tratamentul fără menajamente al clementelor care subminau revoluția, chiar cu riscul degenerării în adevărate hecatombe care au constituit capete de acuzare pentru protagoniștii Terorii. Principalul rezultat a fost salvarea Franței în fața contrarevoluției externe (26 iunie 1794 victoria de la Flicurus). După 27 iulie 1794 fracțiunea burghezică franceză ajunsă la putere adoptă o cale mediană, excluzînd violent atît alternativa regalistă cit și pe cea a stîngii (Babucuf este climinat în 1797). Autorii consideră constituția anului VIII (1799) care consacra regimul consular, drept o garanție pentru reorganizarea și consolidarea Franței. Dc fapt programul politic promovat dc Napoleon reclus unele abordări de tradiție din politica Franței pre-revoluționare. Relațiile cu papa sint reglementate prin concordatul din 1801 și complctate cu articolele organice din 1802 care afectau ideea dc universalitate încarnată dc papalitate. Echilibrarea bugetului este obținută în 1802. Dar regimul autoritar napoleonian, sacrificiile imense făcute dc națiunea franceză (se consideră că în urma războaielor revoluționare și imperiale au murit 1250000 dc francezi), fisurile apărute în chiar interiorul Franței (revolta populară dc la Caen din 1812) au marcat durabil evoluția ulterioară a țării (o creștere demografică lentă, o economic stagnantă). Trebuie să remarc că lipsa oricăror comentarii privind revoluția franceză și atitudinea critică față dc epoca imperială sint derutante și absolut insuficiente pentru descifrarea semnificațiilor continentale ale acestei epoci dc profunde modificări.

Autorii nu consideră că perioada monarhică constituțională din 1815—1848 ar trebui cenzurată dc revoluția din iulie 1830 și poziția aceasta este justificată dacă se consideră strict aspectul constituțional (practic carta constituțională din 4 iunie 1814 a fost menținută în vigoare și după 1830 cu unele modificări). Totuși surprinde afirmația că la sfîrșitul monarhiei din iulie Franța nu era o țară capitalistă. Simpla invocare a lungimii căilor ferate în 1848 (Anglia—6450 km, Prusia—3500 km, Franța—1900 km) nu contestă epoca dc dezvoltare economică și dc ameliorare a standardului dc viață din 1830—1848, recunoscută unanim dc istoriografia franceză.

Revoluția dc la 1848 este surprinsă în aspectele ei nodale, cu inovațiile privind problema electorală (votul universal face ca electoratul să sporească dc la 240 000 la 9 395 000 dc alegători), aspectele umanitare și sociale (desființarea sclaviei și înființarea Atelierelor Naționale care au avut o existență efemeră pînă la 22 iunie 1848). Este justă aprecierea după care republica a II-a după înăbușirea insurecției proletare din 23—26 iunie 1848 va lua un curs reacționar, probat și dc legea Falloux din 1850 care declarînd libertatea învățămîntului secundar favoriza sporirea rolului bisericii în procesul educativ. Al doilea imperiu este o perioadă contradictorie. Inițial un regim autoritar cu o largă bază dc masă, se liberalizează treptat încercînd să întrunească consensul general al opiniei publice franceze. Anul 1860 are o dublă semnificație pe dc o parte tratatul comercial franco-englez stabilit pe principiul liberului schimb ce nu avantaja burghezia industrială franceză în ascensiune, dc cealaltă parte o concesiune făcută opoziției prin restabilirea dreptului dc adresă. Discursul lui Adolphe Thiers din 11 ianuarie 1864 prin care se solicitau cele 5 libertăți fundamentale în concepția politicianului burghez (libertatea individuală, libertatea presei, libertatea electorală, libertatea reprezentării naționale, libertatea corpului legislativ, dc a con-

duce afacerile) traduce o stare de spirit care nu putea fi desconsiderată iar alegerile din 1869 au reliefat simpatia masivă pe care o intrunea opoziția republicană dirijată de Leon Gambetta. Menținerea regimului imperial a devenit imposibilă în condițiile războiului catastrofal cu Prusia din 1870—1871. Este plastic surprins personajul care a dominat viața politică franceză între 1848—1870: „El a sfârșit victima ambiguității sale fundamentale și a responsabilității directe pe care împăratul și-a asumat-o în fața țării” (p. 286).

Comuna din Paris a demonstrat că singurul regim tolerabil pentru Franța sau cel puțin pentru Paris și marile orașe era republica. Cu toate acestea regimul republican a fost o incertitudine timp de câțiva ani. În 1873 Thiers care aderase la ideea republicii în anul anterior este obligat să demisioneze și este înlocuit cu MacMahon, regalist notoriu. La 16 mai 1877 republicanul Jules Simon este demis de președinte dar în alegerile din octombrie 1877 republicanii cîștigă majoritatea. Înlocuirea lui MacMahon cu Jules Grevy în ianuarie 1879 aduce triumful republicii. Republica nu era o simplă formă de stat ci presupunea o serie de legi caracteristice pentru noul regim, din care transpare o atitudine decisă anticlericală (1880 — expulzarea iezuiților, 1881 — libertatea presei și a întrunirilor, gratuitatea învățămîntului primar, 1882 — obligativitatea învățămîntului între 6—13 ani, laicizarea personalului din învățămînt, 1884 — libertatea de asociere, legea municipală, restabilirea divorțului, 1889 — legea militară care puneă capăt excepțiilor). Socialismul începe să devină o puternică forță politică (în 1893 erau 50 de deputați socialiști) dar gradul său de combativitate era erodat de scindarea mișcării în partide rivale. Republica a III-a, pentru o națiune care nu cunoaște spiritul gregar, este o epocă turbulentă din punct de vedere politic, definită prin scandaluri financiare (Panama — 1892), prin farse judiciare (afacerea Dreyfus care divizează literalmente forțele politice franceze), printr-o cavalcadă a formărilor și căderilor de echipe guvernamentale, prin absența unor partide politice burgheze rigurose organizate. La începutul secolului XX problema separării bisericii de stat (realizată în decembrie 1905) a absorbit energia tuturor forțelor politice franceze care se puteau organiza în partide conform legii privind libertatea asocierii laice neprofesionale din 1901. Au urmat mișcări sociale atât rurale cît și urbane care au creat grave dificultăți guvernului condus de G. Clemenceau (1906—1909). În 1913 președintele Republicii R. Poincare, cu o intuiție premonițională, a impus legea militară din iulie care mărea serviciul militar la 3 ani. Economic, Republica a III-a a cunoscut o a 2-a revoluție industrială în 1896—1913 ale cărei semne emblematice erau electricitatea și automobilul, renunțarea la liberul schimb prin legile din 1892 și 1897, apariția unor concentrații industriale în ramurile textile și siderurgică. Paralel Republica a III-a se lansează într-o cursă a expansiunii coloniale care-i va aduce în scurt timp un imens imperiu, de valoare inegală, dar care prin materiile prime, prin forța de muncă derizoriu retribuită și prin debușee, va susține mecanismul economic francez. Colonialismul francez datorază mult lui Jules Ferry, obstinat propagandist al vocației coloniale franceze, care este autorul anexării Tunisiei (1881) și Annam (1884) precum și al tratatului cu China din 1885. Deși acțiunile coloniale ale Franței au suportat critici vehemente din partea opozițiilor de diverse nuanțe (un adversar implacabil al colonialismului a fost un timp G. Clemenceau), ele au continuat într-o cadență alertă: 1893 — înființarea Uniunii Indochineze, 1895 — Africa Occidentală Franceză, 1896 — anexarea insulei Madagascar, 1910 — Africa Ecuatorială Franceză, 1912-Maroc. În 1914 imperiul colonial francez avea aproximativ 10 milioane km² și 50 milioane locuitori.

După șocul primului război mondial (în care Franța a avut cele mai mari pierderi raportate la populație) Republica a III-a revine la vechile practici politice dar ele sînt sensibil modificate de ecloziunea unor noi forțe politice (în decembrie 1920 se înființează P.C.F.). Antiparlamentarismul, care cunoscură o scurtă perioadă de eflorescență în timpul crizei boulangiste, irumpe amenințător în prim planul vieții politice franceze, avînd un corespondent în fascismul european. Ca reacție, asistăm în 1936 la victoria Frontului Popular care însă n-a putut rezista mobilității excesive din politica franceză. În continuare autorii insistă asupra caracterului regimului de la Vichy care deși era antidemocratic, antiliberal și antisemit nu este considerat fascist. Constituția din 1946 consfințește apariția celei de a IV-a republici care în 1958 în condițiile rebeliunii militarilor francezi din Algeria va ceda locul Republicii a V-a, personalificată de generalul Charles de Gaulle. În ultimul capitol autorii, invocînd votul muncitoresc oferit forțelor conservatoare, susțin că lupta de clasă a dispărut în Franța.

Sînt necesare unele detalii pentru a convinge că autorii au realizat o performanță condensînd istoria Franței, o istorie majoră, într-o lucrare de dimensiuni mici. Fiecare capitol — sînt 30 în total — are anexat unul sau mai multe documente care argumentează textul propriu-zis (cîteva exemple : botezarea lui Clovis după Gregoire de Tours, jurămintele de la Strasbourg după Nithard,

izvoare referitoare la crizele de subzistență din 1693 — 1694 și 1709 — 1710, fragment din lucrarea *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain*, reafirmarea principiilor monarhiei absolutiste de către Ludovic XV în 1766, discursul lui Jean Jaures din 21 noiembrie 1893 despre republica socială, discursul lui L. Gambetta din 1874 referitor la apariția noilor păături sociale fidele republicii și democrației, discursul lui J. Ferry din 28 iulie 1885 prin care argumenta necesitatea colonialismului, discursul lui de Gaulle din 14 iulie 1943 de la Alger prin care trasează planul de reforme sociale și politice după eliberare). Cartea are numeroase anexe hărți, arbori genealogici, lista președinților Republicii, tabele și statistici, a cronologiei rezumativă a istoriei Franței, glosar, indici și o bibliografie cu sinteze apărute în ultimii cîțiva ani.

Actuala sinteză, cu rezervele formulate pe parcursul recenziei, se recomandă prin varietatea informațiilor și prin claritatea demersului științific drept una din cele mai reușite introduceri în istoria unei țări care a contribuit la evoluția întregii umanității.

Ovidiu Bozgan

JACQUES GODECHOT, *Le comte d'Antraigues un espion dans l'Europe des émigrés*, Librairie Arthème, Fayard, Paris, 1986, 326 p.

Apărută în cadrul colecției „Les inconnus de l'histoire” lucrarea reputatului istoric francez J. Godechot își propune să reconstituie viața aventuroasă, plină de neprevăzut și taine, încheiată printr-un asasinat straniu, a lui Luis Emmanuel Henri Alexandre de Launay, conte d'Antraigues.

Cartea este structurată pe 10 capitole, ce urmăresc cronologic principalele etape ale destinului controversatului personaj, despre care în 1816 exilatul Napoleon avea să afirme că era „un homme de beaucoup d'esprit, intrigant et doué d'avantages extérieurs”.

Primilor 25 de ani ai vieții contelui d'Antraigues îi este consacrat capitolul I, de natură să trezească cititorului român un interes sporit prin faptul că în anii tinereții eroul lui J. Godechot a trecut în peregrinările sale și pe teritoriul patriei noastre, lăsîndu-ne informații care chiar preluate cu rezerve rămîn oricum interesate; asupra acestor aspecte vom reveni de altfel.

Viitorul spion într-o „Europă a emigranților” s-a născut la Montpellier în decembrie 1753, într-o familie de nobili care dăduse Franței slujitori ai armelor, magistrați și diplomați.

Rămas orfan de tată de la 12 ani, este trimis să studieze la colegiul d'Harcourt din Paris. Îmbrățișează apoi cariera armelor (pe care o va abandona foarte curînd), fiind la 16 ani sublocotenent, apoi căpitan. În 1775 îi este respinsă cererea de a fi admis la curte; nevoit să-și caute alte preocupări, călătorește mult, cu care prilej va cunoaște cîteva celebrități (Voltaire, Rousseau), fapt „ce îi va flata vanitatea”. Se pare că o parte a corespondenței cu Rousseau, păstrată în copii scrise de mîna lui D'Antraigues, este contrafăcută, lucru ce nu ar face decît să anticipeze preocupările ulterioare ale contelui. În 1778—1779 întreprinde o călătorie în Orient, profitînd de faptul că unchiul său, contele Guillaume Emmanuel Guynard de Saint-Priest fusese numit din nou ambasador la Constantinopol. În capitala otomană, arată Jacques Godechot, D'Antraigues ar fi cunoscut-o pe „princesa Ghica al cărei soț fusese domn al Valahiei de la 1766 la 1768” (p. 18). Trebuie spus că în istoriografia românească există o controversă în legătură cu obîrșia acestei iubite a tînărului conte, și a corespondenței lor. C. Gane, criticînd studiul lui Léonce Pingaud¹, respingea posibilitatea ca „prințesa” Ghica să fi fost văduva domnitorului Scarlat Alexandru Ghica (1766—1786)², considerînd că era flica domnului Moldovei Grigore III Ghica, asasinat de turci în 1777³. Într-un recent studiu publicat dr. Paul Cernovodeanu a contestat obîrșia prințării și doimnească a „Alexandrinei” Ghica⁴, evocînd două posibilități în legătură cu mistificarea, a cărei responsabilitate ar fi purtat-o fie metresa lui d'Antraigues, pentru a-și crea „un titlu de noblețe și o aură de victimă”, fie chiar nepotul lui Saint-Prisnt, dintr-un „snobism ușor de înțeles”⁵.

D'Antraigues s-a reîntors în Franța la sfîrșitul anului 1779. Jacques Godechot se referă pe scurt la impresiile de călătorie ale contelui, *Voyage en Orient*, rămase în manuscris, fără a intra în detalii prea bogate în legătură cu itinerariul parcurs de la Constantinopol spre Franța: „... prin Polonia și Germania” și neamintînd despre trecerea lui pe pămînt românesc de la Bazargic la Hotin, între 24 mai—19 iunie 1779⁶. Partea finală a capitolului I este consacrată anilor 1779—1787. Reîntors în Franța d'Antraigues își împarte viața între Paris și castelele de la Vivarais. Cunoaște alte figuri de seamă: Talleyrand, Mirabeau, Malherbes. Se împrietenește cu domnișoara de Saint-Huberty, o celebră cîntăreață de operă pe numele ei adevărat Marie-

Antoinette Clavel, cu care în 1790, ajuns emigrant în sărăcie, se va căsători. Pe domeniile sale, uitând de ideile liberale afișate anterior, și pe care într-o formă ambiguă va continua să le afirme ca deputat, redevine un adevărat senior feudal.

Debuturile lui politice și publicistice reflectă lipsa de consecvență; ideologic, mai ales prin al său *Mémoire sur les États généraux, leurs droits et la manière de les convoquer*, se arată influențat de Montesquieu; succesul cărții, afirmă J. Godechot, aproape că l-a egalat pe cel al lucrării lui Sieyès, *Ou'est — ce que le Tiers État?* (p. 33). Dar d'Antraigues era încă de pe atunci, arată autorul, „un om cu două fețe: apărător, pare-se al poporului, de fapt foarte atașat regelui, nobilimii și privilegiilor ei esențiale” (p. 34).

Capitolul al II-lea urmărește evoluția politică a lui d'Antraigues în prajma și în primii ani ai revoluției franceze: „de la condiția de deputat în Statele Generale (1788—1789) la aceea de emigrant (părăsește Franța în februarie 1790) ale cărui proprietăți vor fi devastate în 1792.

Lipsit de mijloace, intrigant și „om cu două fețe” d'Antraigues își va descoperi vocația de spion. Acestei preocupări capitale a contelui emigrant li sînt consacrate capitolele III-VIII.

D'Antraigues ia legătura în 1790 cu ambasadorul Spaniei în Veneția, în 1793 cu consulul englez la Genova; din același an trimite informații Austriei și Rusiei primind însemnate subvenții, între 1799—1801 relațiile lui cu curtea din Neapole sînt foarte strînse. Valoarea informațiilor culese cu ajutorul unor „rețele” era însă mai mult decît îndoielnică; multe noutăți și rapoarte trimise de d'Antraigues erau roadele imaginației sale, sau simple supoziții. Informațiile mai apropiate de realitate erau culese din presă, și „vindute” apoi ca secrete aflate cu mari sacrificii. Portretele făcute unor personalități ale timpului (Napoleon, Josefina, de Fouché, Sieyès, Talleyrand sînt însă foarte interesante (p. 122—226). Cu timpul „clienții” lui d'Antraigues, dezamăgiți de sărăcia și imprecizia datelor furnizate, preferă să-și restrîngă contactele cu costisitorul și neseriosul informator. Astfel în 1799 relațiile lui d'Antraigues cu Thugut, primul ministru austriac, se răcesc considerabil; același lucru se va petrece și în raporturile lui cu Neapole, după tratatul de la Florența din 1801; din 1807, intrucît nu aflase clauzele secrete ale păcii franco-ruse de la Tilsit, pierde subvențiile englezești, iar ocuparea Spaniei de către armata napoleonică în 1808 îl lipsese de banii veniți de la Madrid. Totuși activitatea contelui spion nu este lipsită de urmări politice: suspiciunile în Comitetul Salvării Publice duc la executarea lui Hérault de Séchelles; dezvăluirile lui d'Antraigues, arestat în mai 1797 de trupele franceze la Trieste și devenit prizonier al lui Napoleon (cu care va avea o întrevedere tumultoasă în noaptea de 31 mai spre 1 iunie, refuzînd să treacă în serviciul său) vor duce la lichidarea conspirației antirepublicane a lui Pichegru; astfel d'Antraigues are „o mare influență asupra evoluției Franței” (p. 165). Referitor la acest ultim aspect trebuie spus că Ludovic al XVIII-lea și curtea sa de emigranți au refuzat ulterior orice legătură cu contele „trădător” (p. 177), care a reușit totuși să evadeze în august 1797 din „colivia de aur” ce i-o rezervase Bonaparte (castelul Andreoli din Milano).

În acei ani contele d'Antraigues a fost nevoit să-și schimbe destul de des reședința: Lausanne (1790); Torino, Veneția apoi prizonier la castelul Andreoli (1797) și refugiat la Viena (1797—1801); Dresda (unde se vede numit consilier de stat de către prințul Adam Czartoryski, adjunctul ministrului de externe al Rusiei) și din 1806 Anglia, unde ajunge via Berlin-Hamburg, mereu gonit de armatele lui Napoleon, pe care l-a detestat, recunoscîndu-i totuși calitățile, dar și de antipatiile ce și le crease.

Ultimele două capitole ale lucrării, ne înfălișează exilul britanic și moartea violentă a contelui d'Antraigues. A ajuns lipsit de orice stipendii de la guvernul englez, abandonat de guvernul rus care după Tilsit se află în bune relații cu Franța, respins cu răceală de Ludovic al XVIII-lea și anturajul lui, și avînd și grija familiei, el face eforturi pentru a-și atenua izolarea, indiferent de mijloacele folosite. Speranțe noi începau să se ivească în iunie 1812, cînd țarul Alexandru părea hotărît a-l reprimi în serviciile sale, cerîndu-i deocamdată să întocmească planul unui tratat comercial anglo-rus (p. 269).

Dar la 22 iulie 1812, cînd trecuse o lună de la începutul aventurii napoleonice în Rusia, controlul d'Antraigues și soția lui sînt asasinați lângă Londra de către un servitor care s-a sinucis imediat după aceea. Împrejurările asasinatului au rămas obscure, autorul nepropunîndu-și să le elucideze; printre posibii autori morali ai dublei crime sînt incluse chiar guvernele căror d'Antraigues le furnizase informații.

Cartea lui Jacques Godechot se adresează atît publicului larg cit și omului de știință. Scrisă într-un stil atrăgător, captivant, ea își păstrează calitățile unei lucrări de înaltă ținută. Principalele momente ale vieții contelui-spion sînt integrate marilor evenimente ale timpului, a căror cauzalitate și devenire sînt admirabil surprinse de autor, cunoscut ca unul din cei buni specialiști ai perioadei.

O bibliografie detaliată și un indice de persoane și locuri întregesc în chip fericit și firesc o lucrare interesantă, ce se constituie într-o incontestabilă contribuție la istoriografia consacrată Revoluției franceze, Primei Republici și Primului Imperiu.

Saver-Mircea Catalan

N O T E

¹ Léonce Pingaud, *Un agent secret sous la Révolution et l'Empire. Le comte d'Antraigues*, Librairie Plon, Paris, 1893, p. 21, nota 1.

² C. Gane, *Domnița Alexandrina Ghica și contele d'Antraigues*, Edit. ziarului „Universul”, București, 1937, p. 10—11.

³ *Ibidem*, p. 10—21.

⁴ Paul Cernovodeanu, *Une mystification généalogique du Comte d'Antraigues: La prétendue „Princesse” Alexandrine, „fille” de Grégoire III Ghica (1778—1779)*, în: *Recueil généalogiques et héraldiques roumaines*, București, 1988, p. 76—87.

⁵ *Ibidem*, p. 83.

⁶ Valoarea informațiilor lui d'Antraigues este considerată „redușă și nepermițând decât cu greutate a decanta realul pe de o parte și exagerările și fabulația pe de altă parte (Paul Cernovodeanu, *loc. cit.*, p. 79); fragmentele privitoare la străbaterca pământului românesc, au fost publicate în 1937 (C. Gane, *op. cit.*) și foarte selectiv și cu „adaptări” de G. Gane în 1972 (*Prin Moldova de altădată*, în: „Magazin istoric”, nr. 3 (60)/1972, p. 38—43, 72.

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile : Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieții științifice, Cartea românească și străină de istorie, în care se publică materialele privitoare la manifestări științifice din țară și străină tate și sint prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfîrșitul textului. Numele autorilor va fi precedat de inițială. Titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale. Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind materialele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Colectivului de redacție, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE -MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Geneza oraşului medieval în viziunea istoriografiei româneşti.

Învăţământul preuniversitar în Evul mediu.

Mişcarea comunală în Europa apuseană.

Imagini spaniole ale epopeii româneşti conduse de Mihai Viteazul.

Matei Basarab înainte de domnie.

Carte şi societate în Bucureşti la începutul epocii moderne.

Nicolae Iorga şi Revoluţia franceză.

Consideraţii privind cauzele prăbuşirii Veneţiei.

C. A. Rosetti. Mărturii inedite.

Învăţământul rural în perioada 1859 — 1918. Începuturi şi dezvoltare.

Problemele învăţământului în Parlamentul român. Pe marginea criticii reformelor şcolare a lui Take Ionescu.

Ecoul unor evenimente istorice româneşti în presa norvegiană.

Oamenii de ştiinţă şi viaţa politică a României.

Aspecte privind comerţul exterior al României în ajunul primului război mondial.

Legislaţia electorală în România după Marea Unire.

Cooperarea românească interbelică între deziderate şi realităţi.

Tratatul de comerţ şi navigaţie româno-englez din 6 august 1930.

Poziţia statelor europene faţă de războiul italo-etiopian văzută de diplomaţia S.U.A.

RM ISSN 567—629

49 356